

МАЗМУНУ

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PHILOLOGICAL SCIENCES

Карымишаква Айша Талгаровна

КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ЖЕТИШКЕНДИКТЕР.....5

Исмаилова Зина Алмасбековна

АЛТАЙ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНДАГЫ ОКШОШТУКТАР
(диахрондук жана синхрондук талдоо).....12

Осмонова Наргүл Ыманалиевна

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛИСТИКАСЫ.....19

Омурзакова У.Т., Жеенбекова А.

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ 26

Абдувалиев Ибраим, Пазилова Тунукай

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ ЭТИШ МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА.....32

Муратов Толкунбек Рахманбердиевич

ТИЛДИН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ СЛЕНГ СӨЗДӨР.....36

Хурибаева Элмира Гайдаровна, Асанова Нурзия Куттубековна

ААЛАМДАШУУДАГЫ ТИЛДИК ӨЗГӨРҮҮТӨ СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫК ТАЛДОО 42

Каленбекова Гулбарчын Тайырбековна

С.СТАНАЛИЕВДИН “АК ЖАРЫКТЫН АЙЫКПАГАН СЫНЫГЫ” РОМАНЫНДАГЫ АЙРЫМ
САЛЫШТЫРУУЛАР ТУУРАЛУУ.....47

Акылбекова Гулнара Шадымановна

ТАБУ ТЕМАСЫ КӨРКӨМ АДАБИЙ ДИСКУРСА (Т. Шайдуллаеванын «Балакана» ангемесине
лингвомаданий жана лингвокогнитивдик талдоо.....55

Омурзакова Уулкан Тагайбековна

С.КАРАЛАЕВДИН ВАРИАНТЫ БОЮНЧА “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ГОВОРДУК
БЕЛГИЛЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....64

Асранкулова Фарида Абдимомуновна

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ ТОПОНИМДЕР ТУУРАЛУУ.....68

Кочкоралы кызы Жийдегүл

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛЕКТИЗМДЕР МЕНЕН “ДИВАНДАГЫ” АЙРЫМ
СӨЗДӨРДҮН КАРЫМ-КАТЫШЫ.....74

Анара Кадырова

А.ОСМОНОВДУН ПОЭЗИЯЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДА НРАВАЛУУЛУКТУН КӨРКӨМ
ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ.....78

Эгембердиева Аида Абдижапаровна

САЛТТУУ ЖАНРЛАРДЫН ЖАҢЫЛАНЫШЫ (А. Жакшылыковдун чыгармачылыгы боюнча)....85

Жамгырчиева Гулина Толобаевна

АРХАЙКАЛЫК МОТИВДЕРДИН КЫРГЫЗ ЭПОСТОЛУНДА БЕРИЛИШИ.....93

Мирзахидова Муяссар Инамжановна, Абдиназарова Бибинур

АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЭМГЕКТЕРИНИН ТҮРК ТИЛДЕРИНЕ КТОРУЛУШУ ЖАНА
ИЛИКТЕНИШИ (өзбек тили материалдары мисалында) 100

Мурзаев Низамидин Токтобекович

А.ОСМОНОВДУН “АТА-ЖУРТ” ЫРЫНА ТЕКСТОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО (2-макала) 106

Толубаева Чолпон Дерденбаевна

«СЕЙТЕК» ЭПОСУНДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК ПОРТРЕТТИК СҮРӨТТӨӨЛӨР ЖАНА ПОРТРЕТ

МАСЕЛЕСИ.....113

Исмаилова Бактыгүл Таитемировна

А. ОСМОНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ САЛТ ЖАНА ЖАҢЫЧЫЛДЫК.....119

Орозалиева Жүрсүн Муханбетовна

З.АЖЫМАТОВДУН ПУБЛИЦИСТИКАЛАРЫНДАГЫ ИДЕЯЛЫК-ТЕМАТИКАЛЫК ОЙЛОРДУН ЖЕКЕЧЕЛИГИ (“Датасы жок күндөр” китебинин мисалында) 123

Исмаилова Ибадат Мусаевна, Рысбаева Акмарал Абдилатовна

АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙЛОР.....132

Алиева Фарида.Эсеновна

КӨРКӨМ АДАБИЯТТА УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮК МАСЕЛЕСИНИН ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ (Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинин мисалында).....135

Токтогулова Венера Калбаевна

АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ЭЛДИК ЛЕГЕНДАЛАР 144

Жоодарбек уулу Бекзак

ЭЛМИРБЕК ИМАНАЛИЕВ – СҮЙҮҮ ЛИРИКАЛАРЫН ЖАРАТУУНУН ЧЕБЕРИ.....149

ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕР

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

PEDAGOGICAL SCIENCES

Тилекова Назира Дүйшөбаевна

МЕКТЕПТИН IX КЛАССЫНДА “ЖАҢЫЛ” ТАРЫХЫЙ ДРАМАСЫ БОЮНЧА КӨРКӨМ ТЕКСТКЕ АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ.....156

Акишова Гулзина Толоновна, Сеитбекова Нургуль Абибиллаевна, Курбаналиева

Жыпаргүл Раимбердиевна

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРДЫ КОЛДОНУУ.....161

Адышева Назгул Кабылбековна

САЛТТУУ БААЛУУЛУКТАРДЫ ЗАМАНБАП ОКУТУУГА

ШАЙКЕШ КЕЛТИРҮҮ.....168

Алиева Роза Абдусабировна

БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН ШАРТЫНДА МУГАЛИМДЕРДИН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУНУН УЧУРДАГЫ БАГЫТТАРЫ 172

Айбашова Тазагул Матраимовна, Тахирова Назгул Исраиловна

КЫРГЫЗ ТИЛИН КОММУНИКАТИВДИК НЕГИЗДЕ ОКУТУУНУН ЗАМАНБАП

ТАЛАПТАРЫ.....180

Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Байиева Бегайым Абдугапаровна,

Кубанычбек кызы Буфатима

АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ПОЭМАЛАРЫН ОКУТУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК

ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ 187

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ.....198

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

**Карымшакова Айша Талгаровна
КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ ТУУРАЛУУ ТҮРКОЛОГИЯДАГЫ
АКЫРКЫ ИЛИМИЙ ЖЕТИШКЕНДИКТЕР
Карымшакова Айша Талгаровна
ПОСЛЕДНИЕ НАУЧНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ В ТЮРКОЛОГИИ О
СЛУЖЕБНЫХ ЧАСТЯХ РЕЧИ
Karymshakova Aisha Talgarovna
THE LATEST SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS IN TURKOLOGY ON THE
SERVICE PARTS OF SPEECH**

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

Аннотация. Бул макалада кыргыз тилиндеги кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча бүгүнкү күндөгү көйгөйлүү маселелер тууралуу сөз болот. Тактап айтканда, 1) кыргыз тилиндеги кызматчы сөз түркүмдөрүндө кандай маани бар? ЖОЖдор үчүн, ошондой эле мектептер үчүн жазылган грамматикалардагыдай алар грамматикалык гана мааниси бар сөздөрдүн топторубу же илимдеги акыркы изилдөөлөр далилдеп тургандай, алар лексика-грамматикалык мааниси бар сөздөрдүн тобубу деген маселеге түркологдордун илимий далилдери аркылуу жооп кайтаруу; 2) кызматчы сөз түркүмдөрүнө (алардын ар бир түрүнө: бөлүкчөлөргө, байламталарга, жандоочторго) грамматикаларда берилип келген аныктамалар туурабы, түркологиядагы акыркы изилдөөлөр көрсөткөндөй, эмне үчүн туура эмес деп эсептелет; 3) кызматчы сөз түркүмдөрү сүйлөм контекстине жараша трансформацияланып универсалдык милдет аткарууга жөндөмдүүбү, андай болсо ал кызматчы сөз түркүмдөрү кандай милдеттерди аткарууга жөндөмдүү; 4) кызматчы сөз түркүмдөрү сан жагынан үчөөбү же айрым грамматикаларда берилгендей сан жагынан төртөөбү, акыркы илимий изилдөөлөр алардын санынын үчөө экенин далилдеп бериши тууралуу илимий далилдер; 5. морфологиялык жактан “сенек” деп эсептелген кызматчы сөз түркүмдөрүнө сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганып калган учурлары жана алардын себептери сыяктуу айрым орчундуу маселелер бул макалада сөз болот.

Негизги сөздөр. Кызматчы сөз түркүмдөрү, түркология, окумуштуулардын көз караштары, кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү маани, кызматчы сөз түркүмдөрүнө аныктама, кызматчы сөз түркүмдөрүнүн саны, кызматчы сөз түркүмдөрүнүн универсалдык милдеттери, кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү мүчөлөр.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные проблемные вопросы, касающиеся употребления служебных частей речи в кыргызском языке. А именно, 1) рассматривается семантика служебных частей речи кыргызского языка, какова она на самом деле? Являются ли они группами слов, имеющими только грамматическое значение, как в грамматиках, написанных как для вузов, так и для школ, или же это

группы слов с лексико-грамматическим значением, как показывают последние исследования тюркологов в области науки с помощью научных данных; 2) верны ли определения, приведенные в грамматиках для служебных частей речи (для каждого из их видов: частиц, союзов, послелогов), и почему последние исследования в тюркологии показывают, что они считаются неверными; 3) способны ли служебные части речи выполнять универсальную функцию, трансформируясь в зависимости от контекста предложения, и при этом какие дополнительные функции способны выполнять эти служебные части речи; 4) а также рассматривается вопрос о количестве служебных частей речи. В некоторых грамматиках указывается, что их количество три, а в иных грамматиках утверждают что их число четыре? Однако последние научные исследования доказывают, что их количество три: это частицы, послелогии, союзы, а модальные слова не входят в состав служебных частей речи. 5) также рассматриваются некоторые важные вопросы, такие как случаи добавления словоизменятельных аффиксов к морфологически «неизменяемым» служебным частям речи и их причины.

Ключевые слова. Служебные части речи, тюркология, точки зрения ученых, семантика служебных частей речи, определение служебных частей речи, количество служебных частей речи, универсальные функции служебных частей речи, аффиксы в служебных частях речи.

Annotation. This article deals with topical problematic issues related to the use of service parts of speech in the Kyrgyz language. Namely: 1) what is the meaning of service parts of speech in the Kyrgyz language? Turkologists' answer to the question whether they are groups of words with grammatical meaning only, as in grammars written for both higher education institutions and schools, or whether they are groups of words with lexico-grammatical meaning, as recent research in the field of science with the help of scientific data shows; 2) whether the definitions given in grammars for the service parts of speech (for each of their types: particles, conjunctions, postlogues) are correct and why recent studies in Turkology show that they are considered incorrect; 3) whether the service parts of speech are able to fulfil a universal function, transforming themselves depending on the context of the sentence, and at the same time what functions these service parts of speech are able to fulfil; 4) scientific evidence as to whether the number of service parts of speech is three or four as claimed in some grammars, but recent scientific research proves that their number is three; 5) Some important issues will also be considered, such as the addition of word-altering affixes to morphologically 'unchangeable' service parts of speech and their reasons.

Keywords. Service parts of speech, Turkology, points of view of scientists, semantics of service parts of speech, definition of service parts of speech, number of service parts of speech, universal functions of service parts of speech, affixes in service parts of speech.

Кызматчы сөз түркүмдөр маселеси негизги сөз түркүмдөрүнөн, ал эмес “кошумча” же “өзгөчө” деген терминдер менен аталган сырдык сөздөр менен тууранды сөздөрдөн да изилдениш деңгээли жагынан кыйла мезгилдер бою көп эле артта калып келгени түрк тилдер илиминде белгилүү болгон. Ошондуктан бүгүнкү күндө ЖОЖдор үчүн жана мектептер үчүн жазылган грамматикаларда тактоону талап кылган, түзөтүүлөрдү

киргизүүгө муктаж болгон айрым орчундуу маселелер бар экенин жашырууга болбойт. Анда эмесе алардын негизгилерине токтолсок.

1. Кызматчы сөз түркүмдөрүндө маани барбы, болсо ал маани кандай маани, лексикалык мааниби, же грамматикалык мааниби, же лексика-грамматикалык мааниби деген суроо өткөн кылымдын 50-60-жылдарында эле курч турганын көрүүгө болот. Ушул маселени кандайдыр бир деңгээлде чечүү максатында А.В.Юрин “Кызматчы сөздөрдүн семантикасы жөнүндөгү маселеге карата” аттуу орус тилинде эмгек жазат. Анда ал бир катар илимий анализ, далилдерден соң: “Эгер (кызматчы сөздөрдө) лексикалык маани болбосо, анда грамматикалык маани да жок. Сүйлөм ичинде кызматчы сөздөрдүн ар түрдүү синтаксистик катнашты билдирүүсүнө карай аларды лексика-грамматикалык бирдик катары сыпаттоого болот”,-дейт [1. Юрин, 1960: 31-32]. Бул маселе боюнча орустун улуу окумуштуусу В.В.Виноградовдун ою А.В.Юриндин ою менен туура келгенин анын “орус тил илиминде кызматчы сөздөрдүн лексикалык мааниси алардын грамматикалык мааниси менен дал келет”, - деген жыйынтык пикиринен түшүнүүгө болот. [2. Виноградов, 1972: 663]. Ал эми В.В.Виноградовдун жогорку пикири илимий туура далил, туура көз караш катары кабыл алынганын акыркы мезгилдерде кызматчы сөз түркүмдөрү менен алектенген окумуштуулардын көптөгөн илимий эмгектеринен цитата катары кезиккенинен билүүгө болот.

“Көмөкчү сөздөр” деген терминдин астында кызматчы сөз түркүмдөрүн, жардамчы атоочторду, жардамчы этиштерди биргеликте изилдеген казак окумуштуусу К.К.Молгаждаров өзүнүн фундаменталдуу илимий эмгегинде биринчиден, мындай илимий маалымат менен бөлүшөт: “А.А.Реформатский, А.И.Смирницкий, Н.К.Дмитриев, Х.М.Ходжилаев, Л.С.Бархударов, В.М.Жирмунский, Н.Хаджыеминоглы, М.Оразов көмөкчү сөздөрдө лексикалык да, грамматикалык да маани болот деген пикирди колдошот”,-дейт. Экинчиден, “Жалпы көмөкчү сөздөрдүн маанисине байланыштуу айтылган Л.С.Бархударов, В.М.Жирмунский, А.А.Реформатский, М.Оразов, А.И.Смирницкий ж.б. пикирине таянып, көмөкчү сөздөрдүн тобунун ар түрдүү кызматына шайкеш лексика-грамматикалык семантикасы болорун жана аны көмөкчү кызматка оошкон сөздүн жаңы сыпаттагы мааниси деп билебиз”,- дейт да, үчүнчүдөн, жогорудагы ой-пикирлерин жыйынтыктап келип, К.К.Молгаждаров бул сөздөрдүн тобуна төмөнкүдөй өзүнүн корутунду аныктамасын берет: “Негизинен кызматчы сөздөр деп, сөз менен сөздү жана сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонулган, өздөрү айкашкан сөздөрдүн түшүнүктөрү аркылуу боёктор берип, аларга орток болуп, форма жагынан жыйынтыкталган, лексика-грамматикалык мааниси бар сөздөр экендиги анык”,- деген жыйынтык берет. [3. Молгаждаров, 2012: 35, 40, 174]. Ал эми бөлүкчөлөр боюнча, ошондой эле модалдык сөздөр боюнча көлөмдүү монографияларды жараткан якут окумуштуусу Н.Е.Петров: “Частицы занимают промежуточное положение между самостоятельным словом и аффиксом”,-деген оюн айтат [4. Петров, 1978:19]. Бул окумуштуунун бөлүкчөлөрдү толук маанилүү сөздөр менен мүчөлөрдүн ортосундагы көрүнүш катары караганын алардагы лексикалык маанини да, грамматикалык маанини да жокко чыгарбаганы деп эсептөөгө болот.

Жогорудагыларга дагы кошумча илимий далилдер катары өз мезгилинде окумуштуу Ф.Р.Зейналовдун кызматчы сөздөрдө билинер-билинбес даражада болсо да лексикалык маани бар деп айтканын келтирсек [5. Зейналов 1966: 28], ошондой эле анын “Послелогии как лексико-грамматическая категория” [6. Зейналов 1966: № 3, 28-38] деген аталыштагы макаласын мисал катары белгилесек жетиштүү болор. Ошентип, окумуштуулардын ой-пикирин жыйынтыктап, жалпылаштырып айтканда, кызматчы сөз түркүмдөрү грамматикалык гана категория эмес, алар лексика-грамматикалык категория деген бүтүмдөрүн туура деп эсептөөгө болот. Эгер алар грамматикалык гана категория катары каралса, анда кызматчы сөз түркүмдөрү **сөз** болуудан калып, грамматикалык гана мааниси бар тилдик каражат катары илимде алар аффикстер (мүчөлөр) сыяктуу милдет аткарып калмак да, “**кызматчы сөздөр**” деген термин да болмок эмес. Балким алар жалпылаштырылып “**кызматчы каражаттар**” деген термин менен гана аталып калмак. Себеби **кызматчы сөздөр** деген терминдин тутумунда **сөз** деген термин да орун алып турат. Андан тышкары алар кызматчы болсо да **сөз** деген статуска ээ болгондуктан, кандай гана сөздүктүн түрүн албайлы, алардын бардыгында кызматчылык милдет аткарган сөздөр толугу менен тилибиздеги **сөздөрдүн** өзүнчө бир түрү катары орун алып келет.

Ошентип, жогорудагы илимий көз караштарды жетекчиликке алуу менен, кызматчы сөздөрдө грамматикалык маани менен лексикалык маанинин биримдиги бирге жүрөт деп эсептөө негиздүү. Бирок кызматчы сөздөрдө лексикалык маани басандатылган, грамматикалык маани басымдуу болору эсте болуу керек.

Жыйынтыгында кызматчы сөз түркүмдөрүнө төмөнкүдөр аныктама берүүгө болот демекчибиз: “Сүйлөмдөгү сөздөр менен бирге айтылып, тиешелүү болуп турган сөзгө ар кандай кошумча маани берген, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турган, негизги сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, лексикалык мааниси кандайдыр бир даражада басандаган, грамматикалык мааниси басымдуу болгон сөздөрдүн тобу **кызматчы сөз түркүмдөрү** деп аталат”. Ушундай маанидеги аныктама, биз билгенден, бир гана грамматикада, тактап айтканда, “Азыркы кыргыз адабий тили” (-Б.; 2009, 475-б.) берилген.

2. Айрым кызматчы сөздөр сүйлөм контекстине жараша универсалдык милдетте, тактап айтканда, бөлүкчөлүк да, жандоочтук да, байламталык да милдетте келип, сүйлөм контекстине жараша трансформацияланууга жөндөмдүү. Маселен, **менен** кызматчы сөзүн алсак, ал сүйлөм контекстине жараша жандоочтук жана байламталык милдетте келет. Мисалы: *Алар автобус **менен** келишти* деген сүйлөмдө **менен** өзүнүн астындагы сөздү жандап келип, жандоочтук милдетте келди. *Аялдамага автобус **менен** троллейбус катар келди* деген сүйлөмдө **менен** (автобус **менен** троллейбус деген) эки сөздү байланыштыруу максатында байламталык милдетте келди.

Ал эми этимологиялык жактан **ол/ал** ат атоочуна байыркы барыш жөндөмөсүнүн -**ры** мүчөсүнүн жалгануусу менен пайда болгон **ары** (мисалы: **ары** бас, **ары** жакта ж.б.) тактоочу сүйлөм контекстине жараша бирде жандоочтук, бирде бөлүкчөлүк, бирде байламталык милдетте келгенге жөндөмдүү болот. **Ары** жандоочтук милдетте келгенде өзүнүн астындагы атооч сөздү жандап, тутумдашуучу сөздөрдүн чыгыш жөндөмөдө турушун талап кылып калат, мисалы: *Китепканага сабактан **ары** баралы. Ары*

байламталык милдетте келгенде сүйлөм ичинде эки же андан ашык кайталанып келип, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштырып калат. Мисалы: *Бул адис бала кийин ары сүрдүү, ары токтоо, ары иш билги болуп өзгөргөн. Ары* бөлүкчөлүк милдетте келгенде ал этиштен кийин орун алып, сүйлөмгө жактырбоо, жек көрүү маанилерин кошумчалайт. Мындай сүйлөмдөр негизинен оозеки кепке мүнөздүү келет. Мисалы: *Койчу ары бул сөзүңдү, тажаттың го.*

Айрым кызматчы сөздөр баба түрк тилинде эле пайда болгон деп айтылат түркологдор тарабынан. Ошондуктан алар сырткы формасы боюнча да, мазмуну боюнча да азыркы түрк тилдеринде, ошондой эле алардын диалектилеринде бирдейликти түзөт. Андайга да кызматчы сөзү даана мисал боло алат. Бул сөз - дээрлик түрк тилдеринин баарына кеңири тараган сөз. Ал азыркы түрк тилдеринде 8 вариантка чейин кезигет жана аныктагыч-тактагыч бөлүкчө катары жана багындырбас байламта катары белгилүү.

Да кызматчы сөзү этимологиялык жактан дагы тактоочунан келип чыкканын, тактап айтканда, анын кыскарган варианты экенин түркологдор белгилеп келишет. Ошондуктан тилде да, дагы сөздөрү биринин ордуна бири колдонула берет. Бирок активдүүсү - да деген варианты.

Да/дагы кызматчы сөздүк милдетти аркалаганда сүйлөм контекстине жараша бөлүкчө же байламта катары келип колдонулат. Бөлүкчө катары кезиккенде айкашкан сөзүнө аныктоо-тактоо, күчөтүү маанилерин киргизет. Мисалы: *Биз эс тартканы бир да/дагы жолу мындай шумдукту көргөн эмеспиз. Ал аксакал эбак кутман куракка келген да.* Бул бөлүкчөнүн бир өзгөчөлүгү – толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн ар бири менен айкашып келе алуу жөндөмдүүлүгүндө. Ал эми байламталык кызматта келүү үчүн жогорку сөз сүйлөмдө эки же андан ашык кайталанып келип, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруу милдетин аткарат, ошону менен бирге аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдетин сактайт. Мисалы: *Азыркы заманда улуу да, кичүү да, кары да, жаш да эмгек менен гана ийгиликке жетет.*

3. Кыргыз тил илиминдеги дагы бир көйгөйлүү маселе - кызматчы сөз түркүмдөрүнүн саны тууралуу маселе. Тактап айтканда, кызматчы сөз түркүмдөрүнө бөлүкчө, жандооч, байламталардан башка модалдык сөздөр да киреби же жокпу деген маселе. Себеби кыргыз тилинде ЖОЖдор үчүн чыккан илимий эмгектердин басымдуу бөлүгүндө кызматчы сөз түркүмдөрүнө бөлүкчө, жандооч, байламталар менен биргеликте модалдык сөздөр да киргизилип жүрөт. Бирок эки-үч эмгекте гана [караңыз: Давлетов С., Кудайбергенов С. “Азыркы кыргыз тили”. Морфология. -Ф.: Мектеп, 1980, 214-б.; “Кыргыз тили” (Пед.институттар үчүн). -Ф.: Мектеп, 1986, 215-224-б.; “Кыргыз тили”. Энциклопедиялык окуу куралы. -Б., 2004, 228-б.] кызматчы сөз түркүмдөрү үчөө деп, аларга бөлүкчө, жандооч, байламталар киргизилип, модалдык сөздөр өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары бөлөк берилген. Биз да ушул көз карашты толугу менен колдойбуз. Анткени түркологияда бул көз караш азыркы учурда абдан туура көз караш деп эсептелет.

Ошентип, түркологиялык эмгектерди иликтеп келгенде алгачкы эмгектерде жогоркудай болуп, кызматчы сөз түркүмдөрү төртөө деп, модалдык сөздөр да кошулуп каралып келсе, кийинчерээк кызматчы сөздөргө арналган атайын иликтөөлөрдө алар үчөө

деп илимий негизде далилденип, натыйжада модалдык сөздөр өзүнчө бөлүнүп, туура жыйынтык чыгарылган. Маселен: Кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча адистер азербайжан жана казак окумуштуулары Ф.Р.Зейналов менен К.К.Молгаждаров өздөрүнүн кызматчы сөз түркүмүнө арналган фундаменталдуу эмгектеринде мындай дешет. Ф.Р.Зейналов: “Служебные части речи в тюркских языках – послелогои, союзы, частицы”- деп, алардын саны үчөө экенин даана билдирет [5. Зейналов, 1966: 5-9]. К.К.Молгаждаров болсо: “Казак тилинде кызматчы сөздөр маанилик кызматына карай бөлүкчөлөр, жандоочтор, байламталар болуп үчкө бөлүнөт жана алар ич ара лексика-грамматикалык маанилерине байланыштуу бир нечеге бөлүнөт”,- дейт [3. Молгаждаров, 2012: 173]. Ошондой эле башкыр тилинин грамматикасында [7. ГСБЛЯ, 1981:330], Н.К.Дмитриевдин [8. Дмитриев, 1948: 131], А.М.Щербактын [9. Щербак, 1987: 50], Ю.С.Масловдун [10. Маслов, 2006: 172] эмгектеринде модалдык сөздөр кызматчы сөз түркүмдөрүнүн тутумунда каралбай, өз алдынча каралыш керек деп, анын себептерин илимий терең анализдер аркылуу далилдеп беришет.

Жыйынтыктап айтканда, аталган проблема боюнча адис окумуштуулар кызматчы сөз түркүмдөрүнүн саны үчөө гана жана аларга жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр кирет, ал эми модалдык сөздөр өз алдынча лексика-грамматикалык категория деген туура бүтүмгө алар көптөгөн илимий ой жүгүртүүлөрдөн, талкуулардан соң гана келишкен.

4. Кийинки маселе - кызматчы сөздөрдүн (өзгөчө жандоочтордун) текст ичинде тилдик зарыл элемент катары келиши тууралуу маселе. Негизинен кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ар биринин аныктамасында белгиленгендей, алардын эң негизги милдети биринчи кезекте сөзгө, сөз айкашына, сүйлөмгө кошумча оттенкалык маани берүү, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн ич ара мамиле-катышын жөнгө салуу, ошондой эле сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу милдети болуп саналат деп түшүнүп келебиз. Кызматчы сөз түркүмдөрүндө жогоркудай касиеттер болбосо пикир алышууда, дегеле кандай гана текст болбосун пикирлешип жаткан тараптардын билдирейин деген ойлору так эмес, күнүрт болуп, стилдик жактан аябай жарды болуп, уккулуксуз, ал эмес кээ бир учурда маанилери жеткиликсиз болуп калмак деп ушул жааттагы адис түркологдор тарабынан эсептелип келет. Мына ушунун өзү деле кызматчы сөздөрдүн текст ичинде тилдик зарыл элемент экенинен кабар берет.

Бирок мындан сырткары кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинен жандоочторго тыкыр назар салсак, кадимки толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле өзгөчөлүккө ээ экенине күбө боло алабыз. Тактап айтканда, жандоочтор кээ бир учурларда толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле сүйлөм конструкциясында тилдик зарыл элемент болуп келүүгө жөндөмдүү. Ал жагдайды жандоочтор катышкан сүйлөмдөрдү талдоого алганда даана көрө алабыз. Аны үчүн тандалып алынган жандоочтуу сүйлөмдөрдү биринчи учурда жандоочтору менен берип (ал сүйлөм кандай болсо, дал ошондой берип), анан жандоочторун алып салып, андан соң жандоочтуу жана жандоочу алынган сүйлөмдөрдү бири-бири менен салыштырып берүү аркылуу оюбузду далилдесек болот. Караңыз: *Бизден **башка** киши болсо, кабыл алат беле?* Салыштыр: *Бизден... киши болсо, кабыл алат беле? Силер **менен** бирге барам.* Салыштыр: *Силер... бирге барам. Коомубуздагы белгилүү инсан **тууралуу** макала жазылды.* Салыштыр: *Коомубуздагы белгилүү инсан... макала жазылды. Ал ушул*

нерседен өмүр бою сактанып келет. Салыштыр: *Ал ушул нерседен өмүр... сактанып келет.* Салыштырылып жаткан мисалдар көрсөтүп тургандай, кызматчы сөз (жандооч) сүйлөмдөн түшүп калса, андай сүйлөмдөр толук маанилүү атооч же этиш сүйлөмдөн түшүп калгандай эле түшүнүксүз абалга келип каларын даана көрдүк. Ошентип, сүйлөмдөн толук маанилүү зат атооч же этиш сөздү алып салып окуп көргөндөй эле, маселен: *Коомубуздагы белгилүү инсан тууралуу макала жазылды* деген сүйлөмдөн **инсан** деген толук маанилүү зат атооч сөздү алып салып окуп көрсөк: *Коомубуздагы белгилүү... тууралуу макала жазылды* болуп жогорку жандоочу түшүрүлгөн сүйлөмдөрдөй болуп, бул сүйлөм да түшүнүксүз абалга келе түшкөнүн көрөбүз.

Ал - адамдык сапаттын, жүрүш-туруш маданиятынын, мамилелердин системасын коомдук моралдын негизинде калыптандыруу багытындагы максаттуу уюштурулган иш-аракет. Адамзат тарабынан түзүлгөн көркөм уюткулар элдин эчендеген кылымдардан берки турмуш-тиричилигинде, тарыхында башынан өткөргөн тажырыйбалары, акылга сиңген турмуштук табылгалары катары таалим-тарбия берүүнүн үлгүсү болуп келген. [7] Демек, кээде жандоочтор да толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле сүйлөм курулушунда тилдик зарыл элемент экенине күбө боло алдык. Ошондуктан кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичиндеги жандоочтордун бул тилдик өзгөчөлүгүн да таанып-билүү зарыл деп эсептейбиз.

5. Кызматчы сөз түркүмдөрү кызыл профессор К.Тыныстанов белгилегендей, морфологиялык жактан “сенек”, “мүчөлөбөс” сөздөр деп эсептелгени менен [11. Тыныстанов, 1996: 26; 100-101], казак, өзбек, азербайжан ж.б. тилдердегидей алардын айрымдары жак категориясынын жекелик, көптүк санынын мүчөлөрүн, суроо маанисин туюнткан мүчөнү, божомолду (күдүктүктү) билдирген мүчөнү, эркелеткендикти билдирген мүчөнү кабыл алууга жөндөмдүү болот: сен **ганасың**, биз **ганабыз**, силер **элесинер**, биякта **элемин**, аз **элебиз**, ушул **элеби**, дароо **элеби**, арман **ганабы**, шаарга **чейинби**, балдар **жөнүндөбү**, иш **боюнчабы**, ошону **үчүнбү**, **болбосо элеби**, сабактан **кийинби**, айыгат **имишпи**, келген **имишсиздер**, үйдө өздөрү **ганадыр**, ушул **эледир**, ушул **ганадыр**, аз **ганакей** ж.б.

Биздин пикирибизче, кызматчы сөздөргө жогоркудай болуп түрдүү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганып калышы мыйзам ченемдүү эле көрүнүш деп эсептейбиз. Анткени алардын ар бири этимологиялык жактан толук маанилүү сөздөрдөн лексикалык маанисинин басандоосунун, грамматикалык маанисинин басымдуу болуусунун натыйжасында келип чыккан. Ал эми бул кызматчы сөздөрдүн чыгыш теги толук маанилүү сөздөр болгондуктан, аларга уланып келген мүчөлөр рудимент катары кызматчы сөздөргө жалгануу касиетин сактап калган деп илимде эсептелет. Бирок жогоркудай тыбыштык турпаттарда кезиккен (тактап айтканда, сөз өзгөртүүчү мүчөлүү) кызматчы сөздөр катышкан сүйлөмдөр негизинен оозеки кептин стилине өтө мүнөздүү болуп саналат. Көркөм чыгармаларда алар диалогдук кепте каармандын кебин жекелештирүү үчүн колдонулат.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы сөз түркүмдөрү бүгүнкү күндө түркологиядагы акыркы жетишкендиктерден артта калбастан, жаңы илимий

маалыматтар, жетишкендиктер менен такталып, толукталып, ал эмес зарыл болсо оңдоо-түзөөлөр киргизилип турушу керек деп эсептейбиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Юрин А.В. К вопросу о семантике служебных слов / А.В. Юрин–Чарджоу, 1960. - 40 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов 2-е изд. -М.: Высшая школа 1972. - 670 с.
3. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде / К.К. Молгаждаров. –Бишкек, 2012. - 251 б.
4. Петров Н.Е. Частицы в якутском языке / Н.Е. Петров–Якутск, 1978. – 298 с.
5. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках (на материале огузской группы тюркских языков). Автореф. дис. докт.филол.наук / Ф.Р.Зейналов. -Баку, 1966. - 84 с.
6. Зейналов Ф.Р. Послелогии как лексико-грамматическая категория. В журн.: Ученые записки азерб.гос.ун-та. Серия языка и литературы. -Баку, 1966, № 3. - С. 28-38.
7. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка / Н.К.Дмитриев. -М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1948. - 272 с.
9. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова) /А.М.Щербак. –Л.: Наука, 1987. – 152 с.
10. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Учебник. 5-ое изд. / Ю.С.Маслов. – М., 2006. – 172 с.
11. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5- жана 6-жыл үчүн тил сабактары / К.Тыныстанов. -Бишкек, 1996. – 106 б.

Исмаилова Зина Алмасбековна

**АЛТАЙ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНДАГЫ
ОКШОШТУКТАР (диахрондук жана синхрондук талдоо)**

Исмаилова Зина Алмасбековна

**СХОДСТВА ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В АЛТАЙСКОМ И
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ (диахронный и синхронный анализ)**

Ismailova Zina Almasbekovna

**SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF GEOGRAPHICAL NAMES IN THE
ALTAI AND KYRGYZ LANGUAGES (diachronic and synchronous analysis)**

УДК: 811.161.1(575.2) (04)

Аннотация. Топонимдер өткөн доордун руханий эстеликтери гана болбостон, ал доордун маданиятынан, тили жана анын диалектилеринен кабар берет. Алардын таралуусу конкреттүү тарыхый окуяларга - элдердин, миграциясына, маданий, экономикалык жана тилдик алакаларга байланышкан. Жер-суу аталыштарынын көбү байыркы доорлордон бери өз маанилерин жана формаларын өзгөртпөй сактап келе жатса, айрымдары өзгөрүүгө дуушар болушкан. Ал аталыштар алтай-кыргыз элдеринин тарыхый лексикасын, негизги жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат. Географиялык аталыш илимий жана практикалык мааниге ээ болуу менен бирге, коомдук функцияны да аткарат. Кыргыз-алтай элдеринин топонимиясы, анын пайда болуусу, маанилери жалпы бир кыртышта жаралган. Кыргызстандын аймагынан алтай топонимдеринин да аталыштары да кездешет. Жер-суу аталыштары мааниси, формасы жагынан өтө жакын, көпчүлүк учурда алар өзгөрүүсүз бойдон сакталып калган. Мисалы, Кыргызстандын аймагындагы Ак-Тал, Алтын - Көл, Чүй, Атбашы, Беш-Күнгөй, Нарын ж. б. Макалада Алтай-кыргыз тилдериндеги жер-суу аталыштарына диахрондук жана синхрондук талдоо жүргүзүлөт.

Ачык сөздөр. топонимдер, алтай тили, кыргыз тили, диахрония, синхрония, географиялык аталыштар.

Аннотация. Топонимы - это не только духовные памятники ушедшей эпохи, они также указывают на культуру, язык и диалекты этой эпохи. Их распространение связано с конкретными историческими событиями - миграциями народов, культурными, экономическими и языковыми контактами. В то время как большинство географических названий сохраняют свои значения и формы неизменными с древних времен, а некоторые топонимы подверглись изменениям. Эти названия служат значимым источником в определении исторической лексики, основных общностей Алтайско-кыргызских народов. Географическое название не только имеет научное и практическое значение, но и выполняет социальную функцию. Топонимия кыргызско-алтайских народов, ее происхождение, значения появляется на общей почве. На территории Кыргызстана встречаются также названия алтайских топонимов. Названия топонимов очень близки по значению, форме, в большинстве случаев они остаются неизменными. Например, на территории Кыргызстана расположены топонимы Ак-Тал, Алтын-Куль, Чуй, Ат -Баши, Беш-Кунгей, Нарын и др.

В статье будет проведен диахронный и синхронный анализ топонимов на кыргызско - алтайском языке.

Ключевые слова. Топонимы, алтайский язык, кыргызский язык, диахрония, синхрония, географические названия.

Annotation. Toponyms are not only spiritual monuments of a bygone era, they also indicate the culture, language and dialects of this era. Their spread is associated with specific historical events - migrations of peoples, cultural, economic and linguistic contacts. While most geographical names retain their meanings and forms unchanged since ancient times, and some toponyms have undergone changes. These names serve as a significant source in determining the historical vocabulary, the main communities of the Altai-Kyrgyz peoples. The geographical name

not only has scientific and practical significance, but also performs a social function. The toponymy of the Kyrgyz-Altai peoples, its origin, meanings appear on a common ground. The names of Altai toponyms are also found on the territory of Kyrgyzstan. The names of toponyms are very close in meaning and form, in most cases they remain unchanged. For example, the toponyms of Ak-Tal, Altyn-Kul, Chui, Atbashi, Besh-Kungei, Naryn, etc. are located on the territory of Kyrgyzstan. The article will conduct a diachronic and synchronous analysis of toponyms in the Kyrgyz -Altaic language.

Keywords. Toponyms, Altai language, Kyrgyz language, diachrony, synchrony, geographical names.

Жер-суу аталыштары байыркы доорлордон бери маанисин жана формаларын өзгөртпөй сактап, белгилүү аймактардагы элдердин тарыхый лексикасын, түпкүлүктүү жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат. Жер суу аталыштарынан ошол аймактын жаратылыш өзгөчөлүктөрү, калктын чарбалык иш-аракеттери, тамыры тереңге кеткен тарыхы, социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрү даана көрүнүп турат. Өткөн тарыхый доордун күбөлөрү болгон географиялык аталыштар өтө баалуу тарыхый эстеликтер катары кызмат кылары шексиз. Азыркы тилибизде колдонуудан калган сөздөрдүн (архаизмдердин) формалары, лексикалык маанилери жер-суу аттарында сакталып келери талашсыз. Ал жергиликтүү аталыштар тарыхый диалектологияны калыбына келтирип, илимий изилдөөлөрдө мааниси зор. Негизинен жер-суу аталыштары белгилүү бир тарыхый доорлордо пайда болуп, айрым учурларда формасы жана мааниси жагынан өзгөрүүлөргө дуушар болгондору да бар. Ал эми алардын таралуусу конкреттүү тарыхый окуяларга - элдердин, уруулардын миграциясына, маданий, экономикалык жана тилдик алакаларга байланыштуу болот

Белгилүү изилдөөчү В. А. Никонов: «Энчилүү жер-суу аттар – булар сөздөр, сөздүн кимдер тарабынан берилгенин аныктап турат. Энчилүү жер-суу аттары ошол жерлерге бекитилип калгандыктан, алар аркылуу белгилүү аймактагы байыркы тилди калыбына келтирип, мейкиндиктеги таралуу чек арасын аныктоого болот. Бул аталыштар көпчүлүк тилдерден эрте пайда болгон» – деп айткан. [10; 16].

Башка өлкөлөр сыяктуу эле кыргыз жана алтай элдеринин жер-суу аталыштары узак мезгилдер бою анын топонимиясында из калтырган татаал тарыхый окуялардын чордону болуп келген. Кыргызстандын жана Алтайдын, ага жамаатташ аймактардын топонимиясы, анын пайда болуусу, маанилери жалпы бир кыртышта жаралган. Кыргызстандын аймагынан байыркы түрк, Түштүк Сибирдик (Тоолуу Алтай) аталыштары абдан көп кездешет.

Кыргыз жана Алтай элдеринин жер-суу аталыштарынын негизи эки, же үч компоненттен туруп, алардын көпчүлүгү абстракция жана субстантивациянын натыйжасында жалгыз лексикалык бирдик болуп калган. Жер-суу аталыштары мааниси, формасы жагынан өтө жакын, көпчүлүк учурда алар өзгөрүүсүз бойдон сакталып калган. Биз макалабызда ошол окшоштуктарга жана жакындыктарга токтолобуз.

Ак-Көл – көл, Чаган-Узун айылы, Кош-Агач району *алт. көл – озеро, ак көл - белое, белоснежное, мутно-белое; с ледниковым началом или питанием; текущее, проточное*

озеро). «Молочно-белый, Ак-Көл (река) в нижнем течении совершенно покоен и довольно глубок» [4; 58].

Ак-көл – Кыргызстандын Жумгал районунда жайгашкан көл.

Ак-Суу (Аксу – дарыя, Челушмана өрөөнү (*алт. суу – вода; река. Ак суу – белая, мутно-белая, пенистая, с ледниковым началом или питанием, текущая, проточная вода, река*)).

Ак-суу – Ысык-Көл обл, Ак-Суу району, Жалал-Абад обл. айылдын аты.

Ак-Баш – айылдын аты, Ак-Баш – тоонун аты, Улаган районунда (*Ак баш – белая, возможно чистая, голая вершина. голая вершина*).

Ак-Баш – Кыргыз республикасынын Жалал-Абад областынын Сузак районундагы айыл.

Топонимдердин колдонулуш жыштыгы боюнча баш (бас, бажы, паш,) тоо, көл, суудан кийинки төртүнчү орунда турат. Баш дарыялардын, көлдөрдүн, тоолордун, калктуу конуштардын аттарына киргизилиши мүмкүн. Булар Алтай аймактарындагы Ак-Баш, Ат-Бажы, Байбыш-Бажы жана башкалар.

Ат-Бажы (Ат-баши) – суусу(дарыя), алт. ат – лошадь; лошадиный; Ат бажы – букв, лошадиная голова, вершина; исток. Ат бажы оозы – Ат-Бажы дарыясынын башталышы, оозу.

Ат-Башы – Нарын областындагы район, Ат-Башы дарыясынын аты.

Алтай тилинин бардык диалектилеринде тоонун чокусу баш (кырдын бажы) менен белгиленет [1;56], тува диалектисинде – бааш, паш (пажы). Бул термин ошондой эле бүтүндөй Орто Азия, Кавказ ж. б. *азерб. тилдеринде баш – голова, башталышы, тоонун башы, башы (дарыянын), чоку, башкырча баш – баш, чоку; тоонун чокусу – тоо башы; каракалп. бас – башы, башы, булактын (суунун), чокусу (таудун басында – тоо башында); кырг. баш – баш түрүндө колдонулат. Алтай тилинде баш (көбүнчө ээлик формасында – бажы) кандайдыр бир башталгыч, суу башы, дарыя, көлдүн башы деген мааниге ээ.*

Жар – Тоолуу Алтайдын жана Кыргызстандын географиялык аталыштарындагы татаал аттардын курамына кирген аппеляция катары колдонулуп, эки фонетикалык формада: жар жана чар «жээк, тик жар, жар» деген мааниде кездешет. Булар Ак-Жар, Көк-Жар айылы, Кызыл-Жар айылы. Бул аталыштар эки аймакта тең бар.

Ак-Жар – айыл, Кош -Агач району. (ак – алт. *Жар – жээк, тик жар*).

Ак-жар – айыл, Ош обл, Өзгөн району.

Ак-Сай – дарыясы, Кош-Агач району. (Ак сай – ак, кум, майда таш деген маани).

Ак-сай – 1) Тоң району, селонун аты. 2) Ак-Сай – шаркыратма Ала- Арча капчыгайында жайгашкан. 3) Ак-Сай өрөөнү Нарын областында.

Алтын-Казык – Улаган районундагы жердин аты.

Алтын казык – тоо кыркалары Алай району менен Ноокат районуна чектеш аймактарында жайгашкан.

Ак сын атоочунун катышуусу менен түзүлгөн географиялык аталыштар эки аймакта тең абдан көп. Ак сөзү менен башталган топонимдер, эреже катары, көрсөтүлгөн сын атоочту кийинки зат атооч менен салыштыруу аркылуу түзүлөт: суулар, ашуулар, өрөөндөр, кырка тоолор, конуштардын аттары берилген.

Түрк тилдеринде **аак** «жүрөгү таза», «чын ниеттүү», «ак – күнөөсүз», «кынтыксыз», «ёолуг аак болсун»-деген маанилери бар. [8; 51].

АК/ түрк тилдеринде сөздүн таралышы төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) куу, боз; 2) таза, тунук; 3) сулуу, керемет, керемет.

А. Н. Кононов ак дегенди суу менен айкалыштырып түшүндүргөндө **ак**- агып чыгуу, формасынан чыккандыгы белгилүү; агым, демек аксу – аккан суу деп берет, А. Н. Кононов [6; 171].

Ак менен айтылган аталыштардын айрыкча гидронимдик терминдердин мааниси таза, жакшы, жаңы, ичүүгө ылайыктуу жакшы, тайкы; агып жаткан деген маанини түшүндүрөт [2; 17]

Балыкчы (Балыкча, Балыхча) – дарыя, (*алт. балыкчы – рыбака*).

Балыкчы – Ысык-Көл областындагы шаар.

Бозого (Бозоголу) – тоонун аты. (*алт. бозого – порог; тув. бозага – местность с выступающими камнями; монг. босого – порог у двери*);

Босого – жайлоонун аты, Ат-Башы районунда жайгашкан жайлоонун аты.

Бороонду (Боронды, Боронду, Бурунду) – дарыянын аты Алтай аймагында.

(*борогон/ бороон – метель, буран, вьюга; кырг. бороон; возможно алт. боромтык/боронтык, бороюу ср. монг. бороо(н) – дождь*).

Бороондуу – бороон чапкын, кар аралаш соккон муздак катуу шамал, бул түшүнүк бардык түрк тилдеринде бар, топоним катары Кыргызстандын аймагында белгилүү. Боронду аталган Ой-Кайың кырка тоосунда 2 ашуу, Жумгал, Көкө-Мерен, Ой-Кайың сууларына кошулган (куйма) суу бар.

Боом (Бомом) – Тоолуу Алтайдагы бом (*boom, room*) адатта тоо менен дарыянын ортосундагы кууш жерди, ал жердеги жолду, ошондой эле аскалуу жарды, тик жээкти билдирет. Географиялык эмгектерде «*боме*» деп дарыяга кулап түшкөн жана жээкти бойлоп жүрүүнү абдан кыйындаткан, тумшук түрүндөгү бийик аскалар түшүндүрүлөт. Богум – *тумшук (бийик, тик)*; капчыгай, богумта – тоскоолдук; монг. бом – тик жана бийик тумшук, дарыянын жээгинде капталга чыгып турган аска [5; 33]. Калм. бум – байлай тургандай; өтүүгө кыйын, тар өтмөк; тув. бум – дарыянын үстүндөгү тоо кыркасынын аскасы; якут, бум – *тоскоолдук, тосмо; капчыгай* деген маанини билдирет.

Боом – капчыгай, кууш өрөөн, Алтайдын бардык жеринде белгилүү, аймактын тоо жана калктуу конуштарынын аталыштарында кеңири таралган: Боом, Абым-Боом, Адырлар-Боом, Ак-Боом, Бичикту-Боом, Жыланду-Боом ж. б.

Боом – капчыгай, Бишкек- Ысык-Көл жолунда жайгашкан

Бөрүлү (Берла) – дарыя, Берла болуп өзгөрүп кеткен(Н. Е. Флигинских «Об изучении топонима Зырянского района»), Зырян району [9; 21].

Бөрүлү – Бишкек шаарынын Сокулук районундагы айылдын аты, Бөрүлү (Көк -Көл) – Сокулук районунда жайгашкан көлдүн аты. Ал капчыгайда бөрү карагат көп өскөндүктөн «Бөрүлү» деп аталып калган. .

Кабак – Телец көлүнүн системасындагы Кабак тоосу

Кабак – Кыргызстандагы Жети-Өгүз районунда, Жумгал районунда айылдын аттары.

Кайынду суусу, Усть-Кан району (*кайынду – с березами, имеющий березы.*).
Кайынду-Бел – Алтай Республикасынын Көксу-Оозы аймагында.

Кайыңды – Талас областында, Кемин районундагы айылдын аты.

Кайыңды суусу – Ак-суу району, Кайыңды суусу – Токтогул районунда.

Кайнар (Кайныр) – булак, Челушмана аймагы. (*алт, кайнар – закипит, забурлит, кипящая, бурлящая*).

Кайнар – Талас областында, Ысык-Көл областындагы айылдын аты.

Кара-Бел (Карабель) – тоо (*Кара бел – букв, черная седловина, то есть седловина, покрытая лесом, гора покрыта хвойным кедровым лесом*).

Кара-Бел – ашуу, тоо. Баткен областы. Кара-Бел – Кара-Кулжа, Кулун өрөөндөрүнүн аралыгындагы тоо.

Байыркы түрк тилдеринде алгач «кара» деген сөзүндө кийин метафоралык маанилер өнүгүп, алардын айрымдары, топонимикада кездешет: тунук, булак, мөл, караңгы, чөмүлгөн жарыксыз, караңгылык, чоң, деген маанилер. Кара сөзү катышып жерлердин, суулардын, тоолордун ж. б. аттары белгиленет.

Кара -Суу – гидронимдик апелляцияви Алтайда көл жана суудан кийинки эң кеңири таралган аттардын бири. Кара-Суу аталышы менен суулардын, көлдөрдүн, булактардын, өрөөндөрдүн, тоолордун, конуштардын аттары бар.

Түрк топонимдеринде «карасу – булак суусу, булак» деген маанини берет – деп жазат өзүнүн эмгектеринде Э. М. Мурзаев [7; 200]. Бул терминдин катышуусу менен көп сандагы гидронимдер курулган.

Тоолуу Алтайдын топонимиясында термин эки фонетикалык вариант менен берилген: карасу жана карасук. Топонимдерди карасу жана суу компоненттери менен салыштырганда, кара суу аталыштарындагы булак, булак суусун, анын түсүн жана даамын мүнөздөгөн фактылар бар: Адак-Карасу, Адаккы-Карасу, Аюлуу-Карасу жана башкалар. Сыягы, суунун сапаттык жана түстүү өзгөчөлүктөрү аттардын биринчи компоненти аркылуу кабарланып турган суудан айырмаланып, кара суу апелляциясынын өзүндө зарыл суу мүнөздөмөлөрү камтылган. Соок-Суу, д. Эм-Суу, д. Көк-Суу, Сары-Суу ж. б.

А. Н. Кононов, Э. М. Мурзаев «карасу» сөзүнүн географиялык мазмунун мындайча белгилешет: «Карасу булак суулары, суусу аз дарыялар, жер астынан чыккан суулар менен азыктанган, көбүнчө «суусу тунук» деген маанини билгизет» [7; 200].

А. Н. Кононовдун эмгектеринде [6:161-170] түрк тилдеринде кара сөзүнүн көп сандагы маанилерин берет: Кара-Ордо, Кара-Кум, Кара-Корум ж. б. топонимдер. .

Алтай материалдарынын негизинде бир конкреттүү чындык менен байланышкан гидронимдерди карап көрөлү. Кара-Айры, Кара-Коол, Кара-Жарык, Кара-Кан, Кара-Кем жана башка дарыя, көлдөрдүн аталыштарындагы «кара» сөзү башка түрк элдери үчүн да жогоруда айтылган мааниге ээ.

Булак – Ак-Булак, Кайынду-Булак, Кош-Булак, Музду-Булак көл, Сары-Булак, Тапчы-Булак капчыгай, Узун-Булак, Баян-Булак деген аталыштар бар. 1) булак; 2) каналдар, арыктар;

Аттардын биринчи бөлүгү алтай жана кыргыз тилдеринде окшош. Булак деген сөз эки тилде тең белгилүү бир терминологиялык мааниде берилет. Мисалы, Тоолу Алтайда бир нече дарыялар: Булукту, Булукту-Коба.

Кара-Булак – дарыя, Алтай республикасы. (*Кара булак — обильный, питающийся подземными водами, возможно прозрачный родник*).

Кара-Булак – Кыргызстанда бир нече айылдын аттары кездешет. Нарын областында, Чүй областында, Сузак районунда. Кара-Булак – капчыгай.

Кара-Ой (Карой) – айыл, Шебалино аймагында Кара-Ой (*черная, выгоревшая или лесистая, рывина, впадина*).

Кар -Ой – Ысык-Көл обл. айыл, Талас обл., айылдын аты. Ак - Талаа районундагы айыл, Аксы районундагы айыл.

Кара-Сас – Абай, Корумду, Тюдрала аймактарында бар. (*кара алт. сас — болото*).

Кара-Саз – Нарын обл., Кочкор районундагы айыл.

Кара-Таш (Караташ) тоо чокусу, Алтай Республикасы, кара таш (*черный камень, гора*).

Кара-таш – Ноокат районундагы айыл.

Кара-Тоо – тоо аталышы, Алтай Республикасы (*Кара-Тоо – черная, возможно лесистая или выгоревшая верхушка*).

Кара-Тоо – Кочкор районундагы айыл,

Кош-Булак - суунун аты (дарыя) Кош-Агач району.

Кош-Булак – Ноокат районундагы айылдын аты, Тогуз-Торо районундагы айыл .

Көк-Таш –Үңкүрдүн аты , Шебалин районундагы Камлак айылында. (*Кок таш , синий, голубой, небесно-голубой, серо-голубой; зеленый камень*).

Көк-Таш – Жалал-Абад областындагы айыл, Баткен областындагы айыл, Бакай-Ата районундагы айыл, Талас обл.

Кызыл-Таш (Кызылташ) анча чоң эмес тоо, Кош-Агач районунда жайгашкан. (*Кызыл тоо – кызгылт сары, ачык кызыл түстөгү таштуу тоо*).

Сары-Бел – Алтай республикасында айылдын, ашуунун аты. (*Сары бел – желтый перевал, невысокая возвышенность*).

Сары-Бел – ашуу, Кыргыз-Кытай аймактары чектешкен жерде. Сары-Бел Манас эпосундагы топоним. Ч. Валиханов жазып алган эпизоддордо калмак каны Жолой мекендеген жердин бири. С. Орозбаковдун вариантында Чоң чабуулда «Көтөлөктүн Сары-Бел» – деп айтылат. Манастын колу Бээжинге жакындап келип токтойт. Алмамбет мындан ары Бээжинге кантип баруу жөнүндөгү оюн ортого салып «Көтөлөктүн Сары-Белинде» кеңешет. «Көтөлөктүн Сары-Бел, Он бир жолдун ортосу, Алты жолдун арасы» –деген саптар мисал боло алат.[3;51].

Сары –Таш - Алай районундагы айылдын аты,

Ташту дөбө – жердин аты, Кош-Агач району. (*Ташту төбө- вершина, холм с камнями*).

Таш-Дөбө – Чүй областында Аламүдүн районундагы айыл, Таш-Дөбө – Нарын областында Соң-Көл жайлоосундагы жердин аты.(таш эстеликтер бар). Таш-Дөбө Нарын областындагы айыл.

Узун-Булак – булактын аталышы. (*Узун булак – долгий, длинный родник, источник*).

Узун-Булак –Ош областындагы айылдын аты, Нарын областында ашуунун аты, Кыргызстандын башка аймактарында да кездешет. Чуй областындагы жалпак тоонун аты .

Тоолуу-Алтай жана Кыргыз топонимикасын изилдөө биринчиден, анын көп катмарлуулугун, экинчиден, байыркылыгын көрсөттү. Албетте, аймактын топонимикасын синхрондук да, диахрондук да бөлүмдөр боюнча изилдөө изилденип жаткан аймактадагыгы тилдин жана этностун калыптануу жана өнүгүүсүнүн көптөгөн тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык маселелерди чечүүгө жардам берет.

Адабияттар

1. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
2. Бушуева Е. Н. Словарь терминов и других слов, встречающихся в топонимии Дагестанской АССР. –М., ЦНИИ ГАи К. 1972
3. Валиханов Ч. Собрание сочинений т.т. I-III. Алма-Ата, 1964.
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Ф., Мектеп, 1977.
5. Казакевич В. А. Современная монгольская топонимия. Л., 1934.
6. Кононов А. Н. О семантике слов “кара” и “ак” в тюркской терминологии. - Известия отделения общественных наук. АН Т аджикской ССР, 1954, вып.V.
7. Мурзаев Э.М. Очерки топонимии. М., 1974.
8. Муххамедова З. Б. Исследования по истории туркменского языка. XI- XIII вв. Ашхабад, 1973.
9. Айылчиева, Н. А. “Тандануу” концептин туюнтуучу тилдик каражаттардын парадигмалык түзүлүшү / Н. А. Айылчиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 2(51). – P. 107-113. – EDN CYNBNW.
10. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. М., 1966. Бишкек
11. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.

Осмонова Наргул Ыманалиевна

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛИСТИКАСЫ

Осмонова Наргул Ыманалиевна

СТИЛИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Osmonova Nargul Imanalievna

STYLISTICS OF PHRASEOLOGISMS IN THE EPIC “MANAS”

УДК 494.3: 8.08

Аннотация. Макалада С.Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунун алкагында тилдик бирдиктер, фоностилистикалык каражаттар талдоого алынды. Эпостун уккулуктуу, таасирдүү болушун, угармандын эстеп калуусун камсыздаган

фонетикалык бирдиктер жана алардын түрлөрү конкреттүү факты-далилдердин мисалында талдоого алынды. Ассонанс, аллитерация, инверсия кубулушу, оксюморон сыяктуу каражаттар эпостун көркөмдүгүн арттырып, сүрөттөлүп жаткан окуяны окурманга образдуу, элестүү кылып, ар тараптуу ачып берүү максатында пайдаланылгандыгы каралды.

Жыйынтыгында “Манас” эпосунун текстинде кыргыз тилинин негизги байлыгы жатканы, аны жокко чыгаруу мүмкүн эместиги белгиленди. Эпостон көптөгөн лингвопэтиканын, лингвостилистиканын багыттары боюнча, ал тургай тилдик бирдиктердин, троптун түрлөрү, стилдик фигуралардын ар бирин өзүнчө предмет кылып алып, иликтөө жүргүзүүгө боло тургандыгы тастыкталды. Келечекте жүздөгөн илимий эмгектердин изилдөө объектиси болору аныкталды.

Урунттуу сөздөр. “Манас”, көркөм сөз каражаттары, фоностилистикалык каражаттар, фразеологизмдер, ассонанс, аллитерация, оксюморон ж.б.

Аннотация. В статье о материалах эпоса «Манас» в записи С. Орозбакова рассматривает языковые результаты и фоностилистические средства. Анализируются фоновые причины и их виды, обеспечение звучности, выразительности эпоса и содействие запоминанию слушателей, на основе конкретных фактов и примеров. Такие средства, как ассонанс, аллитерация, инверсия, оксюморон, подчеркивающие художественность эпоса, они придают описываемым событиям яркость, образность и многогранность, делая их более живыми и выразительными для восприятия читателя.

В результате исследования было установлено, что текст эпоса «Манас» представляет собой неоценимое богатство кыргызского языка. Значение эпоса невозможно переоценить.

Подтверждено, что эпос может служить для исследований во многих направлениях лингвопэтики и лингвостилистики. Более того, каждую языковую единицу, вид тропов или стилистических фигур, встречающихся в тексте эпоса, можно рассматривать как отдельный предмет изучения. Определено, что в будущей эпохе станет объектом сотен научных исследований.

Ключевые слова. «Манас», художественные средства, фоностилистические средства, фразеологизмы, ассонанс, аллитерация, оксюморон и др.

Abstract. In the article on the materials of the epic “Manas” in the record of S. Orozbekov examines the linguistic results and phonostylistic means. It analyzes phonological causes and their types, providing sound, expressiveness of the epic and promoting memorization of listeners, on the basis of specific facts and examples. Such means as assonance, alliteration, inversion, oxymoron, emphasizing the artistry of the epic, they give the described events brightness, imagery and versatility, making them more vivid and expressive for the perception of the reader.

As a result of the study it was established that the text of the epic “Manas” is an invaluable wealth of the Kyrgyz language. The significance of the epic cannot be overestimated.

It was confirmed that the epic can serve for research in many directions of linguopoetics and linguostylistics. Moreover, each linguistic unit, type of tropes or stylistic figures occurring in the text of the epic can be considered as a separate subject of study. It is determined that in the future epic will become the object of hundreds of scientific studies.

Key words. “Manas”, artistic means, phonostylistic means, phraseologisms, assonance, alliteration, oxymoron and others.

Элдик оозеки чыгармалар, “Манас” эпосунун тили, жалпы кыргыз тарыхы, маданияты, руху ошондой эле залкар акын-жазуучуларыбыздын чыгармалары кыргыз тилинин лексикасынын бай экендигин далилдеп келет. Кыргыз тилин мыкты өздөштүрүп, маселенин түп тамырын толук сезүү үчүн жана анын маанисин ичкериден түшүнүү үчүн “Манас” эпосу менен жакындан тааныш болуу маанилүү. Башка тилде эпостун мазмунун түшүнүү мүмкүн болсо да, анын терең философиясы, улуттун аң-сезими жана маданий дөөлөттөрүн чыныгы деңгээлде кыргыз тили аркылуу гана ачып берүүгө болот. Кыргыз тили өзүнө бир бүтүн элдин руханий дүйнөсүн, тарыхын жана жашоо системасын камтып турат. Ал аркылуу биз өзүбүздүн эң кымбат маданий баалуулуктарыбызды, тажрыйбаларыбызды жана руханий байлыктарды тааный алабыз.

“Манас” эпосун изилдөө жана түшүнүү үчүн кыргыз тилинин грамматикасы, лексикасы, тилдик каражаттарын, идиоматикалык өзгөчөлүктөрүн жана стилистикалык аспектилерин тууралуу маалымдар болуу зарыл. Анткени тил тексттин риторикасын, лингвостилистикасын жана анын маанилерин кенен ачып берүүгө жардам берет.

Биз бул макалада С.Орозбаковдун вариантында “Манас” эпосунан алынган фразеологизмдердин ордуна, семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө токтолобуз. Жогоруда белгилеп өткөндөй эпосто кыргыз тилинин бай казынасы, кеп каражаттардын кени жатат. Албетте, алардын катарында тилдин бирдиктеринин өзгөчө формаларынын бири, көркөм кепте жыш учуроочу фразеологизмдер да бар.

Тил илиминде фразеологизмдер ойду образдуу, элестүү берип, өтмө мааниде колдонулган, эки жана андан ашык компоненттен турган каражаттар катары сыпатталат. Мындан сырткары фразеологизмдердин кепте колдонулушунда фонетикалык стилистиканын бирдиктери болгон ассонанс, аллитерация, ыргактуулук, интонацияны да кездештирүүгө болот.

Тексттин алкагындагы фразеологизмдердин фоностилистикасы – фразеологиялык каражаттардын көркөм боёктуулугун, тыбыштардын ассимиляциясын, андагы өзгөчөлүктөрдү, айтылышындагы ритм, тыбыштык айкалыштарын, окурмандын же угармандын кабыл алуудагы маанилик жана эмоционалдык-экспрессивдик жүгүн талдоого алат.

Алсак, **аллитерация** айтылышы окшош үнсүз тыбыштардын кепте катар келиши. Фоностилистиканын бир элементи аллитерация фразеологизмдердин айтылышында ыргактуулукту жаратып, эмоцияны күчөтөт.

*Бир миң колу кызарды,
Билсең жумуш узарды.
Бир миң колу көк болуп,
Курттай кайнап чыгыптыр,
Кумурскадан көп болуп.*

Келтирилген мисалда *курттай кайнап чыгыптыр, кумурскадай көп болуп* деген саптарда [к] тыбышынын аллафону угуучунун же окурмандын сезимине таасир этип, дообуш кооздугун жарата алган.

Аллитерациянын жардамы менен берилип жаткан ой элестүү туюнтулат. Кептин эстетикалык кудурети, эмоция-экспрессивдүү таасири андан да жакшыраак күчөтүлөт.

Тийишкен экен бектерим,

Тилекти кудай бергени.

Көктөн тилеп жүргөнүм,

Көрүнөө жерден келгени,

Көктөн издегени жерден табылуу деген фразеологизм кыргыз тилинде даяр материал катары калыптанып колдонулуп келет. Ал эми алынган үзүндүдө ошол фразеологизм ыргактуулукту уюштуруу максатында ***көктөн тилеп жүргөнүм, көрүнөө жерден келгени*** деп грамматикалык структурасы бузулуп, индивидуалдашып, өзгөчө формада колдонулду. Мында да аллитерацияны [к] тыбышы түзүп, кооздукту жаратып келди.

Аллитерация кубулушу тээ байыртадан бери эле келе жаткан стилдик фигура, ал кыргыз поэзиясынын байыркы доорунан бери калыптанып келип, муундан-муунга өтүп, бүгүнкү күндө профессионалдуу адабиятта да кеңири пайдаланылат.

Фоностилистиканын да бир каражаты **ассонанс**, б.а., сүйлөмдө, саптарда үндүү тыбыштардын үндөшүп келиши. Маалымат алмашууда ассонанс автордун сүйлөө стилин, кебинин таасирдүүлүгүн көрсөтөт. Эмоциялык маани жана эмоциялык баалоодо фразеологизмдердин фоностилистикасында да маанилүү ролду ойнойт.

Түрк тилдериндеги сингармонизм закону байыркы тарыхка ээ. Сингармонизм законуна баш ийген түрк тилдеринде төл сөздөрүнүн биринчи үндүү тыбышы чечүүчү ролду ойнойт, б.а., сөздүн биринчи муунундагы тыбышка карата калган фонемалар ыңгайлашып жайланышат. Түрк тилдер тобуна кирип, үндөштүк мыйзамы жакшы өнүккөн, сөздөрдө үндүү, үнсүз тыбыштар кезектешип катар жайгашып түзүлгөн кыргыз тили да, албетте, бул мыйзамдан четте калган эмес.

Каяша айтар ким деди.

Карарган журттун баарысын

Кирпигине илбеди,

Киши экен деп билбеди.

Мында ***кирпигине илбеди*** деген туруктуу сөз айкашынан тил күүсүнө карай ичке [и-и-е и-е-и] формасында үндүүлөрдүн үндөшүүсүн көрүүгө болот.

Кепте ыргактуулукту, добуш кооздугун уюштурууда фразеологизмдердин фоностилистикасы үндүү тыбыштардын канчалык деңгээлде маанилүү, таасирдүү экендигин андоого жардам берет. Кептин угумдуулугун артырат. Фразеологизмдердин стилистикасын изилдөөдө сингармонизм закону, ассонанстын жыш учурашы пикир алышууда маанилүү орунда турат.

Ай ботом, өлөңдүү жерге өрт койгон,

Бир өткүр бала десеңчи

Өз журтума чуу салчу

Жеткир бала десеңчи

Кара сууга кан куйган

Бир канкорду тууган белем да

Калайыкка чаң салган

Анткорду тууган белем да

Тентек, шок, абдан кыймылдуу маанисин образдуу берип келген **өлөңдүү жерге өрт койуу** – туруктуу айкашынан тил күүсүнө жана эрин күүсүнө карай ө // у тыбыштарынын үндөшүп келгени көрүнүп турат.

Инверсия – угуучунун же окурмандын көңүлүн буруу, ойдун таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн сүйлөмдүн кайсы бир мүчөсү стилдик максатка ылайык өзүнүн түз орун тартибин өзгөртүп жайгашуусу *инверсия* кубулушу болуп саналат [1].

Биз изилдөөгө алган эпосто фразеологизмдердин түз орун тартиби бузулуп, инверсияланып келиши абдан арбын кездешет.

Баркыраган добушу

Тай чабым жерден угулду

Олтурат элем үйүмдө

Опколжуп келип **жүрөгүм**

Оозума тыгылды (С.О.1-кит.)

Бул мисалда калыптанып калган туруктуу сөз айкашынын катар тартиби экспрессивдүү интонация менен ажырап, эки сапка бөлүнүп колдонуп, ыргак жаратып келгенин көрүүгө болот.

“... инверсия ыргактык-интонациялык структураны, муун өлчөмдөрүнүн бирдейлигин, уйкаштыкты сактоо сыяктуу милдеттер менен катар көркөм-эстетикалык максатта да колдонулуучу көрүнүш болуп эсептелет [1]”

Арышын керип адымдап,

Айгайын алтай салыптыр,

Ачып көздү жумганча

Бир тору тай келип калыптыр

Абдан тез, бат деген семантиканы камтыган **көз ачып жумганча** – элдик фразеологизми трансформацияланып, түз орун тартибин өзгөртүп *ачып көздү жумганча* формасында колдонулуп, поэтикалуулукту пайда кылды.

Кепте туруктуу айкаштарынын орун алмашы көркөмдүктү жаратуу менен бирге кайсы бир семантикага басым жасап, бөлүп көрсөтүү максатында керектелинет.

Демек, инверсия ар кандай стилдик ыкмада колдонулуучу, абдан күчтүү стилистикалык фигура болуп саналат. Ал ритм түзүүдө, негизги элементи бөлүп көрсөтүүдө, эмоционалдуулукту, экспрессивдүүлүктү күчөтүп, керектүү боёк берүүдө мыкты роль ойноп, угумдуулукту артырып, контексттеги фразеологизмдердин өтмө маанилүүлүгүн кеңейтет.

Тилдик каражаттар – метонимия, метафора, снекдоха сыяктуу троптун түрлөрү, архаизмдер, диалектизмдер, каргыш сөздөрү өңдүү чектелген лексикалар жана алардын катарында фразеологизмдер да кептин сапатын жакшыртуу, көркөм кептин мүмкүнчүлүгүн артыруу үчүн кызмат өтөйт. Элдик тилдин бай казынасынан алынган

тилдик каражаттардын өзгөчө ыкмада колдонуусу сүрөткердин тилдик туюму, дүйнө таануусу, сезимталдыгы жана турмуштук тажрыйбасынан көз каранды келет.

Эпостогу **маанилеш фразеологизмдердин** стилдик кызматын карап көрөлү.

Кеткенден алар кегимди

Кек алганын көрөрмүн,

Кетирбесе эбимди

Өткөндөн алар өчүмдү

Өч алганын көрөрмүн

Өлтүрбөсө өзүмдү (С.О.1-кит)

Мисалда бири-бирине мааниси жагынан жакын болгон *кеткенден алар кегимди, өткөндөн алар өчүмдү* фразеологизмдери удаа колдонулуп жатат. Мындай синоним фразеологизмдердин катар колдонулушу кырдаалды, ошол учурдагы абалды жеткиликтүү сүрөттөп берүү максатында, же абалды ар тараптан ачып берүү үчүн да колдонулат.

Алкымга жүрөк чыкканы,

Боконо жүрөк болк этип,

Боор-өпкөсү солк этип,

Жүрөгү кетип кабынан

Билеги кетип сабынан (С.О. 2-кит.)

Бул үзүндүдөн *боконо жүрөк болк этип // боор-өпкөсү солк этип // жүрөгү кетип кабынан // билеги кетти сабынан* деген мааниси бири-бирине жакын 4 туруктуу айкаш удаа колдонулду. Ошол абалда, болуп жаткан окуяда каармандын абдан катуу коркуп кеткендигин, тынчсыздануусу күчтүү болгонун окурманга образдуу, элестүү кылып, ар тараптуу ачып берүү максатында жогорудагы синоним фразеологизмдер параллель пайдаланылган.

Балтыр этиң толо элек

Балбан чагың боло элек

Жүрөк этиң толо элек

Жүткүнөр чагың боло элек (С.О.1-кит)

Балтыр этиң толо элек // жүрөк этиң толо элек

Эпосто кыргыз тилинин кеп байлыгынын, тилдик каражаттарынын, бардык мүмкүнчүлүктөрү кеңири, ар тараптуу иштетилген. Ыр саптары жорго сымал сөздөрдүн керемети аркылуу баян этилген. Айтуучу тилдик бирдиктерди окуянын жүрүшүнө ылайыктап, аларды контекстте орду менен колдонуу аркылуу эпостун эстетикалык татымын арттырып, угармандын, окурмандын акыл-эсине күчтүү таасир калтырып, жандуу элести тартуулай алган.

Эпостогу фразеологизмдерде фонетикалык жактан кооздукту уюштуруучу ассонанс, аллитерация, сингормонизмдер (*Корккон баланын көзүнө кош көрүнгөн го; ийри-буру суу кечип, ит жойлобос жол басып*); (*ою онго, санаасы санга бөлүндү; балтыр этиң толо элек, баатыр болор чагың боло элек, үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган, сакадай бою сары алтын, атка жеңил тайга чак ж.б.*); экспрессивдүү синтаксемалар, инверсияланган жана парцелляция кубулуштары абдан жыш колдонулат.

Жарык күнү түн болуу; тилдүү дудук; эскинин жаңысы; капиеттен сөз, караңгыдан жол табуу – сыяктуу сыйлыгышпагандарды сыйлыгыштырган, бирикпегендерди бириктирген оксюморон-фразеологизмдерди да кездештирүүгө болот. Тилчи-окумуштуу А.Бешкемпинова өз изилдөөсүндө белгилегендей «Манас» эпосунда колдонулган оксюморондор аркылуу чыгарманын көркөмдүгү артып, курч сөздүүлүк, образдуулук, элестүүлүк берилди. Манасчынын айтайын деген оюн даана, так, таамай сүрөттөөдө ат көтөргүс кызмат аткарды [2.]

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун тексттинде кыргыз тилинин негизги байлыгы жатканын тануу, жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Көптөгөн лингвопэтиканын, лингвостилистиканын багыттары боюнча, ал тургай тилдик бирдиктердин, троптун түрлөрү, стилдик фигуралардын ар бирин өзүнчө предмет кылып алып, иликтөө жүргүзүүгө болот. Келечекте жүздөгөн илимий эмгектердин изилдөө объектиси болоруна терең ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдыкеримова А. Лингвопэтика. Каракол. 2008
2. Бешкемпинова А.И. Сагымбай Орозбаковдун “Манас” эпосунда оксюморондордун колдонулушу. [Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана](#). 2023. № 9. С. 343-346.
3. Кыдырбаева Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. - Бишкек. 2004. 572 б.
4. Орозалиева Ж. “Манас” эпосу жана К.Асаналиев. - КыргызПатенттин кабарлары: Интеллектуалдык менчик жана инновациялар маселелери. - 2/2021. – Бишкек, 2022 – 82-85-66.
5. Орозбаков С. Манас. ред. колл. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978. - 1-китеп
6. Осмонова Н. Ашым Жакыпбековдун “Теңири Манас” романындагы тилдик бирдиктерге сереп // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. - Бишкек, 2017/4 (92). 120-126-б.
7. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.

Омурзакова У.Т., Жеенбекова А.
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ
(С.Каралаевдин варианты боюнча)
Омурзакова У.Т. Жеенбекова А.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ УСТАРЕВШИХ СЛОВ В ЭТОМ ЭПОСЕ
"МАНАС" (по варианту С.Каралаева)
Omurzakova U.T., Jeenbekova A.
THE USE OF SOME OBSOLETE WORDS IN THIS EPIC "MANAS"
(according TO S.Karalaev's version)

УДК 81`367.625

***Аннотация.** “Манас” эпосунда кыргыз элинин үрп-адаты, салты, байыркы турмушу, элинин эркиндиги үчүн согуштук эпизоддор баяндалат. Макалада кыргыз элинин өткөн турмушунда колдонулган, бирок азыркы кыргыз тилинде колдонулбай калган көөнө сөздөр жөнүндө сөз болот. Кыргыз элинин өткөн турмушу, жашоосу, ишеним-каалоолору, үрп-адат, салт-санаалары, кубаныч-кайгысы, башка элдер менен карым-катнашы алардын ошол учурда колдонгон, азыр эскирген сөздөрүнөн даана байкалат. Ар бир эскирген сөздүн айланасында бир топ кеп курууга болот. Элдик оозеки чыгармачылыкта да көөнөргөн сөздөр көп кездешет. Элдин өткөн турмушун чагылдырган элдик оозеки чыгармаларда, анын ичинде “Манас” эпосунда эскирген сөздөр көп. Алардын ар биринин маанисин көрсөтүп, кыргыз тилинде, кепте колдонулбай калганын мисалдар менен бергенге аракет кылдык. Эпостогу сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү азыркы кыргыз тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрдөн алынды. Тилчи окумуштуулардын ушул багытта изилдеген эмгектеринен мисалдар келтирилди.*

***Түйүндүү сөздөр:** Көөнө сөз, тарыхый сөз, тил, архаизм, историзм, чалма, миң калаба, бадирек, чокмор, түмөн, кынжы, батман, добулбас, абайы, бажы, бесир, элдик чыгармалар ж.б.*

***Аннотация.** В эпосе "Манас" рассказывается об обычаях, традициях, древней жизни кыргызского народа, эпизодах борьбы за свободу своего народа. В статье речь пойдет о словах, которые использовались в прошлой жизни кыргызского народа, но не используются в современном кыргызском языке. Прошлое кыргызского народа, его жизнь, верования, обычаи, традиции, радости и печали, взаимоотношения с другими народами отчетливо прослеживаются в словах, которые они употребляли в то время, а ныне устарели. Вокруг каждого устаревшего слова можно построить кучу разговоров. В устном народном творчестве также часто встречаются ненормативная лексика. В устных народных произведениях, отражающих прошлое народа, в том числе в эпосе “Манас”, много устаревших слов. Мы постарались показать значение каждого из них и привести примеры того, что не используется в кыргызском языке, в речи. Толкования слов эпоса в современном кыргызском языке.*

Узловые слова: Устаревшие слова, историческое слово, язык, архаизм, историзм, чалма, миң калаба, бадирек, чокмор, түмөн, кынжы, батман, добулбас, абайы, бажы, бесир, народные произведения и т.

Annotation. The epic 'Manas' narrates about customs, traditions, ancient life of the Kyrgyz people, episodes of fight for freedom of their people. The article will focus on words that were used in the past life of the Kyrgyz people, but are not used in modern Kyrgyz language. The past of the Kyrgyz people, their life, beliefs, customs, traditions, joys and sorrows, relationships with other nations can be clearly noticed from words that they used at that time but now outdated. A lot of conversations can be built around each obsolete word. There are many obsolete words in oral folk works which reflecting the past life of people, including the epic 'Manas', have a lot of outdated words. We have tried to show the meaning of each of them and give examples of what is not used in Kyrgyz speech. The explanation of words in the epic were taken from modern Kyrgyz dictionary and given examples from the research works of linguistics.

Key words: obsolete words, history words, sins, archaisms, historicisms, turban, min Kolobok, Bader, Chokmor, tumon, order, BATM, oblas, wallpaper, Bash, besir, etc. the product of the national year.

Элдин коомдук, коомдук саясий, маданий жана экономикалык турмушундагы өзгөрүүлөр тилдин өнүгүшүнө өзүнүн таасири тийгизери белгилүү. Ал өзгөчө лексикадан айкын көрүнөт. Тактап айтканда, адамдардын турмушунда жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн тилдин лексикалык жаңы сөздөр менен тынымсыз толуктала берет. Ошол эле учурда эскирген түшүнүктөрдү, колдонуудан чыгып калган нерселерди белгилеген сөздөр тилдин сөздүк составынан чыга баштайт.

Демек, коомдун өнүгүшү, бир жагынан, тилдин өнүгүшүнө, алып келсе, экинчи жагынан тилде бир кездерде кеңири колдонулуп жүргөн сөздөрдүн пассивге айланышын, акырындап олтуруп, колдонуудан биротоло чыгып калышын шарттап турат. Ал эми тилди мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн колдонуудан чыгып калуу себептери бирдей эмес. Айталы, тилибизде бир кездерде активдүү колдонулуп жүргөн кээ бир сөздөр коомдук өнүгүүнүн башка бир шартында колдонуудан чыгып калат, анткени алар белгилеген нерселердин, түшүнүктөрдүн өздөрү колдонуудан чыгып калган болот. Демек, мында түшүнүктүн эскириши менен аны белгилен сөздөр көөнөрүп колдонулбай калат.

Ал эми башка бир кырдаалда түшүнүк ошол бойдон калып, анын туюнткан сөздөрдүн маанилеш башка сөз басат да, мурдагы сөздөр колдонулуудан чыгып калат. Демек, мында нерсе, түшүнүк көөнөрбөстөн, анын аты гана эскирип өзүнүн ордун синонимге бошотуп берген болот.

Ошентип, көөнөргөн сөздөрдүн жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө – тилде чыгып калуу шартына кепте колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө – карай тарыхый сөздөр (историзмдер) жана архаизмдер деп каралып келет.

Мисалга алсак, коомдун социалдык өзгөчөлүгүнө жараша историзмдер: бай-манап, жалчы, батрак, бий ж.б.; Падышачылык Россиянын колониялык башкаруучулук саясатына байланышкан историзмдер: жарым паша, кызыл чок, оезной, күүнадыр, көпөс ж.б.; ошол кездеги турмуш-тиричиликке байланышкан историзмдер: соку, сок билек, малаташ, ыштык.

Архаизмдердин эскириши көбүнчө лингвистикалык факторлорго байланыштуу, башкача айтканда, тилден тигил же бул сөздүн чыгып калышы ал сөз аркылуу туюнтулган кандайдыр бир түшүнүктүн эскириши менен шартталбастан, синоним, полисемия, варианттуулук сыяктуу тилдик көрүнүштөр менен байланышат. Тактап айтканда, тилде синоним болгон сөздөр бири-бирине абсолюттуу дал келсе, алардын ичинен бирөө гана калып, калганы колдонуудан чыгып калат [8].

Көөнөргөн сөздөрдү акын-жазуучулар өздөрүнүн чыгармаларында стилдик максатта чыгарманын көркөмдүк сапатын арттыруу үчүн колдонушат. Мындайда чыгармага ылайык сөздөрдү пайдалануу менен ошол учурдагы турмушту ишенимдүү көрсөтүү болуп эсептелет. Автор өзүнүн чыгармаларында бүгүнкү күндү эмес, ошол учурдагы үрп-адатты, салтты, элдин социалдык абалын көрсөтүү үчүн көөнөргөн сөздөрдү пайдаланбай коюшу мүмкүн эмес. Автордук чыгармаларда гана эмес элдик оозеки чыгармачылыкта да көөнөргөн сөздөр көп кездешет. Себеби элдик оозеки чыгармалардын дээрлик бардыгы элдин өткөн турмушун чагылдырган чыгармалар.

Мисалы, кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү монументалдуу эстелиги, анын өмүр жолу жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунан ар кандай титулдарды, согуштук курал-жарактарды, кийимдердин, буюмдардын аттарын, коомдук түзүлүшкө байланыштуу түшүнүктөрдү жана мифологиялык, диний түшүнүктөрдү жана башкаларды билдирген төмөндөгү историзм сөздөрдү көрсөтүүгө болот:

Балтачаны камданып,
Кылычы кыйла учтуусу
Айзасы артык курчтуусу,
Чалма уруучу балбаны
Эчен түрдүү жандары [6].

Мында **чалма** деген сөз душманды, каршылашты жыгуу үчүн колго түшүрүү үчүн жасалган *жоон эшилген жип* деген маанини түшүндүрөт. Ал азыркы кыргыз тилинде *аркан* деп аталат [5]. **Чалма** сөзү аркан маанисинде колдонулбай калган. Анын ордуна кепте аркан сөзү көп кездешет. Чалма сөзүнүн диний сөздөрдүн катарына кирген *баи кийим* маанисинде колдонулуп калганын байкоого болот.

Эчен балбан күчтүүлөр
Баатыр Манас көк жалды:
Байламак турмак **бадирек?**
Өздөрү чогуу кырылып,
Улугу келип шашты эми [6].

Мында бадирек сөзү *кара ниет, бузук* деген мааниде колдонулду. Айрым учурда бул сөз тескерисинче *эр жүрөк, кайраттуу, жалтанбаган, баатыр* деген мааниде колдонулат [5]. Муну эпостогу төмөнкү саптардан көрүүгө болот.

Ары балбан ары шер,
Адамда болбойт мындай шер,
Билеги жоон, таш жүрөк
Бир мүчөлүү **бадирек**

Кайраты бийик, заары күч[6].

Көрүнүп тургандай, **бадирек** сөзү контексттик мааниге ээ болуп, адамдын кулк-мүнөзүн бир учурда оң мааниде көрсөтсө, башка учурда терс мааниде көрсөтүп жатат. Бирок азыркы кыргыз тилинде ушул маанилеринде колдонулбай калган.

Кызматкерин кыйратып,

Топурак – Сөксөөл жолунан

Тозоку Жолой колунан

Миң калаба бир салып,

Миң төөнүн чайын бир алды [6].

Бул саптардагы **миң калаба** сөзү *артыкчылык, көп* деген маанини туюндуруп жатат [5]. Байкалып тургандай, миң калаба сөзү ушул маанисинде колдонулбай калган. Кыргыз тилинде анын ордуна *артык, көп, мол* синонимдери активдешкен.

Эсенкандын алдынан

Келдик эле көп аскер,

Кызыкты кыйын салдырып,

Кыйла **түмөн**, көп балбан

Бир бурутка алдырып [6].

Бул саптарда түмөн деген көөнөргөн сөздүн мааниси көптүктү (*аскер, эл, мал жана башкалар*) туюндуруучу сан эсебинде *теңсиз* деген мааниде колдонулду [5]. Түмөн сөзү кайсы бир учурларда эскитирип колдонулушу чектелгени менен бүгүнкү күндө ушул эле маанисинде колдонулуп жатканын байкоого болот. Мисалы, *Түркүн-түмөн гүл кармап, ар ой басып бара жатат (оозеки кепте)*. Көпчүлүк учурда түркүн деген сөздү жандай кош сөз түрүндө көп колдонулат. Эскирген сөздөр кайсы бир учурда, кайсы бир кырдаал-себептен улам, тилибизге кайрадан жаңы сөз болуп келип колдонулуп калышы толук мүмкүн. Мындай сөздөр бир канча: *ажо, датка, дарс, танатис, сынак, мүдүр, чөлкөм ж.б.*

Башкасынан айла жок

Чокмор менен урушуп,

Кайчы кулак каман алп

Канкоруңа жетерде [6].

Чокмор сөзүнө түшүндүрмө бере турган болсок, атчан жөө салгылашууда колдонулуучу жоокердик *курал* [5]. Ал бир учуна муштумдай катуу жыгач же металл бекитилген кыска союл. Чокморду табылгы, ыргай, түз арча, жаңгак сыяктуу катуу жыгачардан жасашкан. Ушул маанисинде кепте колдонулбайт.

Бет алган аман калбаган

Беттеп бенде барбаган:

“Кылыч тиет окус” – деп

Кынжы менен байланган,

Балбан экен, эр экен [6].

Мындагы **кынжы** сөзүнүн мааниси: каппас үчүн иттин мойнуна байлаган *эки калакчаны* түшүндүрөт [5]. Балбандын жанына адам беттеп барууга чочулаган адамды сүрөттөдө колдонулду. **Кынжы** сөзү да ушул маанисинде колдонулбай эскирген сөздөрдүн катарына өткөн.

Жети миң дөө өлтүрүп,
Мен дагы кан жыттанган эр элем,
Сегиз **батман** буудай жеп,
Дан жыттанган уул элем [6].

Батман сөзү алты пуддан, он эки пудга чейинки өлчөмдөгү *оордук чен* [5]. Бул сөз дагы азыркы күндө көп колдонулбай көөнө сөздөрдүн катарында калууда.

Торучаардан айрылып,
Добулбас бекем кагылып,
Кайнап жаткан көп улук
Тыргооту тыйпыл чогулуп [6].

Мында берилген добулбас – *согушта урулуучу барабан* [5]. Ушул маанисинде кепте колдонулбай, эскирген сөзгө өткөн.

Эпосто изилдене турган эскирген сөздөр жана башка изилдене элек тилдик каражаттар өтө көп кездешет; *көмүркөй – устанын аспаптары, майда-чүйдө буюмдары салына турган санды; дилде – беш сомдук наркы бар алтын тыйын; баткал – тоолуу жердеги ойдуң, айылдын боз үйлөрүн тигүүгө ыңгайлуу жер; алман – түтүн башынан алына турган салык; жагал- калмактардын улуктарын өзгөчөлөнтүп турган сырт кийим; кыл мүчө – мүчөсү келишкен абдан келишимдүү; макшар – кыямат кайымдан кийинки сурак болоордогу эл чогула турган жай; карсак – түлкү, кээде бөрү сыяктуу жойлоп жүрүүчү жырткыч айбандардын аты ж.б.* [5,6].

Тилчи М.Р.Шакирова “К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» колдонулушу чектелген лексиканы изилдеп жатып, эскирген сөздөрдү да көп колдонула бербеген сөз катмарларына кошот. Сөздүктөгү бир топ историзмдер *ист.* деп атайы белгиленип берилгендигин, архаизмдер *уст.* деп эскирген сөздөр катарында каралгандыгын айтат. Мисалдардын көпчүлүгү фольклордон, анын ичинен “Манас” эпосунан экендигин белгилейт: **Бажы** – *ист.* Экинчи маанисинде «*налог со скота; кыймылдаган малындан бажыны бачым бергин фольк. с живого (букв. щевелящегося) скота твоего налог немедленно отдай.* (Юд., 93-б). **Бесир** сөзү *писарь, волостный писарь (писарь волостного управления; должность эту в северной Киргизии обычно занимал русский)* деп которулган жана фольклордон **калемдери жорголоп, мырза, молдо, бесирдин** деген мисал келтирилип, орус тилине *писцы грамотеи, писаря строчат своими перьями (букв. их перья бегают иноходью)* деп которулган (Юд., 130-бет). Сөздүктөгү **абайы** же **абай** фольк. **1. сорт дорогой материи (на одежду не идет), абай менен үпчүлөп** сделав завязки из материи абай; **абайы көпчүк** подстилка на седло из материи абайы. **2. узорная попона (на лошадь или верблюда): абай үртүк жаптырган** или **абай менен жаптырган** он покрыл (коня) дорогой попоной (18-б.) деп которулуп берилген. Автор туура белгилеп көрсөтүп, фольклордо айтылып, бул сөз (**абайы, абай**) «Манас» эпосунда абдан көп жолугат. Күндөлүк турмушта азыр колдонулбайт, азыр *абай* же *абайы* деген кымбат баалуу кездеме да жок. Демек, бул сөздүн колдонулушу чектелген гана эмес, эскирген сөз болуп, пайдалануудан чыгып калган [10].

М.Р.Шакированын “К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» фольклордук материалдардын берилиши”, “Кыргыз тили илиминде кесиптик лексиканын изилдениши”

деген макалаларында да эскирген сөздөр бир топ иликтөөгө алыныт. Алардын көпчүлүгү “Манас” эпосунан алынгандыгы көрсөтүлөт [10, 11].

Жыйынтыктоо

Жогоруда “Манас” эпосундагы (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча) айрым гана көөнө сөздөрдүн маанисин ачып берүүгө аракет жасадык. Эпостон мындай сөздөрдү өтө көп кездештирүүгө болот. “Манас” эпосу кыргыз элинин басып өткөн жолун чагылдырган эпикалык чыгарма экендиги баарыбызга маалым. Эпостогу колдонулган архаизмдер жана изморизмдер анын тарыхыйлуугун далилдеп туруу менен биргеликте, көркөмдүүлүгүн арттырат. Кыргыз элинин өткөн турмушун, жашоосун, ишеним-каалоолорун, үрп-адат, салт-санааларын, кубаныч-кайгысын, башка элдер менен карым-катнашын алардын ошол учурда колдонгон, азыр эскирген сөздөрүнөн даана билүүгө болот. Ар бир эскирген сөздүн айланасында бир топ кеп курууга болот. “Манас” эпосундагы сөздөргө кийинки тилдик талдоо-изилдөөлөрүбүздө дагы сөз кылмакчыбыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин лексикологиясы. –Бишкек, 2024-ж.
2. Абдылдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Б., 1998
3. Давлетов С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. училища үчүн / С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбеков. - Фрунзе, 1968. - 1 бөлүм. - 268 б.
4. Касымбеков Т. Сынган кылыч. –Бишкек, 1998, 709 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев. - Фрунзе: Мектеп 1969. - 776 б.
6. “Манас” С.Каралаев варианты. Түзгөндөр А.Жайнакова, А.Акматалиев, М.Көлбаева.
7. Мамытов Ж. Көркөм чыгармадагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвистикасы [Текст]: филол. илимдеринин докт. ... дис. автореф. - Бишкек, 2002. - 58 б.
8. Сапарбаев К. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек: “Кыргызстан-Сорос”фонду, 1997. - 325 б.
9. Усубалиев Б.Ш. Ахмет Гүнгөр. Ооруга байланыштуу тергөөлөр. Тил тагдыры – эл тагдыры. - Бишкек, 2003. - 60-75 б.
10. М.Р.Шакирова “К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» (1965) колдонулушу чектелген лексика. [Текст]: филол. илимдеринин канд. ... дис. автореф. –Б, 2013.
11. М.Р.Шакирова К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» фольклордук материалдардын берилиши. [Макала]/ ЖАМУнун жарчысы. –Жалал-Абад – Бишкек, 2006. -109-113-бб.
12. Чернышева И.И. Устаревшая лексика в современной газете [Текст] / И.И.Чернышева // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10: Журналистика. - 1988. - № 3. -С. 39-45.
13. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М.: Сов. энцикл., 1965. - 973 б.

Абдувалиев Ибраим, Пазилова Тунукай
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ ЭТИШ МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА
Абдувалиев Ибраим, Пазилова Тунукай
К ВОПРОСУ О ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКЕ
Abduvaliev Ibraim, Pazilova Tunukai
ON THE QUESTION OF THE AUXILIARY VERB IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК 81'367.625

Аннотация. *Этиш сөз түркүмү адамдардын мамиле катнашын тейлөөдө көбүнчө татаал сөз түрүндө кызмат кылат. Татаал этиштерди дайыма жардамчы этиштер уюштурат. Грамматикаларда жардамчы этиштердин аз гана бөлүгү тууралуу сөз жүрөт 1964-жылдагы грамматикадан баштап, 1997-жылы чыккан И. Абдувалиев менен Т. Садыковдордун грамматикаларын чейин эле **жат, жүр, тур, отур** деген сыяктуу гана жардамчы этиштер жана **эле, экен, бекен** деген жардамчы этиштери тууралуу сөз болуп келет. Чындыгында азыркы кыргыз тилинде жардамчы этиштердин саны бир топ арбын экендиги, алардын аткарган милдеттери менен маанилери тууралуу макалада сөз болот. Жардамчы этиштердин бир канчасы жалаң этиш сөздөргө жалганып, бир канчасы этиш сөздөргө да, атооч сөздөргө да айкашып келе берет. Макалада мына ошол маселелер чагылдырылат.*

Ачкыч сөздөр. *Татаал сөз, жардамчы этиш, “жат”, “жүр”, “тур”, “отур”, саны арбын, этиш сөздөр, атооч сөздөр, жалганат.*

Аннотация: *Слова глаголы играют важную роль в обслуживании человеческого отношения, они во многом играют роль сказуемого, которое главным образом является в обозначении основной мысли в предложении. Обычно в современном кыргызском языке слова-глаголы выступают в сложной форме. Вторая часть сложных глаголов в кыргызском языке почти всегда являются вспомогательными глаголами. Однако до сегодняшний день в грамматиках кыргызского языка описываются только следующие вспомогательные слова: **жат, жүр, тур, отур**. Их число в современном кыргызском языке больше, о которых и идет речь в данной статье. Некоторые из вспомогательных глаголов присоединяются только глагольным основам. Большая часть из вспомогательных глаголов кыргызского языка могут присоединяться и к глагольным основам, и именным основам. Об этих вспомогательных глаголах и идет речь.*

Ключевые слова: *сложные слова, вспомогательные глаголы, “жат”, “жүр”, “тур”, “отур”, количество много, глаголы, именные слова, присоединяются.*

Этиш сөз түркүмү кыймыл-аракетти, ал-абалды туюндурган сөз түркүмү катары жаратылыштагы ар кандай кыймылды, кыймыл процессин, өсүп-өнүгүүлөрдү билдирген сөздөр болуп саналат. Кыймыл-аракеттер, ал-абалдар, өзгөрүүлөр абстракттуу көрүнүштөр болгондуктан аларды көбүнчө бир сөз менен атап туюндуруу мүмкүн болбойт. Анткени, ар кандай кыймыл-аракет, ал-абал, өзгөрүүлөр объективдүү дүйнөнүн түбөлүк болуп турган

кыймыл абалы менен ченелип эч бир токтобойт. Демек, учурда болуп жаткан, болуп өткөн жана боло турган кыймыл процесстеринин, өсүш көрүнүштөрүнүн аталыштары жөнөкөй да, татаал да этиш сөздөр аркылуу баяндалып, пикир алышуулар ишке ашат.

Кыймыл, кыймыл процесстеринин, ал-абал көрүнүштөрүнүн, өсүп-өнүгүүдөгү өзгөрүүлөрдүн туюндурулушунда көбүнчө сөздөрдүн татаал айтылыш формалары колдонулат. Кыргыз тилинде этиштин татаал айтылыш формаларынын бардыгы азырынча бир термин менен, тактап айтканыбызда **татаал этиштер** деген термин менен айтылып калыптана албай келет. И.Абдувалиев “Кыргыз тилиндеги татаал этиштер атайын лингвистикалык терең иликтөө жүргүзүүнүн объектиси боюнча калып келе жатат” (2,138), деп жазган.

Ошентип кыргыз тилинин грамматикаларында жардамчы этиштерге тиешелүү деңгээлде көңүл бурулбай келет. Өткөн кылымдын орто ченинде жазылган грамматикада (6), мисал үчүн, жардамчы этиштер тууралуу түшүнүк берилбейт. Бирок *экен, эле* (6, 228) эске алынып, *жат, жүр, отур, тур* деген жардамчы этиштердин татаал учур чакты уюштургандыгы тууралуу гана сөз болот (6, 235). С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун окуу китебинде да жардамчы этиштер өзүнчө бөлүнүп тиешелүү түшүнүк берилбей, этиштин синтаксистик жол менен жасалышында мисалдар келтирилип талдоого алынган (3, 140-152). Бул эмгекте да учур чактын татаал түрлөрүн түшүндүрүүдө *жат, тур, отур, тур* жардамчы этиштердин гана ролу бар экендиги айтылган (3, 171). И. Абдувалиев “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазган окуу китебинде “Негизги жана жардамчы этиштер” деген атайын тема берип жазып, негизги жана жардамчы этиштерге атайын эреже иштеп чыгат да, “... негизги этиштерде лексикалык маани толук сакталат, жардамчы этиштерде жоголуп кетет же солгундап калат да, грамматикалык кошумча маанилер пайда болот” (2, 139), деп жазат. Ошенткен менен бул грамматикада да жардамчы этиштердин табияты, аткарган кызматтары тууралуу кенен айтылбайт да, татаал учур чакта *жат, тур, жүр, отур, олтур* деген сыяктуу жардамчы этиштер тууралуу сөз болот (2, 168-171).

Ошентип тилдин жандуу көрүнүшүндө кыймыл-аракетти, ал-абалды, өсүп-өнүгүп өзгөргөндүктү билдирген сөздөрдөгү жардамчы этиштердин тутуму, жараткан маанилери жана сүйлөм тизмегиндеги ролу терең изилденбей келет. Бул макалада мына ошол маселелер боюнча иликтөөлөр жүргүзүп, азыркы кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер маселеси тууралуу азын-оолак сөз кылабыз.

Негизи, жардамчы этиштер этиш сөздөрдүн эле өздөрү болуп, көпчүлүк учурларда этиштик мааниси солгундап, жоголуп да кеткен сөздөр болуп саналат. Булар татаал этиштерди уюштуруп, татаал этиштердин биринчи түгөйү негизги, экинчи (акыркы) түгөйү жардамчы этиш болуп саналат.

Кыргыз тилинде жардамчы этиштер саны боюнча грамматикаларда көрсөтүлгөндөй төртөө, бешөө эле эмес, бир топ арбын. Тилдин карым-катыш пикир алышууларды тейлөөсүндө атайы жардамчы этиштер деп көрсөтүлгөндөр гана эмес, дээрлик бардык эле этиштер жардамчы этиштер сыяктуу милдеттерди аткара бере тургандыгын байкадык. Бирок, этиштердин бардыгы эмес, саналуу гана бөлүгү жардамчы этиштик мааниде

колдонулат. Ошондуктан грамматикада этиштердин өзүнчө бир тобу жардамчы этиш милдетин аткарып, тематикалык өзүнчө топко бириге тургандыгы анык болду.

Жардамчы этиштерди жардамчылык милдетте көп колдонулган, жардамчылык милдетте аз колдонулган жана жардамчылык милдетте анда-санда гана колдонулган деп шарттуу түрдө бөлүштүрүп кароого болот.

Жардамчылык милдетте көп колдонулгандыгы грамматикаларда көрсөтүлүп келаткан *жат, жүр, отур, тур* деген этиштер менен кошо *ал, бар, бер, кел, кой, сай, сал, түш* деген бир катар этиштерди да активдүү колдонулган жардамчы этиштер деп эсептесек болот. Ылдыйда жардамчы этиштердин колдонулуш кентесин (таблицасын) тарталы.

Жардамчы этиш	Этиш сөздөр менен колдонулушу	Атооч сөздөр менен колдонулушу
<i>жат</i>	<i>бара жатат, келе жатат, уктап жатат, окуп жатат, иштеп жатат, айтып жатат, көрө жат(абыз)</i>	
<i>тур</i>	<i>күтө тур, жата тур, тура тур, байкап тур, карап тур, кармап тур, санап тур, келип тур</i>	<i>өйдө тур, нары тур, канча тур(ат)</i>
<i>жүр</i>	<i>ала жүр, айта жүр, байкай жүр, ойноп жүр, окуп жүр, деп жүр, аткарып жүр</i>	<i>ылдам жүр, малай(лыкка) жүр, нары жүр, узак жүр</i>
<i>отур</i>	<i>айта отур, сүйлөй отур, жыйнай отур, угуп отур, жазып отур, байкап отур, сүртүп отур</i>	
<i>бар</i>	<i>ала бар, даярдана бар, таба бар, айдай бар, күлүп бар, таап бар, алып бар, билип бар</i>	
<i>бер</i>	<i>айта бер, уктай бер, сүйлөй бер, сурай бер, койо бер, алып бер, тутуп бер, салып бер, кала бер(се)</i>	<i>той бер, салам бер</i>
<i>кел</i>	<i>жаза кел, окуй кел, саай кел, сыйлай кел, окуп кел, жазып кел, жеңип кел, таба кел, утуп кел, чыгып кел</i>	
<i>кой</i>	<i>айта кой, иштей кой, (сүрөт) тарта кой, көрө кой, ала кой, тура кой, койуп кой, таап кой</i>	<i>кол кой, ат кой, аттын башын кой, жылт кой, дыр кой</i>
<i>сал</i>	<i>оодара сал, кооздой сал, жууруй сал, өчүрүп сал, токтотуп сал, капшырып сал, тазалай сал</i>	<i>бир сал, көз сал, кол сал, эн сал, бала сал, өрүк (көп) сал(ды), айгыр сал, козу сал</i>
<i>бол</i>	<i>айтып бол, иштеп бол, барсаң бол(о), айтсам бол(обу)</i>	<i>ашык бол, киши бол, ага бол(боду), бери бол, нары бол</i>
<i>ал</i>	<i>таап ал, каап (ит) ал, таба ал, бере ал,</i>	<i>тил ал, байыр ал, жаман</i>

	<i>жыйнай ал, иштей ал, күрөшө ал, сүйлөшө ал, жеп ал(ды)</i>	<i>ал, кол ал(ышты), алдын ал</i>
<i>түш</i>	<i>бара түш, сүйлөй түш, мостойо түш, алып түш, кубара түш, көнө түш, сууй (көңүл) түш</i>	<i>көз(үм) түш, колго түш, эске түш, алдына түш, артынан түш, күрөшкө түш, арага түш</i>

Булардан тышкары *бекен, экен, эле* деген да жардамчы этиштер бар. булар тегинде татаал сөздөр болуп саналат. Бул үч сөздүн үчөөнүн тең уңгусу *аткар, кыл, иште жаса* деген маанилерди билдирген байыркы *э – эрт – эт* деген сөз болуп саналат. Тутумдарга ажыратсак, *бекен* – *бы + э + кен*; *экен* – *э + кен*; *эле* – *э + ла* болуп морфемаларга ажырайт.

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, кыргыз тилиндеги *жат, отур, бар, кел* деген жардамчы этиштер жалаң этиш сөздөр менен айкашып, жардамчы этиштик милдет аткаруусу бир топ өнүмдүү байкалат. *Жамийла менен Даниярдын шыбырашканыбы же бастап келе жаткан жаандын саманга шыртылдап тийгениби?* (Ч.Айтматов). *Баятан бери байкап отурам, бир да автобус өткөн жок.* (К.Акматов). *Айылдан жалгыз келбестен, келинчегин ээрчите келди.* (С.Сасыкбаев).

Менде жок арманды угар тууган, досум,

Жана да өнөр билген жан жолдошум...

Кантейин, жаратканга айтарым бар,

Артымда атымды айтар заман болсун. (А.Осмонов).

Келтирилген мисалдардагы *келе жаткан, байкап отурам, ээрчите келди, айтарым бар* деген айкалыштарда *жат, отурам, бар, келди* деген жардамчы этиштер этиш сөздөр менен айкашып келип, кошумча грамматикалык маанилерди жаратып жатат.

Кыргыз тилинде кээ бир жардамчы этиштер (*ал, бол, кой, сал, түш*) этиш сөздөр менен да, атооч сөздөр менен да айкашып келе берип, жардамчы этиш катары пикир алышууларды тейлөө милдетинин кенен экендиги байкалды. *Аягын тазалап секретардын кабинетин карай бет алды.* (А.Убукеев). *Болуптур, чалды өзүм колго алайын.* (А.Саспаев). *Мага силердин жардамыңардын кереги жок, өзүм эле таап алам.* (К.Жантөшев).

Жааш баатырдын кеткенине алты айдын жүзү болду. (О.Көчкөнов). *Балаң жааш, артынан барсаң боло.* (А.Убукеев).

Буйрукка министрлер кабинетинин башчысы кол койгон. (“Кыргыз Туусу”). *Кана, сен айта койчу, деп Сапар арттагы балага кайрылды.* (Ж.Мавлянов).

Буулуккан ачуусу менен баштан ары бир салды. (М.Макенбаев). *Уялып кетип жазгандарын өчүрүп салды.* (Ж.Мавлянов).

Жарадар болгон текенин артынан түшүп, кырдан ары ашып кетти. (К.Жантөшев). *Анын ажары өчүп бара жаткан, болпогоюраак төгөрөк жүзүнө санаркалуу көлөкө чалышып, өткүр кара көздөрүнүн тиктеши өксүй түштү.* (Ч.Айтматов).

Кыскача жүргүзүлгөн иликтөөлөр көрсөткөндөй, азыркы кыргыз тилинде жардамчы этиштердин пикир алышууларда колдонулушунун алкагы кенен. Алар шарт катары этиш

сөздөр менен да, атооч сөздөр менен да айкашып келип татаал этиштерди уюштурат. Алардын мындай касиетинин элдик оозеки чыгармалардан да, ыр түрүндөгү чыгармалардан да мисалдарды көп келтирүү жумуштары аркылуу изилдениши али алдыда деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Бишкек, 1997.
  2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Бишкек, 2014.
  3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Фрунзе, 1980.
  4. Зулпукаров К. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. - бишкек, 2016.
  5. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин сөз өзгөртүү системасы. Фрунзе, 1965.
  6. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. Фрунзе, 1964.
-

Муратов Толкунбек Рахманбердиевич
ТИЛДИН ТАРИХЫЙ ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ СЛЕНГ СӨЗДӨР
Муратов Толкунбек Рахманбердиевич
СЛЕНГОВЫЕ СЛОВА В ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЯЗЫКА
Muratov Tolkunbek Rakhmanberdievich
SLANG WORDS IN THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE LANGUAGE

УДК 37.00

Аннотация. Бул макалада тилдин тарыхый өнүгүшүндөгү сленг сөздөр коомдун жана маданияттын өзгөрүлүп турушун чагылдырып, өзгөчө социалдык, технологиялык жана маданий шарттарга жооп катары жаралат. Сленгдин өнүгүшү ошол коомдун ар кандай топторунун өзгөчөлүктөрүн, алардын муктаждыктарын жана элдин түзүлүшүн көрсөтөт. Ушундан улам тил илими тил жөнүндө тээ байыркы мезгилдерден тартып бүгүнкү күнгө чейинки айтылган көз – караштарды, илимий теориялардын, тилдик фактыларды анализдөөнүн метод – ыкмалары, принциптеринин жалпы системасы болгондуктан, тил илиминин жаралышынын алгачкы мезгилдерден тартып бүгүнкү күндөгү өнүкөн тил илиминин материалдарынын өздөштүрүүнүн илимий да, практикалык да, таанып – билүүчүлүк да мааниси өтө чоң экендиги берилген. Жаргонду кабыл алуу тил үйрөнүүчүлөргө эне тили менен жекече жана маданий деңгээлде байланышууга жардам берет, сүйлөшүүлөрдү кызыктуу жана жагымдуу кылат.

Негизги сөздөр. Илим, ыкма, этнос, мурас, мыйзам, мамлекет, тил, эл, уруу, мыйзам, сленг, коом, үмүт, тагдыр, келечек.

Аннотация. В этой статье рассказывается, как сленговые слова в историческом развитии языка отражают изменения в обществе и культуре, возникающие в ответ на особые социальные, технологические и культурные условия. Развитие сленга показывает характеристики различных групп этого общества, их потребности и структуру людей. В

связи с тем, что лингвистика представляет собой общую систему научных теорий, методов, принципов анализа языковых фактов, с древнейших времен и до сегодняшнего дня выраженных представлений о языке, она имеет огромное как научное, так и практическое, познавательное значение для усвоения материалов развивающейся языкознания с самых ранних периодов становления языкознания. Использование жаргона помогает изучающим язык общаться со своим родным языком как на личном, так и на культурном уровне, делая разговор интересным и приятным.

Ключевые слова. Наука, метод, этнос, наследие, закон, государство, язык, народ, племя, закон, сленг, общество, надежда, судьба, будущее.

Annotation. This article describes how slang words in the historical development of the language reflect changes in society and culture that arise in response to special social, technological and cultural conditions. The development of slang shows the characteristics of various groups in this society, their needs and the structure of people. Due to the fact that linguistics is a general system of scientific theories, methods, principles for analyzing linguistic facts, and expressed ideas about language from ancient times to the present day, it has great scientific, practical, and cognitive significance for assimilating the materials of developing linguistics from the earliest periods of linguistics formation. Using jargon helps language learners communicate with their mother tongue on both a personal and cultural level, making conversation interesting and enjoyable.

Key words. Science, method, ethnicity, heritage, law, state, language, people, tribe, law, slang, society, hope, destiny, future.

Тилдин тарыхый өнүгүшүндөгү сленг сөздөр

Тилдин тарыхый өнүгүшүндө сленг сөздөр маанилүү орунду ээлейт. Алар коомдогу өзгөрүүлөргө, жаңы тенденцияларга жана жаштардын арасында колдонулган сөздөргө таасир этет. Сленг сөздөр, адатта, белгилүү бир топтун же субкультун мүчөлөрү тарабынан колдонулат жана көп учурда башка адамдарга түшүнүксүз болушу мүмкүн. Бул сөздөрдүн тарыхый өнүгүшүнө көз жүгүртсөк, алар ар кандай чөйрөлөрдө жана мезгилдерде өзгөрүп турат.

Мисалы, совет доорундагы сленг сөздөрүнүн арасында «крутой», «пацан» же «шара» сыяктуу сөздөр кеңири колдонулган. Ал эми 90-жылдары жана 2000-жылдары Интернеттин жана жаштар маданиятынын өнүгүшү менен, жаңы сленгдер пайда болуп, кээде жаштардын, блогерлердин же музыканттардын жардамы менен коомго жайылды. Мисалы, «тема», «пушка», «супер» сыяктуу сөздөр ошол мезгилде популярдуу болгон.

Ошентип, сленг сөздөр тилдин өзгөчөлүктөрүн, анын өзгөрүлүп жаткан маданиятын жана коомдогу динамиканы чагылдырып турат. Сленгдин эволюциясы дагы анын адам коомунун туруктуу жана тез өзгөрүп жаткан бөлүгү экенин көрсөтөт.

Сленг-сөздөрдөгү же сезимдеги туруктуу эмес сөз байлык.

Сленг-бул белгилүү бир маданияттагы же аймактагы адамдардын белгилүү бир топтору колдонгон расмий эмес сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана сөз айкаштарынын жыйнагы. Ал көбүнчө азыркы маданий жана социалдык контекстти чагылдырат. Формалдуу тил туруктуу бойдон калууда, бирок жаргон коомдун өзгөрүп жаткан

тенденцияларын, баалуулуктарын жана мамилелерин чагылдырып, тез өнүгөт. Жаргонду кабыл алуу тил үйрөнүүчүлөргө эне тили менен жекече жана маданий деңгээлде байланышууга жардам берет, сүйлөшүүлөрдү кызыктуу жана жагымдуу кылат.

Бабалардан калган мурастын бири да - эне тил. Окумуштуулар жер жүзүндө 7 миңден ашуун тил бар экенин айтышат. Өлкөдө эне тилди өнүктүрүү боюнча бир катар программалар кабыл алынган жана жакшы натыйжалар бар. Мыйзам чыгарууда мамлекеттик тилдин орду да өзгөчө. Мыйзам долбоорлорунун көбү мамлекеттик тилде жазылат.

Ал эми кыргыз тилинде 3 миллиондон ашык адам сүйлөп турганда жоголуп кетет деген коркунуч жок,- дешет адистер. Ал гана эмес кыргыз тилинде түш жоруган башка улуттун өкүлдөрү арбын. Бул да болсо көп улуттуу өлкөбүздүн жетишкендиги болсо керек.[1]

Адамдын төрөлүп, тили чыгып, өмүрүнүн соңуна чейинки тирүүлүгү сөз менен коштолот. Баары сөздө уюган. Акыл-ойдун, асыл түшүнүктөрдүн баары сөз аркылуу таралат. Ата-бабаларыбыз таамай айтылган сөздүн күчү менен жоолашкандарды эпке келтирип, сөздү туу тутуп жашап келишкенин билебиз. Кийинки кездерде улуттун тагдырына байланышкан өтө көйгөйлүү маселе – тилибиздин азыркы абалы келечек тагдырын сактап калуу. Анткени бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө 6200дөй тил бар, алардын арасында 10киши 100 киши 1000киши сүйлөгөн тилдер бар. Ушундай майда тилдердин тагдыры азыркы ааламдашуу шарттында жок болуп кетүү коркунучка кептелип турганы айдан ачык, анткени бура кеткени далил. Ар бир этнос өз эне тилин ыйык жана касиеттүү деп эсептейт, анткени, ал эненин сүтү менен келет. Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн атын берген. Мамлекеттүүлүк мамлекеттик тилден башталат. Кыргыз тили – өлкөнүн жүрөгү. Советтик-тоталитардык коомдо жүргүзүлгөн кайра куруу саясатынын шаңшарапаты менен кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары макамга ээ болушу даңазалуу окуя болгон. Ал өз алдынча эгемендүү мамлекетти куруунун ишенимдүү жана чечкиндүү кадамына жол ачкан.[2]

Улуттук жүзүбүз болгон кыргыз тилине келсек ырасында эле биздин тилибиз – бай көрөңгөлүү кумарлуу тил. Ар бирибиз тилибиз чыккан күндөрдөн тартып эле “ата”, “апа” жана башка ушул сыяктуу сөздөрдү кыргызча айтып, улам чоңоюп, жетилип, айлана-чөйрөнү, чыныгы дүйнөнү кылым кыргыз тили – эне тилибиз аркылуу кыргызча түшүнүп таанышканбыз. Ар бирибиз наристе кезибизден тартып өз эне тилибизде сүйлөөгө, аны сыйлоого үйрөнө баштайбыз. Демек, тилибиз кыргыз деген атыбызды башка улуттар менен элдерге тааныткан эң алгачкы улуттук белгибиз экендиги талашсыз чындык жана бул баарыбызга белгилүү. Азыркы күндө кыргыз тили түрк тилдеринин ичинен эң байыркысы болуп эсептелет. Бул – тарых өзү алып чыккан талашсыз чындык. Менин оюмча, кыргыз тили эч качан жоголбойт. Эгер тил жок болсо, анда эл да, улут да, өлкө да жоголору анык. Анткени улут жана тил ажырагыс бир бүтүн нерсе. Ал эми тил жоголот деген адамдар – кыргыз элинин душманы. Ырас, кыргызым өзүнүн өнүгүү тарыхында нечендеген сүргүндөргө, кызыл кыргындарга туш болуп, не деген гана кыйынчылыктарды, азап-тозокторду башынан өткөргөн жок. Канча деген душман элимди жок кылам деп келсе дагы, аны тарых барактарынан өчүрө алган жок. Чырактын пилигиндей болуп, элибиздин

акыркы үмүтү үлбүрөп өчүп бара жаткан учурда эл ичинен тайманбас эрлер, арстан жүрөк шерлер чыгып элибизди сактап калышкан. [3] Тилибиздин пайда болуп жана кылымдар бою өркүндөп жашап келиши да бирдей болбостон, ички жана сырткы таасирлердин натыйжасында өзүнүн негизги грамматикалык белгилерин сактап калуу менен бирге лексика байлыгы улам арбып, грамматикалык айрым бир кубулуштары өзгөрүүгө дуушарланган. Дагы бир белгилөөчү кырдаал — тарых, социология, философия, коом таануу жана тил илимдеринде «урук», «уруу», «эл», «улут» түшүнүктөрү жалпы идеологиялык көз караштын өзгөрүүсү менен ар түрдүү колдонулуп жүргөндүгү байкалат: мисалы, Байыркы Кытай дилбаяндарында (биздин заманга чейинки 2-кылым) «кыргыз эли» — «кыргыз мамлекети» дегенди билдирген. Жалпы кыргыз тилинин тарыхы жөнүндө айтуудан мурда анын «жалпы элдик тил», «жалпы элдик адабий тил» жана «жазма адабий тил» деген терминдер менен аталып айырмалангандыгы тууралуу жана алардын кыргыз тилтаануу илиминде бири-биринен айырмаланып, колдонула башташы, анын себеби тууралуу да айтылганы бар. Бул маселелер алгач 1950—60-жылдары кыргыз тил илиминин теоретиги академик Б. М. Юнусалиев тарабынан козголуп, Кыргызстан боюнча изилденген жана «кыргыз диалектологиясынын негиз салынышына байланыштуу болгон. Тилдин тарыхый өнүгүшүнүн бардык этаптарында анын жазма түрүндө сакталып калбагандыктан, аны башка тектеш тилдер менен салыштыруу аркылуу гана чындыкка жетишүүгө болорун изилдөөлөр тастыктайт: болгондо да тилдин байыркы — «жансыз» деп эсептелген фактыларын тектеш тилдерге мүнөздүү фактылар жана алардагы жандуу көрүнүштөр менен салыштыруу аркылуу гана чындык айкындалат.[4] Тарыхтын эчен сыноолорунан өтүп, элдин кырылып жоюлуп, чилдей тараганына карабай оожалып, нугун, түр-түспөлүн жоготпой келечекти көздөп Улуу Сөз кербени өзүнө жол таап отуруп бүгүнкү эгемендүү кыргыз Республикасынын тилине айланды. Ары укканга жагымдуу, элестүүлүгү эсте калууга ыйкемдүү мааниси таасын так тилибиз азыркы учурда мөндүрдө калган дарактай уйпаланып тыткыланган абалда калышы өкүндүрбөй койбойт. Тилибиздин нарктуулугу жоюлуп, мааниси тайыз сленг (жаргон) сөздөрдүн көбөйүп, тилибиздин төрүнөн орун алышына ким күнөөлү? Балдар бакчасыбы, билим берүү мекемелериби же жогоркуу окуу жайларыбы, же массалык маалымат каражаттарыбы?

Кылымдарды карыткан, мамлекет куруп жашап келе жатканына бир нече миң жыл болгон байыркы [кыргыз элинин](#) тили дүйнөдөгү бай тилдердин бири экендиги талашсыз. Демек, кыргыз тили азыркыдай 6 миллиондон ашык адамдын үйүндө өз ара пикир алмашуунун гана тили болбостон, илгери көөнө [кыргыз мамлекетинин](#) кызыкчылыгына кызмат кылып келген, эл аралык деңгээлдеги тил болгондугуна ой чабыты кеңири ар бир адам түшүнөт. Ушул маселеге кыскача кайрылып коёлу..

Түркий тил, тактап айтканда, [кыргыз-кыпчак тили](#), ошол мезгилде эл аралык катнаштын тили болгон. Ошол учурда билимдүү ар бир адам эреже катары бул тилди билген. Мамлекеттер аралык сүйлөшүүлөрдө, соода-сатыкта, дегеле ар башка элдердин өкүлдөрү катышкан ушул сыяктуу алака-катнаштарда бул тил негизги ролду ойногон. Ал эми монгол жапырыгынан кийин, айрыкча Алтын ордо мамлекети орногондон кийин, кыргыз-кыпчак тилинин бул ролу ого бетер күчөгөндүгү белгилүү. Кичинекей бир мисал. Азыркы Дагестанда жашаган 6 негизги элдин бири болгон кумуктардын тили ([кумук](#)

тили тигил кыргыз-кыпчак тилинин бир варианты) бардык тоолуктар үчүн, ал эмес бүткүл Кавказ үчүн кийинки мезгилдерге чейин эле эл аралык тил болуп кызмат кылып келген. **(5)** Бир уядагы тилдер андан ары окшоштуктарына карай теги жагынан жакын болгон тилдик топторго же тилдик бутактарга ажырайт. Тилдик топтор же бутактар андан ары тилдик тайпаларга, тилдик тайпалар жеке тилдерге, жеке тилдер диалектилерге, диалектилер говорлорго бөлүнөт. **[6]**

Тилдин тарыхый өнүгүшүндө сленг сөздөр маанилүү орунду ээлейт. Алар коомдогу өзгөрүүлөргө, жаңы тенденцияларга жана жаштардын арасында колдонулган сөздөргө таасир этет. Сленг сөздөр, адатта, белгилүү бир топтун же субкультун мүчөлөрү тарабынан колдонулат жана көп учурда башка адамдарга түшүнүксүз болушу мүмкүн. Бул сөздөрдүн тарыхый өнүгүшүнө көз жүгүртсөк, алар ар кандай чөйрөлөрдө жана мезгилдерде өзгөрүп турат.

Мисалы, совет доорундагы сленг сөздөрүнүн арасында «крутой», «пацан» же «шара» сыяктуу сөздөр кеңири колдонулган. Ал эми 90-жылдары жана 2000-жылдары Интернеттин жана жаштар маданиятынын өнүгүшү менен, жаңы сленгдер пайда болуп, кээде жаштардын, блогерлердин же музыканттардын жардамы менен коомго жайылды. Мисалы, «тема», «пушка», «супер» сыяктуу сөздөр ошол мезгилде популярдуу болгон. коомдогу динамиканы чагылдырып турат. Сленгдин эволюциясы дагы анын адам коомунун туруктуу жана тез өзгөрүп жаткан бөлүгү экенин көрсөтөт. Сленг сөздөрдүн өнүгүүсү тилдин жана коомдун динамикалык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Алар коомдогу социалдык, маданий жана технологиялык өзгөрүүлөргө, ошондой эле жаштардын жана белгилүү бир топтордун муктаждыктарына жараша пайда болот. Сленг сөздөрдүн тарыхый өнүгүшү бир нече этапты камтыйт:

1. **Баштапкы этап (Класикалык мезгилдер):** Эң алгачкы сленг сөздөр, көбүнчө, белгилүү бир топтордун ичинде түзүлүп, коомдогу жалпы сөз байлыгын өзгөртүүгө жардам берген. Мисалы, 19-20-кылымдардагы тартипти бузган топтордун, кылмыш дүйнөсүнүн жана жаштар субкультурасынын өкүлдөрү өзүнчө тилдерди түзүп, ошол аркылуу өздөрүн айырмалап турган.

2. **Жаңы сөздөрдүн жаралышына алып келген факторлор:**

○ **Социалдык өзгөрүүлөр:** Экономикалык, саясий же социалдык кырдаалдардын өзгөрүшү сленгдин пайда болуусуна түрткү берген. Мисалы, социумда жаңы кырдаалдарды чагылдырган сөздөр жаралган.

○ **Технологиялардын өнүгүшү:** Интернеттин жана социалдык медиа платформалардын өнүгүшү менен сленг сөздөрдүн таралышы тездетилген. Онлайн сүйлөшүүлөрдө жана тере-культурада жаңы сөздөр көбөйүп, жаштардын арасында кеңири жайылат.

○ **Популярдуу маданият жана музыка:** Музыка, кино жана массалык маалымат каражаттары да сленгдин өнүгүшүнө таасир эткен. Реп, рок, хип-хоп сыяктуу музыкалык жанрлар өзүнчө терминдерди жана жаргон сөздөрдү жараткан.

• **Сленгдин кеңейиши жана жайылышы:** Сленг сөздөр жалпы коомго кирип, көбүнчө жаштардын ортосунда кеңири колдонулган. Кээде белгилүү бир сленг сөздөр

элдик болуп, кеңири коомго жайылып, расмий тилде да колдонулат. Мисалы, «крутой», «тема», «отжигает» сыяктуу сөздөр.

• **Ошол сөздөрдүн коомдогу жайылуу процессинин артында:** Жаштар сленгин колдонуу аркылуу өздөрүнүн өзгөчөлүгүн көрсөтүп, башка топтордон айырмалануу аракетинде болушат. Сленг көбүнчө жогорку деңгээлдеги социалдык катмарлардын, анча белгилүү эмес же жашыруун чөйрөлөрдүн тили катары колдонула баштайт.

• **Жаңы сленгдердин жаралышы:** Интернеттин жана социалдык медианын таасири менен жаңы сленг сөздөр тез пайда болуп, ошол эле тез таралып жатат. Жаңы терминдер жана кыска формалар колдонулууда. Мисалы, «лол», «лолк», «треш» сыяктуу сөздөр кыска жана ачык мааниге ээ.

3. **Сленгдин расмий тилге кирүүсү:** Бир нече жылдан кийин сленг сөздөрдүн кээ бирлери расмий тилге кирип, күнүмдүк жашоодо жана көбүнчө жарнама, кино же телеберүүдө колдонулуп калат. Мисалы, «лайк» же «крутой» сыяктуу сөздөр күнүмдүк сүйлөмдөрдө кеңири колдонулат. [7]

Ошентип, сленг сөздөр тилдин өзгөчөлүктөрүн, анын өзгөрүлүп жаткан маданиятын жана коомдогу динамиканы чагылдырып турат. Сленгдин эволюциясы дагы анын адам коомунун туруктуу жана тез өзгөрүп жаткан бөлүгү экенин көрсөтөт. Ал эми сленгдин өнүгүүсүнүн натыйжасында ошол эле сөздөр жаштардын арасында жаңы мааниге ээ болуп, жашоо стили менен байланыштуу болуп калышы мүмкүн. Бул процесс, адатта, коомдун жана маданияттын өзгөрүүлөрү менен тыгыз байланышта болот.

Жыйынтыктоо:

Жыйынтыктап айтканда, сленг сөздөр тилдин тирүү жана динамикалык бөлүгү болуп, жаштардын маданияты, технологиялардын өнүгүшү жана коомдун өзгөрүшү менен тыгыз байланышта. Алар тилдин эволюциясында маанилүү орунду ээлеп, коомдун маданиятын жана социалдык кырдаалдарын чагылдырууга жардам берет. Тилдин тарыхый өнүгүшүндөгү сленг сөздөр коомдун жана маданияттын өзгөрүлүп турушун чагылдырып, өзгөчө социалдык, технологиялык жана маданий шарттарга жооп катары жаралат. Сленгдин өнүгүшү ошол коомдун ар кандай топторунун өзгөчөлүктөрүн, алардын муктаждыктарын жана элдин түзүлүшүн көрсөтөт. Ушундан улам тил илими тил жөнүндө тээ байыркы мезгилдерден тартып бүгүнкү күнгө чейинки айтылган көз – караштарды, илимий теориялардын, тилдик фактыларды анализдөөнүн метод – ыкмалары, принциптеринин жалпы системасы болгондуктан, тил илиминин жаралышынын алгачкы мезгилдерден тартып бүгүнкү күндөгү өнүккөн тил илиминин материалдарынын өздөштүрүүнүн илимий да, практикалык да, таанып – билүүчүлүк да мааниси өтө чоң деп эсептейбиз.

Колдонулган булактар:

1. Кыргыз тилини сөздүгү [Текст] : С.Усоналиев 3-бет
2. Тил TIMES маалымат баракчасы [Текст] №3. 16-сентябрь 2019-жыл
3. <https://multiurok.ru/blog/til-tagdyry-el-tagdyry.html>
4. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору [Текст] ,Б -2012. 832 бет
5. <https://students.com.kg/archives/1366>
6. Жороев Исламкул Маматкулович Тил илимине киришүү; Б-2014 23-БЕТ

7. <https://www.researchgate.net/publication/233274451>

8 Атакул Кызы, А. И. Абдувалиевдин байыркы турк сөздүктөрү боюнча изилдөөлөрү / А. Атакул Кызы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 186-193. – EDN TPUPBU.

Хурибаева Элмира Гайдаровна, Асанова Нурзия Куттубековна
ААЛАМДАШУУ ДООРУНДАГЫ ТИЛДИН ӨЗГӨРҮШҮНӨ ЖАНА
МАДАНИЙ КАРЫМ-КАТЫШТАРГА СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫК ТАЛДОО
Хурибаева Эльмира Гайдаровна, Асанбекова Нурзия Куттубековна
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ ИЗМЕНЕНИЙ И
КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ
Khuribayeva Elmira Gaydarovna, Asanbekova Nurzia Kuttubekovna
A SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS OF LANGUAGE CHANGE AND CULTURAL
INTERACTIONS IN THE AGE OF GLOBALIZATION

УДК 81`06.001

Аннотация. Бул макалада глобалдашуу контекстинде тилдин өзгөрүшүнө жана маданий карым-катнашына социоллингвистикалык талдоонун негизги аспектилерин каралат. Тилдердин карыз алуу, кош тилдүүлүк, диглоссия жана гибриддештирүү процесстери, ошондой эле глобалдык тилдердин жергиликтүү тилдерге тийгизген таасири талданат. Социалдык, экономикалык жана маданий факторлордун таасири астында тилдин трансформациясынын механизмдерин аныктоого мүмкүндүк берген изилдөө ыкмаларына өзгөчө көңүл бурулат. Макалада тил системаларынын унификациясын жогорулатуунун контекстинде тилдик көп түрдүүлүктү жана өзгөчөлүктү сактоонун маанилүүлүгү баса белгиленет.

Негизги сөздөр. Социоллингвистика, тилдин өзгөрүшү, ааламдашуу, кош тилдүүлүк, диглоссия, карыз алуу, маданий өз ара аракеттенүү, тилдик иденттүүлүк.

Аннотация. В данной статье рассматриваются ключевые аспекты социоллингвистического анализа языковых изменений и культурных взаимодействий в условиях глобализации. Анализируются процессы заимствования, билингвизма, диглоссии и гибридизации языков, а также влияние глобальных языков на локальные. Особое внимание уделяется методам исследования, позволяющим выявить механизмы трансформации языков под воздействием социальных, экономических и культурных факторов. Статья подчеркивает важность сохранения языкового разнообразия и идентичности в условиях нарастающей унификации языковых систем.

Ключевые слова: социоллингвистика, языковые изменения, глобализация, билингвизм, диглоссия, заимствование, культурное взаимодействие, языковая идентичность.

Abstract. This article examines key aspects of sociolinguistic analysis of language change and cultural interactions in the context of globalization. The processes of borrowing, bilingualism, diglossia and hybridization of languages, as well as the influence of global

languages on local ones are analyzed. Particular attention is paid to research methods that allow us to identify the mechanisms of language transformation under the influence of social, economic and cultural factors. The article emphasizes the importance of preserving linguistic diversity and identity in the context of increasing unification of language systems.

Key words. *Sociolinguistics, language changes, globalization, bilingualism, diglossia, borrowing, cultural interaction, linguistic identity.*

Киришүү. Ааламдашуу азыркы дүйнөдө тил процесстерине олуттуу таасирин тийгизүүдө. Ал тил системаларынын өзгөрүшүнө, коммуникациянын жаңы формаларынын пайда болушуна жана тил нормаларынын трансформациясына алып келген интенсивдүү маданияттар аралык өз ара байланыштарга өбөлгө түзөт. Бул макалада глобалдашуудан келип чыккан тилдин өзгөрүшүнө жана маданий карым-катышына социолингвистикалык талдоонун негизги аспектилери каралмакчы.

Теманын актуалдуулугу. Ааламдашуу доорунда тилдеги өзгөрүүлөр жана маданий карым-катнаш барган сайын күч алууда. Тил маданияттын эң маанилүү элементи катары миграциянын, маалыматтык технологиялардын жана эл аралык коммуникациянын өнүгүшүнүн таасири астында өзгөрүүгө дуушар болот. Бул процесстерди изилдөө тилдин адаптациясынын механизмдерин, алардын сакталышын жана өзгөрүшүн жакшыраак түшүнүүгө, майда тилдердин жок болушуна жана маданияттардын биригүүсүнө байланыштуу көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Мына ушундай жагдайлар теманын актуалдуулугун далилдейт.

*Тилдин өзгөрүшүн жана маданий карым-катнашын социолингвистикалык талдоодо, тилде болгон артыкчылыктарды, тил өкүлдөрүн насыя алууга жана кош тилдүүлүктү колдонууга болгон мамилесин аныктоодо **сурамжылоолор жана интервью алуу методу**, тилдин өзгөрүшүнүн жайылышына социалдык топтордун жана онлайн жамааттардын таасирин изилдөөдө **социалдык тармактарды талдоо методу**, жаңы тилдик формаларды кабыл алууну изилдөө үчүн психологиялык жана когнитивдик эксперименттерди колдонууда **эксперименттик методдор** колдонулду.*

Ааламдашуу доорунда тилдин өзгөрүү процесстери жана маданий өз ара байланышуу өзгөчө мааниге ээ болууда. Социолингвистика социалдык факторлордун тилге тийгизген таасирин изилдейт жана ааламдашуу шартында бул өз ара байланыш өзгөчө динамикалуу. Социолингвистикалык изилдөөлөр салттуу түрдө социалдык факторлордун таасири астында тилдеги өзгөрүүлөргө басым жасап келет (Fishman, 1972; Лабов, 2004). Маанилүү орунду тилдерди трансформациялоодо глобализациянын ролу боюнча эмгектер ээлейт (Blommaert, 2010; Coupland, 2016). Көптөгөн авторлордун пикири боюнча, ааламдашуу тил байланышынын күчөшүнө, жаңы тил формаларынын пайда болушуна жана коммуникация практикасынын өзгөрүшүнө алып келет (Pennycook, 2007).

Глобализациянын тилге тийгизген таасирин англис тилинин глобалдык лингва франка катары таралышынан (Crystal, 2003; Phillipson, 1992), маданий байланыштардын натыйжасында пайда болгон тилдик карыздар жана гибриддик формаларын (Higgins, 2009), тилдик диглоссия жана код алмаштыруу, көп тилдүү жамааттардын адаптациясынын формаларын (Auer, 1998; Myers-Scotton, 2006), интернет байланыштар

тилдин өзгөрүшүнүн жаңы фактору экендигин (Danet & Herring, 2007) айгинелеген бир топ изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

Тил жеке жана жамааттык инсандыкты калыптандырууда негизги ролду ойнойт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, глобалдашуу кош тилдүүлүктүн жана көп тилдүүлүктүн көбөйүшүнө алып келет (Grosjean, 2010) жана ошол эле учурда тилдик көп түрдүүлүккө коркунуч жаратат (Nettle & Romaine, 2000). Тилди пландаштыруу саясаты жана калкынын саны аз болгон тилдерди коргоо боюнча демилгелер маанилүү ролду ойнойт (Spolsky, 2004). Заманбап социолингвистикалык изилдөөлөр ааламдашуу тилдин өзгөрүшүнө жана маданий карым-катнаштарга олуттуу таасирин тийгизерин тастыктайт. Бул бир жагынан тилдердин биригишине алып келсе, экинчи жагынан сөздүн жана иденттүүлүктүн жаңы формаларынын пайда болушуна алып келет. Келечекте тил мурасын сактоо менен глобалдашкан дүйнөгө ыңгайлашуунун ортосундагы тең салмактуулукту изилдөө маанилүү болуп саналат.

Глобализациянын эң көрүнүктүү көрүнүштөрүнүн бири – англис, орус жана кытай тилдери сыяктуу айрым тилдердин үстөмдүк кылышы. Алар эл аралык баарлашууда лингва франка айланып, бул сөз байлыгынын кабыл алынышына, синтаксистик структуралардын өзгөрүшүнө жана тилдин гибридик формаларынын пайда болушуна алып келет. Ааламдашуу доорунда ар кандай тилдерден сөз жана сөз айкаштарын алууда активдүү процесс жүрүп жатат. Бул процесс ар кандай формада болушу мүмкүн. Сөз айкаштарын же сөздөрдү, атоолорду бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которууда **калькалоо процесси**, кабыл алынган сөздөрдүн тыбыштарынын реципиент тилдин тыбыштык нормаларына ылайык өзгөртүүсү **фонетикалык кабыл алуу процесси**, коммуникативдик кырдаалда ар кандай тилдердин элементтерин колдонууда **код алмаштыруу же коддоо** принциби колдонулат.

Глобалдашуу эки тилдүүлүктүн жана диглоссиянын жайылышына өбөлгө түзөт, анда сүйлөгөндөр ар кандай социалдык жана профессионалдык чөйрөдө ар кандай тилдерди же тилдик стилдерди колдонушат. Бул айрыкча мигранттарга жана көп улуттуу коомдорго тиешелүү.

Ааламдашуу үстөмдүк кылуучу тилдердин таасирин күчөтүү менен бирге, жергиликтүү тилдерди сактап калуу тенденцияларын да жаратат. Ар кандай маданий топтор билим берүү, адабият жана маалымат каражаттары аркылуу өздөрүнүн тилдик салттарын сактоого умтулушат. Тил маданиятты гана чагылдырбастан, аны калыптандырат. Эл аралык медиа, музыка жана кино тил артыкчылыктарына таасир этет жана ойду билдирүүнүн жаңы ыкмаларын калыптандырат, натыйжада маданий элементтердин аралашуусуна алып келет.

Мисал катары биз англис тилинин кыргыз тилине тийгизген таасирин алып көрөлү, англис тилинин кыргыз тилине таасири өзгөчө технология, бизнес, жаштар жаргондору жана популярдуу маданият тармактарында байкалат. Социалдык тармактарды изилдөөнүн негизинде кыргыз тилине кирген неологизмдерди жана жат сөздөрдүн мисалдарын келтириле кетели:

1. Технология жана санариптештирүү багытында англис жана орус тили аркылуу башка тилдерден алынган сөздөр

Андайт кылуу (*update кылуу*) – жаңыртуу, жаңылоо;

Чатташуу – чат аркылуу сүйлөшүү;

Скачать кылуу – жүктөп алуу;

Звонок кылуу – телефон аркылуу чалуу, байланышуу;

Файл жөнөтүү – документти жиберүү, жөнөтүү;

Пост жазуу – социалдык желелерде билдирүү жазуу;

Контент жазуу – интернет желелериндеги түрдүү көрүнүштөргө пикир калтыруу;

Фриланс (*freelance*) – иш ордуна же офиске келбей туруп эле санариптик системада иштөө .

2. Бизнес жана экономика боюнча алынган сөздөр

Бизнес-план (*business plan*) – бизнес жүргүзүүнүн планы;

Офис-менеджер (*office manager*) – офис-башкаруучу, иш алып баруучу;

Финансист – каржы иштери боюнча адис;

Тендерге катышуу – кандайдыр бир жумушту, заказды аткаруу максатында аукцион сыктуу иш чарага катышуу. Ал жерде товарлардын базар баасына болгон жарыш жүрөт;

Стартап (*startup*) – жаңы бизнес долбоору, бизнес боюнча жаңы ойлорду издеп табуу.

3. Жаштардын жаргондору жана күнүмдүк оозеки кептеги сөздөр

Лайк басуу – соцтармактарда көргөн видеолорго жана жазууларга жактыруу сезимин калтыруу;

Коммент жазуу – соцтармактарда күбө болгон видеолорго жана жазууларга өз пикирин калтыруу;

Фоловерлер (*followers*) – бир адамдын соцтармактагы желесине жазылуучулар, катталуучулар;

Трендге чыгуу – популярдуу болуу, белгилүү болуу. Кандайдыр бир жаңылык жаратып, соцтармактарда белгилүү болуу;

Краш (*crush*) – сүйүү объектиси, татынакай эркек балдарга кайрылуу үчүн же алардын сырткы келбетин сүрөттөө максатында колдонулган сөз.

Реалити-шоу (*reality show*) – чыныгы шоу көрсөтүү, иш жүзүндө далилдүү сахна көрүнүштөрүн көрсөтүү.

Биз бул жерде кыргыз тилине кирип жаткан кээ бир сөздөргө гана токтолдук. Эгер ар бир тармак боюнча иликтөөгө алынса, интернет желелеринде жана оозеки кепте көптөгөн жаңы атоолорду кездештирүүгө болот.

Глобалдашуу доорундагы тилдин өзгөрүшүнө социолингвистикалык талдоо көрсөткөндөй, тилдер экономикалык, социалдык жана маданий факторлордун таасири астында тынымсыз өзгөрүүгө дуушар болууда. Глобалдашуу бир эле учурда кээ бир тилдердин жок болуп кетүү коркунучун туудурса, башка жагынан маданияттар аралык байланыштын жаңы формаларын өнүктүрүүгө түрткү берет. Маданий ар түрдүүлүктү жана элдердин тилдик өзгөчөлүгүн колдоо үчүн дүйнөлүк тенденциялар менен жергиликтүү

тилдик салттардын ортосундагы тең салмактуулукту сактоо маанилүү. Ошондуктан тилдеги жаңылануулар тынымсыз изилдөөлөрдү жана сөз маанилерине талдоо жүргүзүүнү талап кылат. Демек, бул тема дагы да терең изилдөөлөрдү жүргүзө турган мейкиндик экендиги талашсыз.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Auer, P. Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity. Routledge. 1998
2. Blommaert J. Discourse: A Critical Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
3. Blommaert, J. The Sociolinguistics of Globalization. Cambridge University Press. 2010
4. Coupland, N. Sociolinguistics: Theoretical Debates. Cambridge University Press. 2016
5. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
6. Danet, B., & Herring, S. C. The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online. Oxford University Press. 2007
7. Fishman J.A. The Sociology of Language. – Rowley, MA: Newbury House, 1972.
8. Grosjean, F. (2010). Bilingual: Life and Reality. Harvard University Press.
9. Gumperz J. John. Discourse Strategies. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
10. Higgins, C. (2009). English as a Local Language: Post-colonial Identities and Multilingual Practices. Multilingual Matters.
11. Labov, W. (2001). Principles of Linguistic Change, Volume 2: Social Factors. Blackwell.
12. Myers-Scotton, C. (2006). Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism. Blackwell.
13. Nettle, D., & Romaine, S. Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages. Oxford University Press. 2000
14. Pennycook, A. Global Englishes and Transcultural Flows. Routledge. 2007
15. Phillipson, R. Linguistic Imperialism. Oxford University Press. 1992
16. Romaine S. Bilingualism. – Oxford: Blackwell, 1995.
17. Spolsky, B. Language Policy. Cambridge University Press. 2004
18. Trudgill P. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. – London: Penguin Books, 2000.
19. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975.
20. Вайнрайх У. Языковые контакты. – Москва: Прогресс, 1979.
21. Акбарова, Ч. Э. Политическая способность Алманбета в эпосе Манас / Ч. Э. Акбарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 175-179. – EDN LPSQGN.
22. Хауген Э. Теория билингвизма. – Москва: Лингвистика, 1995.

23. Дарбанов, Б. Е. Түрк тилдериндеги фитонимдердин семантикалык өзгөчөлүктөрү / Б. Е. Дарбанов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 163-170. – EDN LJHJAI.

Каленбекова Гулбарчын Тайырбековна
**С. СТАНАЛИЕВДИН “АК ЖАРЫКТЫН АЙЫКПАГАН СЫНЫГЫ”
РОМАНЫНДАГЫ АЙРЫМ САЛЫШТЫРУУЛАР ТУУРАЛУУ**
Каленбекова Гулбарчын Тайырбековна
**О НЕКОТОРЫХ СРАВНЕНИЯХ В РОМАНЕ САМСАКА СТАНАЛИЕВА
“АК ЖАРЫКТЫН АЙЫКПАГАН СЫНЫГЫ”**
Kalenbekova Gulbarchyn Taiyrbekovna
**ABOUT SOME COMPARISONS IN THE NOVEL BY S. STANALIEV “AK
JARYKTYN AIYKPAGAN SYNYGY”**

УДК 82-1/-9

Аннотация. Макалада Самсак Станалиевдин “Ак жарыктын айыкпаган сыныгы” роман трилогиясындагы көркөм сөз каражаттарынын колдонулуу өзгөчөлүктөрү талдоого алынды. Ал адабиятыбызга өткөн кылымдын 70-жылдардын аягында келип кошулуп, чыгармачылыгын алгач поэзия менен баштаганына карабастан, көркөм таланты, шык, тулку боюна батпаган тубаса бүткөн жөндөмү эч кимге окшобогон прозаларды жаратты. Автордун башкаларга окшобогон өзгөчө тили, стили бар. Романдагы сын атоочтун –*дай* мүчөсү аркылуу уюшулган салттуу жана автордук салыштырууларынын жөнөкөй жана кеңири түрлөрүн эффективдүү пайдалана алгандыгын баса белгилеп айткыбыз келет.

Таяныч сөздөр. Троптун түрлөрү, салттуу салыштыруу, автордук салыштыруу, кеңири салыштыруу, абстракттуу сөздөр, автордун стили, роман жанры

Аннотация. В статье проанализированы особенности использования художественно-выразительных средств в романе-трилогии Самсака Станалиева «Ак жарыктын айыкпаган сыныгы». Литературную деятельность он начал в конце 70-х годов прошлого века с поэзии, несмотря на это врожденным талантом, мастерством, незаурядной способностью написал несравнимую ни с кем прозу. У автора есть особый язык и стиль, не похожий на других. Можно отметить, что автор, используя аффикс прилагательного-дай смог эффективно применить традиционный, простой и другие виды сравнения.

Annotation. The article analyzes S.Stanaliev's art of using comparisons, which are types of simple tropes in the noel of the trilogy "Ak jaryktyn aiypagan synygy". He came to our literature in the late of 70th century, and despite the fact that he began his work with poetry, he created prose that was unparalleled in artistic talent, flair, and innate abilities. The author has a special language and style unlike any other. We want to emphasize the novel's ability to

effectively use simple and broad forms of traditional and authorial comparisons organized through the adjective suffix-dai.

XX кылымда кыргыз прозасынын тарыхында роман жанры дүйнөнүн көптөгөн окурмандарынын көңүл борборунда турду. Анткени Ч. Айтматовдун чыгармаларына кызыгуулар артып, анын кандай көйгөйдү жазарын күтүп жаткан окурмандар көп эле.

Өлкөбүздүн эгемендикке жетиши менен ХХI кылымдагы кыргыз романдары окурмандар арасында өз тенденциясын жоготпой өнүгө алды десек болот. Бул мезгилдерде сап башында жазуучуларыбыздан, албетте, улуу жазуучубуз Ч. Айтматов, Т. Касымбеков, А. Стамов, К. Акматов, К. Сактанов, С. Станалиев, С. Раев ж.б. белгилесек болот. Айрыкча, Чынгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романынын көтөргөн проблемасы, түзгөн образдары менен дүйнөлүк адабияттагы романдардын катарын толуктай алат.

Кыргыз адабиятында өткөн кылымда тарыхый жанрды өнүктүрүүдө эл тарыхын элге жеткирүүдө Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба”, К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы”, Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” ж.б. тарыхый романдардын орду өзгөчө болду.

Ал эми белгилүү бир мезгилдеги тарыхый инсандар тууралуу чыгарма жазган жазуучулар Н. Байтемиров, К. Каимов, К. Өгөбаев, Ш. Бейшеналиев, К. Жусупов, С. Станалиев ж.б. атасак болот. Булардын арасынан С. Станалиев адабиятта кайталангыс чыгармалары менен элге таанылды. Ал адабиятыбызга өткөн кылымдын 70-жылдардын аягында келип кошулуп, чыгармачылыгын алгач поэзия менен баштаганына карабастан, көркөм таланты, шык, тулку боюна батпаган тубаса бүткөн жөндөмү эч кимге окшобогон прозаларды жаратты. Анын “Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы” аттуу тарыхый-биографиялык романы кыргыз элинин 1920-1930-жылдардагы улуттук интеллигенциясынын калыптанышы, өнүгүшү тууралуу социалдык-саясий проблемалардын маанисин чагылдырган чыгарма болду. Алгачкы кыргыз интеллигенциясынын, адабиятта, маданиятта, искусстводо опол тоодой орду бар экендигин көркөм чагылдыруу жагынан С. Станалиевдей сүрөткерди жолуктура элекпиз.

Тарыхый чыгарма, тарыхый инсандар демекчи, кыргыз адабиятын дүйнөгө таанытып, “дүйнөнү калем менен багынтып” улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун өмүр жолу, адабий чыгармачылыгы, инсандык бедели баяндалган чыгарма адабиятка керек болуп турган чакта Самсак Станалиев “Ак жарыктын айыкпаган сыныгы” романын окурмандарга тартуулады. Романды жанрдык жактан тарыхый-биографиялык роман деп белгилесек болот. Анда Чыңгыз Айтматовдун балалык күндөрүнөн тартып, көзү өткөнгө чейинки мезгилди камтып, коомчулуктагы бир катар тарыхый, коомдук-саясий шарттар, айрыкча, адабият жаатында жазуучулар арасындагы өйдө-ылдый маселелер бийик деңгээлде көркөм камтылган. Башкы каарман Чынгыздын махабат баяны, чыгармачылык ишмердиги көркөм чагылдырылып берилген. Роман чагылдырган турмуштук жагдайлар, дүйнө алпы Чынгыздын инсандык портретин көркөм чагылдыруу менен эле чектелбестен, С. Станалиевдин башкаларга окшобогон

өзгөчө тили, стили жөнүндө да белгилүү окумуштуулардын адилеттүү пикирлери айтылганын да белгилешибиз керек.

Белгилүү профессор, филология илимдеринин доктору С.Тиллебаев “Эгерде окурман “Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы” романды окуп чыккан болсо, анда

С. Станалиевдин жазуу ыкмасы өз курбалдаштарын мындай коёлу, улут адабиятыбыздын кара сөзүнүн залкарлары аталып келаткан Т.Сыдыкбеков, У. Абдукаимов, Ч. Айтматов, Т. Касымбековдун биринин да стилине окшобой тургандыгын даана сезет.

С. Станалиевдин жазуу стили өзүнчө, башка”, - деп баа берген. [3:454]

С. Тиллебаев белгилегендей, автордун чыгарма жаратуу өнөрүндө башкаларга окшобогон сөз өнөрүнүн чебери катары “Ак жарыктын айыкпаган сыныгы” романынын өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылып жатканыбызда, “... адабияттын негизги куралы тили” [1:47] демекчи, жазуучунун мүнөз түзүү, пейзажды сүрөттөөдө ж.б. болобу оюн так жана образдуу бере турган сөздү издөө жана аны табууга аракеттенгендигин көрөбүз”, - дейт. Мына ушул жааттан алып карап, романдагы троптун жөнөкөй түрүнө кирген салыштыруулар тууралуу айткыбыз келди.

С. Станалиев өз сөз устаканасында ийге келтире иштеп, иргеп чыккан бөтөнчө салыштыруулары анын өзүнүн эч кимге окшобогон турган чебер сүрөткердигин айгинелеп турат. Салыштыруу троптун жөнөкөй түрү болгону менен, көркөм чыгармаларда абдан кенири колдонулат, анткени дүйнөдөгү бардык нерселердин көрктүүлүгү башка нерселерге салыштырганда гана аныкталат.

К. Кырбашев “А.Осмоновдун поэзиясынын тили” боюнча изилдөөлөрүндө “... көркөм ассоциациялар, салыштыруулар да көбүнчө ошол турмуштук кубулуштарга, ошондой эле башка жан-жаныбарлар да, канаттуулар да негизги ролду ойногон” [2:54] – деп белгилеп, кубулуштун спецификалык өзгөчөлүгүнүн сүрөттөлүшү ошол элдин салт-санаасы менен тыгыз байланыштуу болорун айкан.

А. Омор “Ж. Мааматовдун ырларынын тили жана поэтикасынын айрым өзгөчөлүкөрү” аттуу эмгегинде Д.Д. Шайбаков эмгегинде “Салыштыруу – кептин стилдеринин табиятына ылайыкталып, түрдүү структурада колдонулган троптун түрү жана “көркөм чыгармада түрдүү психологиялык абалды түзүү, эстетикалык таасир этүү табияты бөтөнчө өнүккөндүгү – анын семантикалык-стилистикалык өзгөчөлүгүнө, андан келип чыккан стилистикалык функциясына шартташкан” деген оюн айткан. [4:82] Ошондой эле “Бардык салыштыруулар үч элементтен: салыштырылуучу объект, салыштырылган образ (субъект) жана окшоштуктун белгисин көрсөткөн тил бирдиктеринен түзүлөт”, - деп белгилейт. [4:128]

С.Станалиевдин романындагы салыштырууларынын көркөмдүк табияты боюнча сөз кыларда, романдагы -дай мүчөсү уюштуруучу салыштырууларга гана токтололу. Окшоштурууларынын объектиси абдан кенен, ал табияттагы түрдүү көрүнүштөр, нерсенин окшоштук, сапаттык, көлөмдүк белгилерин жана кыймыл-аракеттик окшоштугун көрсөтүүчү сөздөрдү пайдаланган.

Романда автор салыштыруунун салттуу каражаты болгон сын атоочтун өнүмдүү

-дай мүчөсү уюштурган предметтүү, конкреттүү, адам психологиясына байланыштуу салыштырууларды кеңири жана ар тараптуу пайдалана алган. Жазуучу мурдатан бери колдонуп келген традициялуу салыштыруунун түрүн пайдаланган, аны контекстке киргизгенде чыгармачылык менен мамиле жасап, белгилүү бир деңгээлде жаңылык киргизе алган.

Мындай кезде түбүнө Теңирдин өзү жете алгыс, ойротко келгис ой менен алып тынар оорудай (субъект) *болуп сарууланган* (белги) *сары санаадан* (объект) *башка анын жанына жакын, мүшкүл түшсө мүрүсүнөн сүйөр көзгө басар күйөрү да, жан дүйнөгө сүйүү берген сырдашы да болбойт.* [7:15]

Бул сүйлөмдө салыштырылган образ (объект) **санаа** менен *субъекти – оорудай* грамматикалык форма -дай жалганып *алып тынар оорудай* традициялуу жөнөкөй салыштыруу болду. Мында абстракттуу маанидеги сөз *сары санаа* – катуу ойлонгондук, кайра-кайра ойлоно берүүчүлүк маани салыштыруу аркылуу күчөтүлгөн ички туюмдун элесин билдирет, эл эми *белги сарууланган* – ар түрдүү ойго батып санаркаган ички туюмду ачып берген адамдын психологиялык дүйнөсүнө байланыштуу алынган абстракттуу салттуу салыштыруу.

Кумурскага жүк арттырып, жылдыз курттун жарыгындай (субъект) *өлөр-өчпөс үлдүрөгөн* (белги) *бул турмушка* (объект) *эми кылымды кырк жеринен үзөм деген ойдо согушка кошулду.* [7:132]

Бул учурда салыштырылуучу объект – **турмуш**, салыштыруудагы субъект – **жылдыз курттун жарыгындай**, ал эми *белгиси – өлөр-өчпөс үлдүрөгөн* аркылуу берилип жатат. Мында турмуш бир эле каармандын турмушу эмес, бүт элдин массалык түрдө кыйынчылыкта турган кездеги абалы, эптеп-септеп күн көрүп кылдырап жаткан бир өлкөнүн турмушун **жылдыз курттун жарыгындай** болгон **өлөр-өчпөс үлдүрөгөн** этиштин атоочтук формасы –**ган** уланып, заттын белгисин көркөм көрсөтүү менен образдуулугун ачып берип жатат. Абстракттуу түшүнүктү конкреттүү затка элестүү жөнөкөй салттуу салыштыруу менен образын ачып бере алды.

Аны көрүп көңүл (объект) *дүйнөсү жайкы* (белги) *күндөй* (субъект) *жайлана калды.* [7:15]

Сүйлөмдө салттуу жөнөкөй салыштыруу колдонулган. Салыштырылуучу объекти – **көңүл дүйнөсү** абстракттуу маанидеги сөз, салыштырылган субъект – **күндөй** табият көрүнүшүнө окшоштурулуп, анын окшоштурулган *белгиси – жайкы* күндөгү чайыттай ачык күнгө окшоштурулуп, адамдын маанайы көтөрүлүп турган элесин чагылдырып, адамдын ички дүйнөсүн ачып берди.

Ыйык күн (объект) *чыгыштан, касиеттүү Ысык-Көлдүн оң ыптасынан, ак шоокум чача чыгып, бүт ааламга куттай* (субъект) *жарык нур* (белги) *төгүп, жан-жаныбар дүйнөгө тирүүлүк менен ырыс тартуулап батышка, батыш мейкинине күлгүн кызыл боёк таштап, энесинин сүтүнө тойгон бөбөктүн ай жүзүндөй* (субъект) *албырып* (белги) *баратат.* [7:15]

Берилген мисалдагы салыштырылуучу объект – **күн**, ал эми субъект экөө – **куттай** жана **бөбөктүн ай жүзүндөй**, ал эми *белги – нур төгүп, албырып* романдагы күчтүү өнүккөн салыштыруунун кеңири түрү пайдаланылган. *Кут* – абстракттуу

түшүнүк. (Дин ишениминде асмандан түшүүчү бакыт-таалай. Төбөсүнө кут түшүү ж.б.) тирүүлүктүн ар бир күндүн чыгышын кут менен, ал эми батышын бөбөктүн **ай жүзүнө контрасттуу** салыштырган. Автор мында кеңири салттуу салыштырууну пайдаланган.

*Муштум болуп түйүлө калып алдыны көздөй умтула канатын жая берип учуп бараткан **торгойдой** (субъект) **сыздаган** (белги) **Абдылдажан** (объект) **ок тийгендей** (субъект) токтой калды.* [7:711]

Мында салыштырылуучу объект – **Абдылдажан**, салыштыруудагы *субъект экөө* – **торгойдой** жана **ок тийгендей**, *белги* – **сыздаган**. Салыштыруунун элементтери – атооч сөздөрдөн, этиштин өзгөчө формалары. Салыштыруучу объект – адам. Ал Абдылдажан, бир эле объектиге эки салыштырылган *субъекттер* – **торгойдой**, **ок тийгендей**, бирок биринчи субъект адамдын абалын **сыздаган торгойдой** деп адамдын ички психологиялык абалын элестүү чагылдырып жатса, экинчи субъект - **ок тийгендей** кыймыл-аракеттин ал-абалынын элестүүлүгүн көрсөтөт. Ал эми салыштырылуучу объект – **Абдылдажандын** экинчи субъект – *ок тийгендей* этиштин өзгөчө формасы болгон атоочтукка -**дай** мүчөсүнүн жалганышы менен кыймыл-аракеттин тездиги тийген окко салыштырылды, бирок мында окшош белги киргизилбей калган кеңир салттуу салыштыруу.

*Мунун көк түшө көшөрүп жатканын сезген арабакеч ага андай-мындай деп акыл-насаат айткан жок, баланын көкүрөгүн ыза бугу буулуктура басып, ал бу түбүң түшкүр дүйнөнүн күкүк-күйүт арманы болуп Чынгыздын **чымындай** (субъект) **жанын** (объект), **эне сүтүндөй** (субъект) ыйык, таза (белги) **сезимин** (объект) **жылан соргон балапандай** (субъект) чырылдатып (белги) кыйнап турганын туйду.* [7:30]

Автор бул мисалда кеңири салттуу салыштыруу пайдаланган. Салыштырылуучу *объекттилер* экөө – **жан**, **сезим** абстракттуу түшүнүктөр, ал эми буларга *субъект катары* – **чымындай**, **эне сүтүндөй**, жанды **чымындай** деп кичирейтүү жана сезимди **эне сүтүндөй** таза, ыйыктыгына салыштырып, ошол эле учурда жан менен сезимдин жалпы субъектинин белгисине окшоштуруп салыштыруу менен адамдын ички сезиминдеги психологиялык абалын элестүү берген.

*Эки көзү от болуп күйүп, куу казыкка жалгыз байланган **кулундай** (субъект) **туйлаган** (белги) **жүрөгү** (объект) кабынан чыгып, эне көкүрөгүн жарып, Чоканга жетип барып, бек кучактап, бооруна кыскан бойдон ала качкысы, эл билбеген ээн талаага, кайберен изи түшпөгөн тоолордун арасына кирип, жалгыздыкты тагдыры кылып, ошо жалгыздык тагдырын күн жетпеген бактысы санап алгысы келет.* [7:486]

Жазуучу өзү жакшы билген өзүнө жакшы тааныш эл турмушундагы объектилерди салыштырууга негиз кылып алган. Кыргыз турмушунун жылкысыз элестетүү мүмкүн эмес. Бул мисалдагы салыштыруу мал чарбачылыгына байланыштуу. Салыштырылуучу объект – **жүрөгү**, салыштыруудагы субъект – **кулундай**, *окшотулган белги* – **туйлаган**. Салыштыруудагы объект менен субъект зат атоочтон болуп, окшотулган белги – этиштин өзгөчө формасы атоочтуктан болгон учур. Салыштыруучу субъектти жандаган **куу казыкка жалгыз байланган** эпитетти пайдалануу менен салыштырууну эффективдүү ишке ашырган. Мында баласын колунан жулдуруп жаткан, ага эптеп айла

таба албай күйүп-жанып турган алсыз эненин жүрөк туюмун образдуу ачып берген психологиялык салттуу салыштыруу.

С.Станалиев колдонгон салыштыруулар элде кездешет, бирок аларды пайдаланган кезде мурунку калып боюнча албастан, контексттеги ыңгайга жараша ага жаңы маани киргизген автордук салыштырууларды абдан эффективдүү пайдаланган.

Каңдаган менен калыбына келбеген түбү тешик дүйнөнүн түбүнө жетем деген ушул сапар түйүнүндө ошол арабанын темирлери токсонго чыккан кемпирдин тишиндей (субъект) жешилип бүткөн (белги) төрт дөңгөлөгү (объект) гана кычырата таш чайнап, кум менен чаңды аптыга жутуп, алдын-ала алда неге кыжыры кайнап баратат. [7:26]

Сүйлөмдөгү окшоштуруу субъект – белги – объект калыбында орун алып, салыштырылуучу объект – дөңгөлөк, салыштырылган субъект – кемпирдин тишиндей атооч сөздөрдөн болуп, ал эми окшотулган белги – жешилип бүткөн этиштин өзгөчө формасы атоочтук аркылуу түзүлүп, салыштыруу предметке тиешелүү жеке белгини көрсөтөт. Мында автордун табылгасы жешилип бүткөн дөңгөлөктү токсонго чыккан кемпирдин тишине салыштыруу менен предметтин элестүүлүгүн күчөттү.

Сырт (объект) көр түбүндөй (субъект) караңгы (белги) экен, кареги соолган дүлөй, дудук түн (объект) таш тиштеген жымжырттыкты жыл маалы ашкандан кийин кусанын кумарына күйүп жүрүп жаңы эле көргөн (белги) жаш жардай (субъект) дүйнө жарыгынын келерин унутуп кучактап жатат. [7:15]

Салыштырылуучу объекттер – сырт, түн, салыштырылган субъекттер – көр түбүндөй, жаш жардай атооч сөздөрдөн болуп, ал эми окшотулган белги да экөө – караңгы, жаңы эле көргөн. Жаратылыш көрүнүштөрүн конкреттүү предметтерге салыштырып, түнкү сырттын көрүнүшүн элестүү чагылдырып берген автордук кеңири салыштыруу. А.Садыков мындай салыштырууларды өз эмгегинде лирикалык салыштыруу деп белгилейт.

Сүйүү экенин, башка экенин түшүнүп-түшүнбөй туруп, аял лаззатына бүт кумарын берип салып, анан апасынын кытай (белги) сепилиндей (субъект) сөзүнөн (объект) улам, ажалдын чеңгелинде калган жалгыз жанын аман алып калгандай болгон. [7:613]

Бул мисалдагы келтирилген салыштыруу кытай (белги) сепилиндей (субъект) сөзүнөн (объект) түрдө орун алган. Кыргыз наркында эненин батасына кубанып, эненин каргышынан коркуп, эненин сөзүн эч ким таштай алган эмес. Ал эми тарыхта көркөм оозеки чыгармаларда эзелтен кытай сепили элдин жоо өтө алгыс бекем, элди сактаган сепил катары эсептелет. Автор мында каарман сүйүү үчүн күрөшөт, бирок эненин сөзүн кыя басып кете албай, үй-бүлөнү сактап калуу үчүн, эненин сөзү башка сепил эмес, так ушул кытайдын (белги) гана сепилиндей (субъект) деген салыштыруу менен ачып берген. Абстракттуу затты (сөз) конкреттүү затка салыштырып, элестүүлүктү ачып берген.

Куу чөлдө калып, куураган адам башындай (субъект) жоопсуз (белги) суроолор (объект) ач кенедей жабыша берет. [7:469]

Чыгармада автордун ички туюмунан жаралган өзгөчө салыштыруулар бар. Салыштырылуучу *объект* – **суроолор**, салыштыруудагы *субъект* – **куураган адам башындай**, *окшотулган белги* – **жоопсуз**. *Объект* – **суроолор** өзүнө-өзү суроо берип жооп таба албай калган **жоопсуз (белги)** **суроону** куу чөлдө калган **куураган адам башындай** деп образдуу бергенге б.а. адамдын ички психологиясындагы тынчсызданууну салыштыруу аркылуу курчуткан.

Маңдайынан жогорураак жакта **кирпик-биликтин жарыгындай** (субъект), жанары *Жараткан айткан кезде гана болчу, анда ал өзүнөн башкага көрүнбөөчү касиеттүү нур* (объект) саймачынын **ийнесинин учундай** (субъект) **жанып** (белги) туруптур. [7:15]

Көрүнүп тургандай мисалда салыштырылуучу *объекти* – **нур** салыштырылып жаткан *субъект* бирөө эле эмес, алар экөө – **кирпик-биликтин жарыгындай** жана **ийнесинин учундай**. Мындай болгон учурда объектинин образы ар тараптуу ачылат. Объект менен субъектиге орток белги (бул жерде орток белги) – **жанып** көрсөтүлөт. Салыштырылуучу нерсенин окшоштугунун белгиси этиштен болгондуктан, салыштырылган нерселердин жалпы көрүнүшүнүн абалынын окшоштугунун элестүү берген автордук табылга катары эсептесек болот.

Карыялар (объект) *жаштык кезин, сокурлар соо мезгилин, муңдуулар шаттык убагын кумар менен кусалана эстегендей* (субъект) *артта калган жолду* (объект) карады. Кимдир бирөөнүн канжыгасынан чубалып түшүп калган **боз кара аркандай** (субъект) кыймыл-тилден калып, **жаны чыгып сулк** (белги) *жаткан экен*. [7:30]

Контекстте окшотулган биринчи объект (*карыялар*), мында субъект – *кусалана эстегендей*, бул сүйлөмдө окшотулган белги көрсөтүлгөн эмес.

Ушул эле мисалдагы экинчи окшотулган конкреттүү зат (*жол*), ал эми **-дай** мүчөсү окшотурулган *субъект* - этиштин атоочтук формасына жалганган учурлар да бар. Мисалы, **боз кара аркан+дай** салыштыруу мындай структурада келгенде, объектинин көрүнүшү кыймыл-аракетинин абалынын натыйжасына салыштырылат. Ал эми *белгиси* – **сулк жаткан**, боз аркандай сулк жаткан **жолдун** элеси тартылат. Мында салыштыруунун 3 элементи – контексте берилген кеңири автордук салыштыруу.

А бирок иштейм дегендер уйдун жүнүн жейт, кабыл алчуларга иттин ичегисиндей (субъект) **узун** (белги) **кезек** (объект) *экен*. [7:230]

Бул мисалдага салыштыруунун элементтеринин жайгашуусу поэзиядагы салыштыруудай катар келген, үчөө тең атооч сөздөр менен жабдылган. Объектин көлөмдүк белгиси салыштырылган. Мында бири-бирине окшотулган белги сын атоочтон уюшулган. Салыштырылуучу *объект* – **кезек**, салыштыруудагы *субъект* – **иттин ичегисиндей**, *окшотулган белги* – **узун**, **автор** конкреттүү зат – кезектин узундугун субъект – иттин ичегисиндей деп элестүү салыштыруу иштеп чыккандыгын автордук салыштыруу катары бааласак болот.

Чыңгыз (объект) *эми ого бетер* (белги) **босогодой** (субъект) *мостойду. Тигил кишиден бир ырайым-ылаажы болор бекен?* [7:231]

Бул мисалда Чыңгыз жумуш издеп келип, кезек күтүп айласы кетип турган учурда келген балдакчан кишинин суроосуна жооп таба албай турган учур. *Салыштырылуучу*

объект – Чыңгыз, *окиотулган белги* – ого бетер, *салыштырылуучу субъекти* – босогодой. Объект менен субъект экөө тен конкреттүү зат болгондуктан, салыштыруу объекти элестүү чагылдырган ички психикалык, автордук салыштыруу.

“А.Осмоновдун, Ж.Мамытовдун поэзиясындагы салыштыруулардан” өзгөчөлөнүп, прозадагы салыштыруулардагы 3 элементинин (объект, субъект, белги) орун алып жайгашуусунда бир топ айырмачылыктар бар. Поэзиядагы салыштыруулар ырдын уйкаштык, ыргактык чен өлчөмдөрүнө ылайык көпчүлүк учурда жанаша же жакын жайгашса, ал эми прозада, тактап айтканыбызда, С. Станалинвдин салыштырууларында 3 элементтин орун алып жайгашуусу бир топ эркин.

Ошентип С.Станалиев романында салыштыруулары менен бир топ табылгаларды жараткан. Чыгармачылык изденүүсүнө салттуу салыштыруу менен автордук-индивидуалдык салыштырууларды чыгарманын көркөмдүк деңгээлин көтөрүүдө максаттуу колдоно алган. Анын жогоруда С. Тиллебаев айткандай “автордун чыгарма жаратуу өнөрүндө башкаларга окшобогон сөз өнөрүнүн чебери катары” эч кимге окшобогон өзгөчө салыштырууларын баса белгилеп айткыбыз келет.

Колдонулган адабияттар:

1. Борбугулов М. Адабият териясы. -Б.,1996.
  2. Кырбашев К. Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили. Фрунзе, 1978.
  3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. X т. Жалпы редак. Акматалиев А. -Б.: “Кут-бер”, 2017.
  4. Оморев А. Ж.Мамытовдун тили жана поэтикасынын айрым өзгөчөлүктөрү. –Б., 2004.
  5. Садыков А. Кыргыз залкарлары. III т. -Б.: Бийиктик, 2012.
  6. Садыков А. Кыргыз залкарлары. VI т. -Б.: Бийиктик, 2012.
  7. Станалиев С. Ак жарыктын айыкпаган сыныгы. -Б.: Принт экспресс, 2018.
  8. Айылчиева, Д. Т. Нравственно-эстетические поиски и художественное осмысление проблемы дезертирства в повестях Ч. Айтматова «Лицом к лицу» и В. Распутина «Живи и помни» / Д. Т. Айылчиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 2(60). – С. 193-199. – EDN NAOSQP.
  9. Айылчиева, Д. Т. Ч. Айтматов азыркы ИЗИЛДӨӨлӨр контекстинде / Д. Т. Айылчиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 124-131
-

Акылбекова Гулнара Шадымановна
ТАБУ ТЕМАСЫ КӨРКӨМ АДАБИЙ ДИСКУРСТА ЖЕ ТОПЧУГУЛ
ШАЙДУЛЛАЕВАНЫН «БАЛАКАНА» АНГЕМЕСИНЕ ЛИНГВОМАДАНИЙ ЖАНА
ЛИНГВОКОГНИТИВДИК ТАЛДОО

Акылбекова Гулнара Шадымановна
ТАБУ ТЕМА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ДИСКУРСЕ:
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ И ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ РАССКАЗА
«БАЛАКАНА» ТОПЧУГУЛЬ ШАЙДУЛЛАЕВОЙ

Akylbekova Gulnara Shadymanovna
THE TABOO TOPIC IN LITERARY DISCOURSE: A LINGUOCULTURAL AND
LINGUOCOGNITIVE ANALYSIS OF TOPCHUGUL SHAYDULLAEVA'S SHORT
STORY 'BALAKANA'”

УДК 81'373:81'42:82-9

Аннотация. Бул макалада кыргыз эл жазуучусу Топчугул Шайдуллаеванын «Балакана» аңгемесинде көтөрүлгөн табу темасы лингвокогнитивдик аспектиде талдоого алынат. Улуттук лингвомаданиятта табу түшүнүгү социалдык, маданий жана этикалык мааниси менен өзгөчө орунду ээлейт. Аңгемеде табу темасы сөздөрдүн түз жана кыйыр маанисинде иштелип, каармандардын ички дүйнөсүн ачууга, коомдук мамилелерди сүрөттөөгө кызмат кылган. Изилдөөнүн актуалдуулугу табу темаларынын улуттук өзгөчөлүгүн түшүнүү аркылуу кыргыз лингвомаданиятынын баалуулуктарын ачып берүүдө жатат. Илимий-теориялык жактан, макала табу түшүнүгүн когнитивдик жана этнолингвистикалык көз караштан изилдөөгө салым кошот. Практикалык жактан алганда, изилдөө көркөм адабиятындагы табу жана эвфемизмдердин колдонулушун терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт, бул тилди окутуу, котормо ишмердүүлүгү жана маданий баалуулуктарды изилдөөдө колдонулушу мүмкүн. Лингвокогнитивдик талдоо аркылуу аңгемеде берилген табу темаларынын семантикалык жана эмоционалдык катмарлары ачылып, улуттук маданияттагы социалдык-этикалык каада-салттар менен тыгыз байланышы көрсөтүлөт. Макала тил илиминдеги табу темаларын изилдөө жаатындагы актуалдуу изилдөөлөрдүн катарын толуктайт.

Түйүндү сөздөр. Концепт табу, неозвфемизм, улуттук лингвомаданият, этнолингвомаданият тыюулар, лингвокогнитивдик анализ, көркөм адабий дискурс, улуттук дүнүйө туюм.

Аннотация. В данной статье анализируется в лингвокогнитивном аспекте тема табу, поднятая в рассказе «балакана» Кыргызской народной писательницы Топчугул шайдуллаевой. В национальной лингвокультуре понятие табу занимает особое место благодаря своему социальному, культурному и этическому значению. В рассказе тема табу развивалась в прямом и косвенном смысле слов, служила раскрытию внутреннего мира персонажей, описанию социальных отношений. Актуальность исследования заключается в раскрытии ценностей Кыргызской лингвокультуры через понимание национальной специфики табуированных тем. С научно-теоретической точки зрения статья вносит вклад в изучение концепции табу с когнитивной и этнолингвистической

точек зрения. С практической точки зрения исследование способствует глубокому пониманию использования табу и эвфемизмов в художественной литературе, которые могут быть использованы для преподавания языка, переводческой деятельности и изучения культурных ценностей. Посредством лингвокогнитивного анализа раскрываются семантические и эмоциональные слои табуированных тем, представленных в рассказе, и демонстрируется их тесная связь с социально-этическими традициями в национальной культуре. Статья дополняет ряд актуальных исследований в области изучения табуированных тем в лингвистике.

Ключевые слова. Концептуальная табу, неоэвфемизм, национальная лингвокультура, этнолингвокультурные запреты, лингвокогнитивный анализ, художественно-литературный дискурс, национальная интуиция.

Annotation. This article analyzes the topic of taboo in the linguocognitive aspect, raised in the story “balakan” by the Kyrgyz folk writer Topchugul shaidullayeva. The concept of taboo occupies a special place in the national linguistic culture due to its social, cultural and ethical significance. In the story, the taboo theme developed in the direct and indirect sense of the words, served to reveal the inner world of the characters, to describe social relations. The relevance of the research lies in revealing the values of the Kyrgyz linguistic culture through understanding the national specifics of taboo topics. From a scientific and theoretical point of view, the article contributes to the study of the concept of taboo from a cognitive and ethnolinguistic point of view. From a practical point of view, the research contributes to a deep understanding of the use of taboos and euphemisms in fiction, which can be used for language teaching, translation activities and the study of cultural values. Through linguistic and cognitive analysis, the semantic and emotional layers of taboo topics presented in the story are revealed and their close connection with socio-ethical traditions in national culture is demonstrated. The article complements a number of relevant studies in the field of taboo topics in linguistics.

Keywords. Taboo, neo-euphemism, national linguoculture, ethnolinguocultural taboos, linguocognitive analysis, fiction, national intuition.

Киришүү:

Табу түшүнүгү улуттук лингвомаданиятта маанилүү орунду ээлейт, ал коомдун моральдык жана этикалык чектөөлөрүн, ошондой эле улуттук дүнүйө туюмду чагылдырат. Табу — бул этнолингвомаданий тыюулар аркылуу белгилүү темаларга карата коомдун кабыл алуу чектерин көрсөтүүчү лексикалык жана когнитивдик категория. Көркөм адабиятта табу темалары адатта символикалык формада берилет, ал эми жазуучулар бул түшүнүктөрдү өзгөчө лексикалык түзүмдөр жана неоэвфемизмдер аркылуу жумшартат. Бул процесс, өз кезегинде, көркөм адабий дискурстун куралдары аркылуу коомдук баалуулуктарды жана көз караштарды чагылдырууга мүмкүндүк берет.

Адабияттарга сереп

Бул макалада колдонулган адабияттар кыргыз маданиятындагы табу түшүнүгүнүн ар кыл жактарын, анын коомдогу ролун жана тилдик аспектилерин кеңири карайт. Камбаралиева (2016) Кыргызстандагы лингвокогнитивдик изилдөөлөрдүн негизги аспектерине көңүл буруп, бул тармактагы илимий изилдөөлөргө сереп жасайт [8].

Саматов (2021) лингвокогнитивдик изилдөөлөрдүн Кыргызстандын шартында өнүгүшүнө анализ берип, лингвистика тармагындагы жаңы багыттар жана алардын улуттук өзгөчөлүктөр менен байланышын көрсөтөт. Анын эмгеги лингвокогнитивдик изилдөөлөрдүн теориялык маанисин ачып берет [13]. Абдраева жана Мадаминова (2018) табулардын социалдык функциясын жана алардын адам жүрүм-турумуна тийгизген таасирин изилдейт.

Бул макала табулар аркылуу коомдук жүрүм-турумду жөнгө салуу маселесин түшүндүрүүгө багытталган, бул теманын этикалык жана моралдык аспектилерин түшүнүү үчүн маанилүү [1]. Акматова жана Жороева (2024) өз эмгегинде лингвокогнитивдик жана лингвокультуралык концепцияларга басым жасап, “концепт” термининин маанисин жана анын тилде чагылдырылышын талдайт. Бул изилдөө лингвокогнитивдик методологияны колдонуу менен, түшүнүктөрдү маданияттык контекстте изилдөөгө өбөлгө түзөт [2].

Баялиева (2016) кыргыз жана немис тилдеринде табулардын интеркультуралык коммуникациядагы ролун изилдейт, бул ар түрдүү тилдер жана маданияттар ортосундагы айырмачылыктарды жана түшүнбөстүктөрдү кантип азайтуу керектигин көрсөтөт [5].

Акылбекова жана Калилова англис жана кыргыз тилдериндеги “тыюу” жана “тергөө” түшүнүктөрүн салыштыруу аркылуу этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрдү ачып берет. Бул макала кыргыз жана англис лингвомаданияттарынын айырмасын түшүнүүгө жардам берип, эки тилдеги маданий чектөөлөрдүн ортосундагы айырмачылыктарды көрсөтөт [3].

Зулпукаров жана Мадаминова (2020) “традиция” концепциясынын орус жана кыргыз тилдериндеги ордун изилдеп, кыргыз жана орус маданияттарындагы салттардын тилдеги ордун ачып көрсөтүшөт [7].

Мурзакметов А. (2014) өзүнүн “Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары” аттуу эмгегинде кыргыз элинин салттуу ишенимдерин, каада-салттарын жана социалдык чектөөлөрүн (тыюуларды) изилдейт. Бул иште тыюулардын коомдук адеп-ахлактык нормаларды сактоодогу мааниси, алардын тилдик жана маданий чагылдуусу талданат. Автор кыргыз элинин дүйнөтаанымы, ишенимдери жана тыюулары аркылуу улуттук өзгөчөлүктөрүн ачып, тарыхый жана этнолингвистикалык негиздерге басым жасаган [12].

Акылбекова (2019) кыргыз жана англис тилдеринде табу концепциясынын объективдештирилишине басым жасап, табулардын улуттук менталитеттеги ордун жана чагылдырылышын ачып берет. Бул эмгек маданий чектөөлөрдүн тилдеги ордун түшүнүүгө өбөлгө түзөт [4].

Жаманкулова (2021) кыргыз тилиндеги табулардын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн талдайт, табу түшүнүгүн улуттук аң-сезим жана баалуулуктар менен байланыштырат. Ушундай кыргыз маданиятындагы өзгөчөлүктөрдү түшүнүүгө багытталган [6].

Изилдөөнүн боштугу

Изилдөөнүн боштугу табу концептине карата көркөм адабий дискурстагы лингвокогнитивдик жана этнолингвомаданий аспектилердин жетишсиз изилденгендигинде жатат. Бул тема улуттук лингвомаданиятта терең талданып, табулардын социалдык жана этикалык аспектилери кароого алынган болсо да, көркөм адабияттагы табу түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрү жана анын лексикалык жана когнитивдик анализи боюнча жетиштүү изилдөөлөр жок. Анын үстүнө, неоэвфемизмдердин табу концептине карата колдонулушу

жана улуттук дүйнө туюмдун табуларды чагылдыруудагы ролу да кенен талданбай калган. Ошондой эле, тыюулардын көркөм адабий дискурстагы чагылышы жана анын тилдик чагылдыруусу улуттук лингвомаданиятындагы орду дагы терең изилдениши керек.

Изилдөө усулу

Макалада колдонулган изилдөө усулу сапаттык изилдөө болуп саналат. Сапаттык изилдөө усулунун тандалышы табу түшүнүгүнүн, анын көркөм адабий дискурстагы чагылдыруусунун терең жана контекстке жараша түшүнүлүшүн камсыздайт. Бул усул табулардын маданий жана лингвокогнитивдик аспектерин кеңири талдоого мүмкүндүк берет. Лингвокогнитивдик анализ көркөм адабияттагы табуларды жана аларга байланыштуу неоэвфемизмдерди, ошондой эле улуттук лингвомаданияттагы тыюуларды терең изилдөөгө багытталган. Бул методология аркылуу табуларды маданий, социалдык жана тилдик контексттерде изилдеп, аларды когнитивдик жактан анализдөө натыйжасында табулардын улуттук дүнүйө туюму менен байланышы такталат. Лингвокогнитивдик анализ лексикалык жана когнитивдик структуралардын өз ара аракеттешүүсүн түшүнүүгө өбөлгө түзөт, ошол эле учурда табу түшүнүгүнүн улуттук менталитетке жана маданиятка таасирин терең ачат.

Изилдөөнүн объектиси жана материалдары

Макаланын изилдөөнүн объектиси улуттук лингвомаданияттагы табу түшүнүгү болуп эсептелет. Мында табу түшүнүгүнүн көркөм адабиятта, өзгөчө кыргыз адабиятынын бир бөлүгү болгон Топчугүл Шайдуллаеванын “Балакана” аңгемесинде кандай чагылдырылып, улуттук лингвомаданиятта кандай мааниге ээ экени изилденет. Бул макалада табуларды адамдык жана социалдык чектөөлөрдү чагылдырган тилдик бирдиктер катары карап, лингвокогнитивдик талдоо жүргүзүлөт.

Изилдөөнүн материалдары катары Топчугүл Шайдуллаеванын «Балакана» аттуу чыгармасы алынат. Бул чыгармадан табылган табулар, неоэвфемизмдер жана этнолингвомаданий тыюулар макаланын негизги изилдөө материалдарын түзөт. «Балакана» аңгемесинде чагылган табу концептеринин туруктуу тилдик бирдиктер катары кандайча колдонулуп, аларды коомдун этикалык жана моралдык чектөөлөрүн чагылдырууда кандай мааниге ээ экени талданат. Бул чыгармадан алынган материалдар лингвокогнитивдик анализ аркылуу табулардын когнитивдик структурасын, алардын адабий дискурстагы чагылуусун жана улуттук дүнүйө түшүнүүсүн түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

ТАЛКУУ ЖАНА АНАЛИЗДӨӨ

Табу концептинин көркөм адабиятта берилиши

Топчугүл Шайдуллаеванын “Балакана” аңгемеси көп кырдуу табу концептин элестүү сүрөттөйт. Аңгеме каарманы Гүлжандын ден соолугуна байланыштуу көйгөйү анын коомдук, маданий жана этностук чөйрөсүндө уят жана тыюу салынган тема катары баяндалат. Жазуучу бул көйгөйдү улуттук лингвомаданиятка мүнөздүү өзгөчөлүктөр менен ачып, “балакана” термини аркылуу репродуктивдик функциянын маанилүүлүгүн жана аны менен байланышкан улуттук дүнүйө туюмду чагылдырат.

Топчугүл Шайдуллаеванын “Балакана” аңгемеси аялдын жашоосундагы эң аярлуу, жашырын жана коомдо көп учурда айтуу орунсуз деп эсептелген маселелерди козгойт.

Чыгармада автор аялдын репродуктивдик ден соолугун, анын денелик жана психологиялык абалын чеберчилик менен сүрөттөп, кыргыз коомундагы табу түшүнүгүн көркөмдөйт. «Балакана» сөзү – бул жерде түз маанисинен алыстап, аялдын жатынын билдирип, анын коомдук жана маданий символикасын ачып берет.

Аңгемедеги Гүлжан – жесир, жалгыз бой аял. Ал өзүнүн көйгөйүн «аялдык оору» деп коомдук стереотиптердин жана уят-намыстын тоскоолдугунан улам жашырып келет. Гүлжандын ден соолугу начарлап, операцияга жеткенге чейин маселе көтөрүлбөйт. Бул кыргыз коомундагы аялдын ден соолугуна байланыштуу көйгөйлөрдүн коомдук уят, элдин сөзү жана маданий тыюу менен байланышканын көрсөтөт:

“Бара-бара Гүлжан буттарын керебеттин кырына асып алып керээли кечке жаткан акыбалга өттү. Ошентсе кичине белинин ооруганы басылып, жаны жай табат. Жатып калган жалгыз бой аял тиричилигинен кыйналып, абалы оорлой берди. Бул дартын уулдарынан да уялып, айтпай, жашырып жүргөн. Алардын кичүүсү аскерде, улуусу шаарда доктурдун окуусунда. Окуудагысын тез чакыртты. Баса албай калган апасын көтөрүп машинага салган уулу үстү-үстүнө суроолорду бере берди. Аял көпкө унчукпады, анан бир топто барып:

-Балаканам түшүп, бастырбай атат...

-Балаканам? – Уулу түшүнбөй апасын үтүрөйө карады. Ал адам баласынын бардык органдарын жатка билет, “балакана” дегенин укпатыр.

-Силер ичинде тогуз ай жатып, чоңоюп, анан төрөлгөн жериңер. – Уулу бир нерсени боолголоп, түшүнгөн адамча унчукпай калды.

-Ушунча акыбалга келгенче айтпай жүрө бериш керек беле, ана? – Арыктап, өңдөн азган апасына уулу бир чети ичи ачышып, бир чети ачуусу келип турду.

-Меники элге айта турган дарт эмес эле да балам, ачык-жарык жерим болсо экен, меники аялдын кесели да”. (Топчугүл Шайдуллаева «Балакана»)

“Балакана” деген аталышты алгач уккан адам өз туюмунда түркүн ойго жетеленери айдан ачык. Бирок аңгемени окуган окурманга автор «балакана» деп аялдын жатынын атаганы белгилүү болот. Автордун эң чоң жениши – кыргыз лексикасына жаңы сөз кошкондугу. Балакана – жатындын жумшак угулган варианты болуп жатпайбы. Бирок жазуучунун максаты эне тилге жаңы сөздөрдү киргизүү эмес, болгону ошол сөздөрдүн аркасы менен кандайдыр бир эсте кала турган чыгармаларды жаратуу –дейт адабиятчы Нурзат Казакова.

Кыргыз лингвوماданиятында айрыкча эркек бала учун мындай айтылбаган, жада калса ой жүгүртүү да табу болорун журналист, котормочу жана аналитик Жыргалбек Касаболов тастыктап мындай пикир калтырат:

«Кыргыз аялынын уялчаак, чыдамкай, көп жагынан басо образы жакшы берилген. Баш каармандын психологиясы бир топ жакшы ачылган. Бирок эркек бала аны түйшөлтүп жаткан нерсеге анчалык эле терең ой жүгүртүп жибергиши бир аз шек жаратат. Бала апасына күйөрү чын. Антсе да бул оорунун маанисине аял башкача, баласы башкача мамиле кылат эле деп ойлойм. Кыргыз баласы адатта өз оюнда да мындай темаларга киргенден уялат, эркек балдар үчүн апасынын андай маселелери тууралуу сөз кылуу да, ой жүгүртүү да табу. Аңгемедеги сөз болуп жаткан нерселер кыргыз окурманы үчүн кыйла

жаңы тема. Андыктан аны чочутуп албаш үчүн анчалык натурализмге баруунун деле зарылдыгы жок. Албетте, эротикадан тартып натурализмге чейин көнүп калган азыркы кыргыз окурманына да, чет элдик окурманга да бул теманын ушундай өңүттө коюлушу кыйла кызыктуу болушу мүмкүн. Анын окурмандары да табылаары чын. Бирок Төлөгөн Касымбеков кыргыз менталитетин Батыш менталитети менен салыштырып айткандай, ачып кое турган жана жаап кое турган нерселер бар. Кеп аңгеме кайсы аудиторияга багытталганына жараша болот. (Жыргалбек Касаболот: Кыргыз аялдарынын дүйнөсү Топчугүл Шайдуллаеванын чыгармаларында).

Гүлжан апа үчүн “балакана” сөзү репродуктивдик органды символдоштурган неозвфемизм катары колдонулат. Бул сөз улуттук контекстте аялдын төрөт жөндөмдүүлүгүн жана энелик ролун элестетет. Жазуучу каармандын ден соолугу менен маданий түшүнүктөрдүн ортосундагы ички карама-каршылыкты сүрөттөп, анын көйгөйлөрүн коомдук стереотиптердин, этнолингвистикалык тыюулардын, жана гендердик чектөөлөрдүн призмасынан ачып берет.

Этнолингвимаданий жана лингвокогнитивдик талдоо

Лингвокогнитивдик анализ, тилдин жана маданияттын ортосундагы тыгыз байланыштарды изилдөөчү тармак болуп саналат. Табу, адамдын маданий жана социалдык тутумундагы кабыл алынган чектөөлөрдү жана тыюуларды чагылдырат. Мында «табу» түшүнүгү өзгөчө мааниге ээ болуп, анын көркөм адабияттагы чагылышы, коомдук кабыл алуунун жана жеке инсандык туюмдардын, ошондой эле тил аркылуу көрсөтүлгөн ымалалардын анализин камтыйт.

Таблица1

Көркөм адабий дискурстагы табу концептин лингвокогнитивдик талдоо

Концепт	Түшүнүк	Мисалдар	Лингвокогнитивдик баа берүү
Табу концепти	Айтылбай турган, уяттуу түшүнүктөр	«Балакана», «аялдын кесели»	Жергиликтүү коомдук чектөөлөрдү жана ар кыл мазмундагы көз караштарды көрсөтөт.
Неозвфемизм	Табуну жумшартуу үчүн колдонулган сөздөр	«Балакана» термини	Коомдогу маанилүү көйгөйлөрдү камтыган, бирок айтылбай турган сөздөр.
Этнолингвистика	Улуттук маданият жана тилдин орду	Кыргыз элинин аялдын ролу жана репродуктивдик маданият	Маданияттагы маанилер, символдор жана коомдук нормалар.
Улуттук Лингвимаданият	Тилдик жана социалдык нормалар	Айылдык элдин «балакананы» талкуулоосу	Социалдык чектердин таасири, аялдын коомдогу орду.
Тилдик Символ	Оорунун жана табунун визуализациясы	Айнек идиш, түш көрүү, элдик көрүнүш	Айнек идиш катары каралган, калыбына келтирилген оорулар жана репродуктивдик

			процесстердин символу.
Түш көрүү	Сезимдер жана эмоционалдык кырдаалдар	Гүлжандын күйөөсүнүн «балаканасын» алып кетиши	Эмоционалдык тереңдик жана инсандык өзүн-өзү таануу

• *Этнолингвомаданий тыюулар*

Аңгемеде этнолингвистикалык тыюулар күчтүү көрүнүшкө ээ. Каарман ооруп жатса дагы, өз көйгөйүн ачык айтуудан качат, бул кыргыз маданиятындагы аялдардын ден соолугуна байланыштуу маселелерди ачык айтууга каршы стереотиптик тыюуларды көрсөтөт. Ушул себептен, “балакана” термининин колдонулушу аялдардын жеке жана коомдук жашоосундагы репродуктивдик ролунун канчалык маанилүү экенин дагы бир жолу белгилейт.

• *Көркөм адабий дискурстагы улуттук дүйнө туюм*

Жазуучу Гүлжан апанын түшүн жана ой жүгүртүүлөрүн колдонуп, улуттук дүйнө туюмдун аялдын репродуктивдик ролуна болгон көз караштарын ачып берет. Түшүндөгү маркум күйөөсүнүн образы, анын «балаканага» болгон өзгөчө мамилеси, коомдогу гендердик түшүнүктөр жана жеке трагедиянын чагылдырылышы кыргыз улутунун дүйнө туюму менен этностук баалуулуктарын кошо камтыйт.

«Балакана» аңгемесиндеги табу темаларды лингвокогнитивдик анализ аркылуу изилдөөгө болот. Бул анализде бир нече негизги аспекттерди карап чыгууга болот:

• *Табу концепти жана неозвфемизм:*

Бул жерде балакана — аялдын репродуктивдик органдарын билдирген метафора, ал этнолингвомаданий тыюулар менен байланышкан. Башкача айтканда, Гүлжан апанын балаканасы, аялдын денесинин уяттуу бөлүгү катары коомдук табуга карап, коомдук жана жеке кырдаалдарда айтылбай турган түшүнүк катары кабыл алынат. Анын ордуна колдонулган эвфемизмдер (бул учурда «балакана») коомдук моралдык чектөөлөрдү сактоо максатында колдонулат.

• *Этнолингвистика жана улуттук лингвомаданият:*

Кыргыз элинин салттуу көз караштарында аялдын денеси жана репродуктивдик органдары айрым учурларда тыюу салынган темалар болуп саналат. Бул айрыкча аялдарга байланышкан «ушундай сөздөрдүн» айтылышы, өзгөчө коомдун көз алдында кабыл алынган нормаларга каршы келгенде, уят жана этикалык проблема түзөт.

Бул көрүнүштүн когнитивдик ченемдери жана байланыштары төмөнкүдөй схема менен көрсөтүлүшү мүмкүн:

1. **Табу → Неозвфемизм → Этнолингвистика → Улуттук маданият**
2. **Тилдик Символ (Айнек идиш) → Түш Көрүү → Аялдын**

Репродуктивдик ролунун репрезентациясы

Бул схема жана таблица көркөм адабий дискурстагы табу жана лингвокогнитивдик анализ аркылуу эмнелердин жана түшүнүктөрдүн алмашып турушу боюнча терең анализди жүргүзүүгө жардам берет.

Топчугүл Шайдуллаеванын “Балакана” аңгемеси кыргыз маданиятындагы табу темаларынын маданий, лингвистикалык жана психологиялык жактарын көркөм

чагылдырат. Бул чыгарма кыргыз аялзатынын ден соолук, энелик роль жана коомдук стереотиптер ортосундагы ички драмасын ачып көрсөтөт. Аңгемедеги табу концептинин колдонулушу, көркөм адабий дискурста репродуктивдик ролдун жана улуттук дүйнө туюмдун өзгөчө ордун баса белгилеп, табу жана тыюу түшүнүктөрүнүн улуттук маданиятка таасир берүүчү күчүн дагы бир жолу тастыктайт.

Талкуулардын жыйынтыгы жана натыйжасы

Макаладагы лингвокогнитивдик талкуулар улуттук лингвомаданияттагы табу түшүнүгүнө терең анализ берип, «балакана» түшүнүгүнүн көрсөтүлгөн контекстте кандайча табу катары чагылдырылганын жана ага байланыштуу социалдык, маданий чектөөлөрдү ачып берет. Талкуу боюнча жыйынтыктар төмөнкүдөй:

1. *Табу жана неоэвфемизмдер:* «Балакана» сөзү бул жерде табу катары колдонулуп, аялдын ички сезимдери жана анын социокультуралык контексти менен байланыштуу. «Балакана» термини аялдын интимдик көйгөйүн жана жеке дартын билдирүү үчүн колдонулат, бирок ошол эле учурда, коомдук маанидеги тыюулар жана уяттык концептуалдык жактан көрсөтүлөт.

2. *Улуттук лингвомаданият жана этнолингвомаданий тыюулар:* Гүлжандын ичинде туулган уяттык сезимдери анын ички дүйнөсүнүн жана коомдогу кабыл алуусунун арасындагы тирешти көрсөтөт. Бул контекстте, «балакана» термини коомдогу этикалык жана маданий чектөөлөрдү чагылдырат.

3. *Лингвокогнитивдик талкуу:* Макалада табунун когнитивдик көрүнүшү талданат, анткени Гүлжан апанын башынан өткөн психологиялык абал жана анын анын ошол абалды коомдук жактан эмне деп бааларын түшүнүүгө болгон аракеттеринин арасындагы конфликт көрсөтүлөт. Бул конфликт аялдын өзүнүн жеке көйгөйүн жана коомдун анын дартын кабыл алуусун терең изилдейт.

Жыйынтыктар:

• *Концептуалдык жыйынтык:* Табуу түшүнүгү лингвокогнитивдик чектөөлөр жана маданий нормалар аркылуу улуттук контексте күчтөнөт. Аялдын жеке жана коомдук сезимдери ушул концепттин аркасында биригип, табуга болгон тыюу жана санааны көрсөтөт.

• *Натыйжалар:* Бул изилдөө Гүлжан апанын «балаканасы» менен байланышкан коомдук табунун жана анын психологиялык, маданий чектөөлөрү менен уяттын таасирин көрсөттү. Талкуунун негизинде, бул түшүнүк алдыңкы жана заманбап неоэвфемизмдер менен алмашып, улуттук дискурстун бир бөлүгү катары кайра каралышы мүмкүн.

Макалада белгиленген табу жана неоэвфемизмдердин аркасында адамдын ички сезимдери жана улуттук лингвомаданий тыюулардын негизги роль ойногону көрсөтүлөт.

КОРУТУНДУ

Бул макалада табу түшүнүгүнүн улуттук лингвомаданияттагы орду жана анын көркөм адабиятта чагылдырылышы каралды. Изилдөөдө табу концептинин маданий-этностук жана когнитивдик өзгөчөлүктөрү, ошондой эле анын тилде жана адабий дискурста колдонулушу талдоого алынды. Неоэвфемизмдердин жана этнолингвомаданий тыюулардын көркөм чыгармалардагы ролу, улуттук дүнүйө туюмду чагылдыруучу негизги каражат катары, өзгөчө көңүл чордонунда болду.

Лингвокогнитивдик анализ аркылуу көркөм адабий тексттерден табу түшүнүгү чагылдырылган элементтерди изилдөө анын символикалык жана мазмундук баалуулугун ачып берди. Бул изилдөө улуттук лингвомаданияттын уникалдуулугун жана табу концептинин социалдык-маданий маанисин түшүнүүгө багытталган илимий негизги материалдарды сунуштайт.

Изилдөөнүн жыйынтыгы табу концептинин көркөм адабияттагы чагылдырылышы аркылуу улуттук баалуулуктарды жана дүнүйө туюмду түшүнүүгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачканын көрсөттү.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Абдраева, А. Т., & Мадаминаова, Д. П. (2018). О роли жизненно-бытовых табу в регулировании поведения человека. Вестник Ошского государственного университета, (2), 6-12.
2. Акматова, А. А., & Жороева, А. М. (2024). Исследование термина концепта в лингвокогнитивном и лингвокультурологическом направлениях. Наука. Образование. Техника, (1).
3. Бакирова, Г. К. Фразеологизмы, пословицы и поговорки в киргизском языке / Г. К. Бакирова // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков. – 2018. – № 12. – С. 6-10. – EDN XSPPJR.
4. Акылбекова, г. Ш. (2019). Объективация концепта» табу» в английской и кыргызской лингвокультурах. In Многоязычие как фактор сохранения этнокультурного разнообразия: образовательные стратегии (pp. 17-17).
5. Баялиева, А. М. (2016). Табу в межкультурной коммуникации (на материале немецкого и кыргызского языков). В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии, (7 (62)), 46-52.
6. Жаманкулова, г. (2021). Национально-культурная особенность табу в кыргызском языке. Наука. Образование. Техника, (2).
7. Зулпукаров, к. з. концепт традиция в русском и кыргызском языках.
8. Камбаралиева, у. (2016). Основные черты лингвокогнитивных исследований в кыргызской республике. Alatau Academic Studies, (1), 94-98.
9. Мадаминаова, Д. Б. (2020). Концепт традиция в русском и кыргызском языках (Doctoral dissertation, ДБ Мдаминаова).
10. Мамбаева, С. К. (2010). Лингвокультурологическое представление концепта «свмья» в кыргызской языковой картине мира.
11. Молдалиева, Н. А. (2016). Отражение национально-освободительного восстания 1916 года в кыргызской литературе. Вестник Кыргызского государственного университета строительства, транспорта и архитектуры им. Н. Исанова, (4), 214-218.
12. Мурзакметов А. (2014) өзүнүн «Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары»/ Ош, 2005, 10-б.
13. Саматов, К. (2021). Cognitive linguistics in Kyrgyzstan. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, 21(2), 112-125.

14. Дарбанов, Б. Е. Лингвопрагматический аспект речевого акта “комплимент” в кыргызском, хемшилском и английском языках / Б. Е. Дарбанов, М. М. Акбуюков // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 2(56). – С. 167-172. – EDN LZSYJC.

Омурзакова Уулкан Тагайбековна

**С. КАРАЛАЕВДИН ВАРИАНТЫ БОЮНЧА “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ГОВОРДУК
БЕЛГИЛЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Омурзакова Уулкан Тагайбековна

**С. ОТРАЖЕНИЕ ПРОРОЧЕСКИХ ЗНАКОВ В ЭПОСЕ «МАНАС» ПО ВЕРСИИ
КАРАЛАЕВА**

Omurzakova Uulkan Tagaybekovna

**S. REFLECTION OF PROPHETIC SIGNS IN THE EPIC "MANAS" ACCORDING TO
KARALAEV'S VERSION**

УДК 82-131

Аннотация. “Манас” эпосу кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы катары айтылып келет. Эпосто элдин эркиндиги үчүн күрөшү, согуштук эпизоддор баяндалат. Азыркы күндө улуу эпостун тилдик каражаттарын изилдөөгө алынып жатат. Макалада кыргыз элинин улуу манасчысы Саябакбай Каралаевдин айтуусундагы колдонулушу чектелген сөздөр (диалектилер, говорлор) жөнүндө ойлор айтылат. Эпостогу сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү азыркы кыргыз тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрдөн алынат. Биз бул чакан макалабызда Саякбай Каралаевдин айтуусундагы эпостун тилиндеги колдонулушу чектелген сөздөргө токтолуп иликтөө жүргүзөбүз.

Кыргыз тилинин лексикасы кылымдар бою калыптанып, толукталып келе жатат. Тилдин өзгөрүлмөлүүлүгү лексикадан билинет. Анткени тилдеги сөздөрдүн кайсы бирлери активдүү колдонулуп, кайсы бирлери пассивдүү болуп, лексиканын составында колдонулушу чектелген сөздөр унутулуп да калат.

Түйүндүү сөздөр. Эпос, диалекти, говор, манасчы, колдонулушу чектелген лексика

Аннотация. Эпос “Манас” рассказывается как энциклопедия жизни кыргызского народа. Эпос повествует о борьбе народа за свободу, боевых эпизодах. В настоящее время изучаются языковые средства великого эпоса. В статье высказываются мысли об ограниченном употреблении слов в произношении великого манасчи кыргызского народа саябакбая Каралаева. Толкования слов эпоса взяты из толковых словарей современного кыргызского языка. В этой небольшой статье мы исследуем ограниченность употребления слов в языке эпоса, рассказанного Саякбаем Каралаевым.

Словарный запас кыргызского языка формировался и дополнялся веками. Изменчивость языка известна из словаря. Потому что некоторые слова в языке употребляются активно, некоторые пассивно, а слова, употребление которых в словарном запасе ограничено, забываются.

Ключевые слова. Эпос, диалект, диалект, рассказчик, ограниченный словарный запас

Abstract. The epic “Manas” is told as an encyclopedia of the life of the Kyrgyz people. The epic tells about the struggle of the people for freedom, combat episodes. Currently, the linguistic means of the great

epic are being studied. The article expresses thoughts about the limited use of words in the pronunciation of the great Manaschi of the Kyrgyz people, sayabakbai Karalaev. The interpretations of the words of the epic are taken from the explanatory dictionaries of the modern Kyrgyz language. In this short article we explore the limited use of words in the language of the epic told by Sayakbay Karalaev.

The vocabulary of the Kyrgyz language has been formed and expanded over centuries. The variability of language is known from the dictionary. Because some words in the language are used actively, some passively, and words whose use in the vocabulary is limited are forgotten

Key words: *epic, wit, historical word, narrator, limited vocabulary.*

Кыргыз элинин баатырдык “Манас” эпосу элдин өткөндөгү турмушун кенири чагылдырган энциклопедиялык мүнөздөгү элдик оозеки чыгарма болуп таанылат. Эпосту айтуучу улуу манасчы Саякбай Каралаевден элдик эпостун толук варианты жазылып алынган. “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” деген үч бөлүмү толук деп айтсак болот, өзү кыргыздын Гомери (Ч.Айтматов) деген атка татыктуу болгон Саякбай манасчынын айтуусунда Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер акамеиясынын Кол жазмалар бөлүмүндө сакталып тургандыгы белгилүү.

Биз бул чакан макалабызда Саякбай Каралаевдин айтуусундагы эпостун тилиндеги колдонулушу чектелген сөздөргө токтолуп иликтөө жүргүзөбүз. Ал эми каада - салттар кандай өзгөрүүгө учураса да, ал өзүнүн түпкү нугун сактап калат. Анткени ал элдин аң - сезиминде жашап, жашоо - турмушуна жана жан дүйнөсүнө сиңип калган. Кыргыз элинде учурда ар дайым колдонулуп келе жаткан салттардын бири - тергөө сөздөрү.

Кыргыз тилинин лексикасы кылымдар бою калыптанып, толукталып келе жатат. Тилдин өзгөрүлмөлүүлүгү лексикадан билинет. Анткени тилдеги сөздөрдүн кайсы бирлери активдүү колдонулуп, кайсы бирлери пассивдүү болуп, лексиканын составында колдонулушу чектелген сөздөр унутулуп да калат.

Лексика тилдеги сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк составы болот. Лексикадагы сөздөрдүн баары эле бирдей колдонула бербейт. Жаш өзгөчөлүгүнө, билимине, социалдык топторго, аймактык чектелишке карата өзгөчөлүктөрү менен тилдеги сөздөр кишилердин карым-катышында колдонула берет. Айрым сөздөр аз колдонулуп, колдонулушу чектелген сөздөр тобуна кирет. Диалектилерде гана колдонулган сөздөр да активдүү болбой колдонулушу боюнча чектелген лексикага жатат.

Адабий тил – жергиликтүү диалектилердин жана жалпы элдик тилдин эң жогорку формасы. Маданияттуу социалисттик кыргыз коомунун ар бир мүчөсү, көбүнчө интеллигенциябыз өткөндөгү калдыктын бир түрү болгон диалектилик говордук тилде сүйлөбөй, советтик доордо түзүлгөн адабий тилде сүйлөө керек. Бирок, тилекке каршы, көп жерлерде кишилер адабий тилде сүйлөбөй, жергиликтүү говор менен сүйлөшөт. [1]

Диалект – адабий тилден айымаланып турган тилдик территориялык өзгөчөлүк. Кыргыз тилинде түндүк жана түштүк деген диалектилер бар. Диалектиден кичирээк аймактык тилдик өзгөчөлүк говорду түзөт. Кыргыз тилинде Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Талас, Чаткал, Тогуз-Торо жана башка говорлор бар деп айтылып келе жатат. [2] Адабий норма түндүк диалектисине анын ичинде Ысык-Көл говоруна таянат.

Ысык-Көл говорунда 3 жана с тыбыштарынын колдонулушундагы өзгөчөлүктөрдү ала турган болсок, Ысык-Көл говорунун да өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы: саман-заман, биз-

бис, сис-сиз, бистин кыстар, (биздин кыздар) ж.б.у.с. Ошондой эле сөз башындагы *н* тыбышынын түшүп айтылышы да Ысык-Көл говоруна тиешелүү. Мисалы: найза-айза, ноолу-оолуу, нокто-окто, нике-ике, ноопаз-оопаз ж.б.

С.Каралаев Ысык-Көлдө туулуп өскөндүгү үчүн анын айтуусундагы “Манас” эпосунан Ысык-Көл говоруна тиешелүү болгон лексикалык бирдиктердин жолукканын көрөбүз: апси, айза, аркы, аркы өйүз, тозуп ж.б. Тыбыштык өзгөчөлүктөр түндүк диалектинин Ысык-Көл говорундагы *з* жана *с* тыбыштарынын алмашып айтылуусу кездешет.иси жок Алооке

Кытайды кудай урганы,
Алты миң жамбы миң кундуз
Алым алып турганы,
Айза менен кулатып,
Андан жакын келгенин
Айбалта чаап уратып,
Бөйрөгүн бузуп жол салып,
Уй түгүндөй манжууну
Уйгу-туйгу түшүрүп,
Ушинтип Манас кырды эле
Бет алдына келгенди,
Далыдан чапчып ыргытып,
Жеткен жерин *айзалап*,
Желигип байлап алуучу
Бир *оопаздын* этине,
Бир жегенде тойбогон

Жогорудагы *апсиси*, *айза*, *айзалап*, *оопаз*, деген сөздөргө токтолсок, нысабы напси, найза, ноопаз сөзүнүн Ысык-Көл говорунун сөз башындагы *н* тыбышынын түшүп калып айтылышын көрүүгө болот.

Эзкара акмак калдайган
Каарданып бакырып,
Толкуп жаткан кытайдан
Тобун жазды сапырып,
Сапырылган кытайда
Улугу бар, каны бар.

Эпостун башка башка манасчылардын вариантында Нескара аттуу Кытай каны Нескара кан деп берилет. Диалектилик өзгөчөлүк катары душмандардардын хандарынын бири Нескараны С.Каралаевдин айтуусунда *Эзкара* деген тыбыштык айырмачылыгы менен кезиккенин айтсак болот.

Кечүүнүн *тозуп* калыптыр,
Керишти мыктап салыптыр,
Келберсиген чоң мерген
Каражай *тозуп* алыптыр.

Кыргыз тилиндеги түндүк диалектисинин ичинде фонетика боюнча өтө айырмаланып жүргөн тыбыш *з* менен *с* тыбышынын айтылышы. Бул тыбыштардын айтылыш даражасы түштүк кыргыздарга караганда түндүк кыргыздар үчүн негизги белгилерден экендиги жөнүндө И.А.Батманов, К.К.Юдахиндер тарабынан дайым айтылып келе жатат. [3]

С.Каралаевдин вариантында түндүк диалектинин Ысык-Көл говорундагы сөз башындагы *н* тыбышынын түшүп айтылышы, *с* тыбышынын *з* тыбышына өтүп айтылышы боюнча өзгөчөлүктөр байкалып тургандай.

С.Каралаевдин “Манасында” түндүк диалектилериндеги *нечен*, *наркы* деген тактооч сөздөрүнүн тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылганын да көрөбүз. Таш сайынган таза өлдү

Улуктан *эчен* кан,
Кызыталак канкорго
Жолуккандын баары өлдү
Аргымак салса ошондо,
Аркы өйүзгө бойлобойт,
Ал ичине түшкөндөр
Тируүмүн деп ойлобойт.

Саякбай Каралаевдин вариантында кыргыз тилинин түндүк диалектинин Ысык-Көл говоруна тиешелүү айрым өзгөчөлүктөрүнүн толук сакталышын көрүүгө болот. Мисалы, сөз башында *н* тыбышынын түшүп айтылышы Саякбай Каралаевдин “Манасында”, бириктирилген вариантынын “Семетей” бөлүмүндө да жакшы сакталган. Сөз башындагы *н* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы кыргыз адабий тилине да өтүп кеткен учур кездешет. Азыр элдин көпчүлүгү *ничке* деген сөзүн ордуна *ичке*, *нары* дегендин ордуна *ары* деп сүйлөп калган. [5]

Мына ушул *н* тыбыш сөз башында түшүрүлүп айтылышынын калдык катары говордук өзгөчөлүк деп биз Саякбай Каралаев кабинде *айза*, *Эзкара* деген сыяктуу говордук өзгөчөлүктөрдү белгилейбиз.

Мен *Эзкара* болгону
Кан - деп атка конгону (275)

Жогорудагылардын негизиде биз төмөнкүдөй тыянакка келүүгө болот. “Манас” эпосунун тилдик каражаттарын изилдөөгө ала турган объектилери абдан көп. Эпостун тилдик каражаттарында грамматикалык, лексикалык жактан да изилденүүчү маселелер көп. Үй тиричилигине, мал чарбачылгына социалдык абалды билдирген сөздөргө, согуштук аракеттер, курал-жарактарынын аттарынын берилишинде, жада калса адам аттарындагы өзгөчөлүктөргө да кайрылып алардын лексикалык маанисин ачып, тыбыштык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө алуу иштерин жүргүзүү изилдөөлөрдүн милдети болуш керек. Макалада “кыргыз” деген сөздүн ар кайсы тилдердеги айтылышы, ошого байланыштуу этнонимдин жана ал туюндурган этностун тарыхый тагдырына байланыштуу кыскача ой айтылат. [6]

Колдонулган адабияттар:

1. Абдылдажан Акматалиев Классикалык изилдөөлөр. - Бишкек «ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2019.
2. А.Биялиев Кыргыз адабий тилинин нормасы. Б., 2013.
3. Г.Бакинова Классикалык изилдөөлөр. Ысык-Көл говоруна.
4. “Манас” эпосу 1-том – Б., 2019.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.- Б., 1980.
6. Абдувалиев, И. А. “кыргыз” этнониминин тарыхына кыскача сереп / И. А. Абдувалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 3(48). – P. 131-137. – EDN CMFFRI.
7. Бакирова, Г. К. Фразеологизмы, пословицы и поговорки в киргизском языке / Г. К. Бакирова // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков. – 2018. – № 12. – С. 6-10. – EDN XSPPJR.

Асранкулова Фарида
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ ТОПОНИМДЕР ТУУРАЛУУ
Асранкулова Фарида
О НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМАХ В ЭПОСЕ "МАНАС"
Asrankulova Farida Abdimomunovna
ABOUT SOME TOPONYMS IN THE EPIC "MANAS"

УДК 82-131

Аннотация. Макала эпостогу топонимдердин айрымдарына арналып, кыргыз элинин Алооке тарабына чабылып, Алтайга көчүп баргандыгынан кабар берет. Алтайда төрөлүп, Ошпурдун колунда чоңоюп, баатырдыгы билинип, душмандардын салыкчыларын, кээ бир баатырларын жеңгени да баяндалат. Макалада Алтай, Бээжин, Баласагын, Акбешим, Барскан деген топонимдер иликтенет. Булардын тарыхый топонимдер экенги, илгери кыргыздар көчүп жүргөндөгү жерлер экендиги белгиленет. “Манас” эпосундагы көпчүлүк жер-суу аттары азар да географиялык ат катары колдонулуп келе жаткан реалдуу аттар экени, алардын азыр да эл жашап жаткан жерлер экендигинен улам белгилүү. Жер-суу аттарын тил илиминде топонимдер дейт. “Манас” эпосундагы жер-суулардын аттарынын бир канчасы азыркы кезде да бизге белгилүү болуп, элдин таанып билүүсүндөгү топонимдер болуп саналат.

Ачкыч сөздөр. Манасчы, алыскы аймактар, Алтай, Бээжин, Баласагын, калаа, көчүп келген, чабышуулар.

Аннотация. Статья посвящена к некоторым топонимам, встречающих в эпосе. Вместе стем излагается мысль о том, когда во главе Алооке хана напали, кыргызы бежали на Алтай. Тамже родился Манас и вырос в руках табнщика Ошпур. В статье анализируются топонимы Алтай, Бээжин, Баласагын, Акбешим, Барскан, считающие историческими топонимами. Эти топонимы те которые в прошлые времена кыргызы перекочевали в этих местностях. Известно, что большинство названий суши и воды в

эпосе "Манас" -это настоящие имена, которые азар также использовал в качестве географических названий из-за того, что они до сих пор являются населенными пунктами. Топонимы в лингвистике называют по названиям земли и воды. Некоторые из названий земель и вод в эпосе "Манас" известны нам и в настоящее время и являются общеизвестными топонимами.

Ключевые слова. Манасчи, отдаленные аймаки, Алтай, Бээжин, Баласагын, города, кочевали, сражения.

Annotation. The article is devoted to some toponyms found in the epic. At the same time, the idea is presented that when the Alooche Khan was attacked, the Kyrgyz fled to Altai. Manas was also born and grew up in the hands of the Oshpur herd. The article analyzes the toponyms Altai, Bezhin, Balasagyn, Akbeshim, Barskan, which are considered historical toponyms. These toponyms are the ones that the Kyrgyz migrated to these areas in the past. It is known that most of the names of land and water in the epic "Manas" are real names, which Azar also used as geographical names due to the fact that they are still inhabited localities. Toponyms in linguistics are named after the names of land and water. Some of the names of lands and waters in the epic "Manas" are still known to us today and are well-known place name.

Кыргыз элинин баатырдык эпосу “Манас” көлөм жагынан теңдешсиз, камтыган окуяларынын географиялык ареалы да кенен. С. Орозбаковдон үчилтиктин “Манасы” гана жазылып алынган. Ошого карабастан, манасчы өтө алыскы аймактардагы топонимдерди катыштырып эпосту айтып, элге жеткиликтүү кылып ырдаган. Бул варианттан чыгышта Манчжурия – Манжурия, Монголия – Маңгул, Орхон – Уркун, Бейжин – Пекин деген сыяктуу жерлер, дарыялар тууралуу сөз болуп, батыш тарапта болсо Крым, Урал – Орол, Бухара, Самаркан, Кара-Кум өңдүү жерлер, дарыялар эпостун окуяларына аралаша сүрөттөлөт.

Мына ошол чыгыш менен батыштагы абдан алыс жерлердеги топонимдердин эпосто катышкандарынын айрымдары кадимкидей эле кыргыздардын жашаган жерлер катары айтылса, кайсы бир жер-суу аттары кыргыздар менен душмандашкан элдердин мекени, жашаган жерлери катары, кээ бир жер-суу аттары чабышкан жерлер, чалгындагы жерлер катары эпостун окуяларында айтылып баяндалат. Кылымдарды карытып, көп жылдардан бери эл оозунда айтылып келе жаткан “Манас” эпосунда илгерки манасчылардан калган аттар катары айтылып, айрым жер-суу аттары өзгөрбөстөн сакталып келе жаткан топонимдер да болушу мүмкүн. Анткени, элдик оозеки чыгармаларда, топонимдерде, антропонимдерде (адам аттарында) эски сөздөр озгорбостон жоголбой сакталып келе берет. (Абдувалиев, 2012).

Биз изилдөөгө алган жер-суу аттары деле кадимки эле сөздөр болуп саналат. Зат атооч сөздөрдүн энчилүү аттар деген тобуна кирген сөздөр болуп эсептелет. Ошондуктан улам да “Манас” эпосундагы жер-суу аттары, термин менен айтканыбызда топонимдер байыркы замандардан бери айтылып, эстен чыкпай келе жаткан сөздөрдүн катарына кирет.

“Манас” эпосундагы көпчүлүк жер-суу аттары азыр да географиялык ат катары колдонулуп келе жаткан реалдуу аттар экени, алардын азыр да эл жашап жаткан жерлер экендигинен улам белгилүү. Жер-суу аттарын тил илиминде топонимдер дейт. “Манас”

эпосундагы жер-суулардын аттарынын бир канчасы азыркы кезде да бизге белгилүү болуп, элдин таанып билүүсүндөгү топонимдер болуп саналат. Эпосто улуу манасчы Сагымбай Орозбаков айткан вариантта азыркы жер-суу аттарынын чагылдырылышы көп нерселерди билдирет.

Мындай болуп, азыр кыргыз элине белгилүү болгон жер-суу аттарынын Сагымбай Орозбаковдун айтуусундагы вариантта жолугуп, айтылып келе жатканы ошол аймактарда илгертен бери эле кыргыз элинин жашагандыгынан кабар берет. Кыргыз эли илгертен бери жашап келе жаткан жерлер, кыргыздар көчүп жүргөн тоолор, кыргыздар кечип өтүп жүргөн суулар мына ушундай ойлорду айтууга мүмкүндүк берет. Макалада “Манас” эпосундагы кээ бир жер-суу аттары тууралуу айтып өтөлү деп эсептедик..

Эпосто **Алтай** деген топоним көп жолугат. Бул топоним азыркы кездеги тоолор системасы болуп эсептелет. Алтай тоолору Азия материгинин борбордук бөлүгүнөн орун алган. Алтай тоолорунун көпчүлүк бөлүгү Россия Федерациясынын территориясында. Алтай тоолорунда Россия Федерациясынын Алтай Республикасы орун алган, ал жерде алтайлыктар жашайт.

“Манас” эпосунун маалыматтары боюнча бул жерлер кыргыздар жашаган жерлер болуп эсептелет. Эпосто Алооке кан баш болгон кытайлар келип кыргыздарды чаап алып, кыргыздар ар кайсы жакка таркап качып, Манастын атасы Жакып эли менен Алтай тоолоруна карай качып кетет. Манас баатыр мына ошол жакта туулуп өсөт. Эпостун сюжетинде ырдалгандардан бир нече мисалдарды келтирели.

Алыскы Алтай жерибиз,
Намыс үчүн жан кыйган
Атпай кыргыз элибиз. (203-б.)
Алтай тоодон жогору
Аңыртынын оюнда
Анын баары бир болсок,
Арбак урган кытайга
Алдырбас элек оюмда. (26-б.)

Мына ушул үзүндүлөрдө ырдалгандай болуп, эпосто Алтай деген топоним кыргыздардын өз жери экендиги айтылат. Алтайда туулган Манасты Жакып кан Ошпур деген жылкычысына берип бактырат. Жылкычынын колунда чоңоюп, ат жалын тартып өсүп, эр жетип, өзүнө жигиттерди топтоп, кытайлардан салык жыйнап келгендерди сабап кууп да жиберет.

Кыргыздар көппүз, ошончо жерлердеги кыргыздар бириксек, душманга алдырбас болот элек деген маанидеги ыр саптары да бул аймактардын, алтай тоолорунун капчыгайларынын бардыгы кыргыз элинин илгертен берки мекени, жашаган жери экендигин тушүндүрөт.

Анан дагы “Манас” эпосунда кыргыз элинин азыркы жашаган жерлерине Анжиян тарапка Алтай тоолорунан көчүп келгендиги тууралуу кабарлар да ырдалып өтөт.

Алтайдан көчүп алсак дейм
Анжиян жакка барсак дейм,
Эгер кытай жоолосо

Арманы жок калсак дейм! (1980, 13-б.)

Манас эр жетип, баатырдыгы көрүнө баштаганда атасы Жакыптын Акбалта, Байжигит сыяктуу журт башчыларын чогултуп айткан бул сөзүндө мурдагы жерибизге көчүп кетип, кытайлардан алыс турсак деген ой жатат. Сагымбайдын вариантындагы бул мисалдарда Алтай кыргыздар жашаган жер, мекен, турак жай катары ырдалып сүрөттөлөт. Кыргыз элинин Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгени, көчтү Манас баатырдын өзү баштап келгендиги С. Орозбаковдун вариантында кеңири сүрөттөлөт.

Алтай тоодон жогору
Аңыргынын оюнда
Анын баары бир болсок,
Арбак урган кытайга

Алдырбас элек оюмда. (26-б.) Сагымбай манасчынын айтуусундагы бул мисалда болсо, Алтай тоо катары сүрөттөлөт. Чынында Алтай тоо, тоолор системасы, ал Сибирде Россия менен Монгол Эл Республикасынын территориясында созулуп жаткан тоолор болуп саналат. Тарыхчылардын далилдөөлөрү боюнча илгери кыргыздар жашаган жерлер Алтай тоолорунун арасы болуп саналат. “Манас” эпосунда кыргыз эли жашаган жер катары жана тоолор катары айтылып жолукканы чындыкка туура келет.

Алтай деген топонимдин атын окумуштуулар тилдик жагынан ар түрдүүчө талдап айтышат. Орус окумуштуусу О. Т. Молчанова *ала тоо* же *алтын тоо* деген сөздөр менен байланыштуу болсо керек деген ойду айткан (Молч., 1969). Кыргызстан топонимдер сөздүгүндө болсо, якут тилиндеги *аалай* – *алый* деген сөздөр менен байланыштырылат (Сл. топ-ов Кырг, 2013). Биз бул болжол этимологиялардын биринчисине ишенебиз.

“Манас” эпосунда азыркы Кыргыз Республикасынын Чүй аймагы көп айтылат.

Карыш турган Акбешим,
Карап турсам ошо жерге

Кандай барбас дарты бар, - (206) деп ырдалат. Бул топоним, эпосто Ак-Бешим деп жолуккан топоним азыркы кезде бизге белгилүү Чүй областындагы эски шаар урандысы бар жер Ак-Бешим деп аталат. “Карыш турган”, деп Сагымбай манасчынын вариантында сөз болуп жатканына караганда, байыркы кыргыздар жашаган жерлерге жакын эле жер көрүнөт. Бул топонимди тилдик жактан талдап карасак, биринчи бөлүгү *ак* деген сын атооч болуп, ошол жердин топурагынын өңүнө байланыштуу аталган деп эсептөөгө болот. Ал эми экинчи бөлүгү мусулман дининде түштөн кийин кеч кире элек мезгилди билдирет. Манасчы Сагымбай Орозбаков өзү молдо болгондуктан ушинтип айтып салган болушу д ыктымал. Бирок, кыргыз элинин баатырдык эпосу “Манас” өтө байыркы элдик оозеки чыгарма болгондуктан, бешим деген сөздүн мааниси да байыркы болуп, кийин унутулуп калган болуш керек деп ойлойбуз.

Эпосто абдан көп жолуккан топонимдердин бири Бээжин болуп эсептелет. Анткени эпостогу негизги душмандардын мекени Бээжин болуп ырдалат. Муну азыркы Кытай Эл Республикасынын борбору Пекин шаары болуш керек деп кабыл алышыбыз мүмкүн. Бул шаар, азыркы Кытай Эл Республикасынын борбору бизде Пекин деп айтылганы менен кытайда жашаган кыргыздар аны Бээжин деп эла айтышат. Эпосто кыргыздарды чаап алган кан кытай каны Алооке, анын мекени катары Бээжин айтыла берет.

Биздин оюбузча, “Манас” эпосундагы кытайларды мекени болгон Бээжин азыркы Пекиндин өзү болбой, кытайлардын илгерки бир шаары катары айтылган болуш керек. Эпосто мындай деп ырдалат:

Белге таңуу кылчу элек,
Беттешкендин баарысын
Бээжинден аскер келет деп,
Бет алдырбай кырчу элек. (129-б.)

Эпосто кытайлар кыргыз элинин душманы катары ырдалып, алардын шаары, башкаргандары отурган шаары катары ушинтип ырдалып, көп жолугат. Бирок Бээжин деген топонимдин азыркы Кытай Эл Республикасынын борбору Пекин шаары эмес экендигин Сагымбай Орозбаковдун вариантында айтылган “Манас” эпосунун төмөнкү мисалдарынан байкоого болот. Орто-Бээжин, Чет-Бээжин

Ойротто жок кеп деген,
Түп-Бээжин деген чоңу бар
Бу түгөнүп калган каапырдын. (12-б.)

Эпостун мисалында Орто-Бээжин, Чет-Бээжин, Түп-Бээжин деп үч башка калаа катары айтылып ырдалып жатат. Демек, “Манас” эпосунда кытайлардын кыргыздар менен душмандык мамилеси Пекин эмес, башка калаалардагы эл тууралуу жүргөн сөз болсо керек. Бул Орто-Бээжин, Чет-Бээжин деген топонимдердин эпосто ойрот деген сөз менен байланышта ырдалганы да башка шаар экендигинен кабар берет. Ойрот – монгол элдеринин бир уруусу болуп саналып, анын кытайлар менен таптакыр байланышы жок. Ал эми Түп-Бээжин деп, кытайлардын чон шаары катары ырдалганы негизги каны турган жери катары айтылып жатканы болуш керек.

Азыр карталарга түшпөй байыркы тарыхый топоним болуп калган бул байыркы шаар “Манас” эпосунда өтө сейрек жолугуп айтылат. Сагымбай Орозбаковдун вариантында жазылып алынган “Манас” эпосунда эл жашаган шаар катары мындай болуп айтылып ырдалат:

Булун-булун талаасы,
Мурунтадан токтолгон
Баласагын калаасы. (СО, 14)

Илгери кыргыздар көп калк жашаган жерлерди, айрыкча азыр шаар деп аталган жерлерди “калаа” деп аташкан. Бул калаа деген сөзүбүздү “шаар” деген сөз тилибизден сүрүп чыгарып бара жатат. Азыр унутула баштаган “калаа” деген сөз өткөн кылымда эле активдүү лексиканын катарында болгон. Улуу демократ акын Токтогул Сатылганов “Калаадан келген чоңдорум” деп ырдаган.

Мына ошол “калаа” деген сөз менен айтылып байыркы Баласагын шаары манасчынын вариантында сейрек жолукса да ырга кошулуп айтылып жатат. Бул байыркы шаар атактуу Жусуп Баласагындын мекени, азыркы Кыргыз Республикасынын Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарынан алыс эмес жерде мунарасы Бурана деген ат менен сакталган эски шаар урандылары мына ушул Баласагын болуп эсетелет.

Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунда:
Башы Барскан, Сарканды,

Туурасы Бабыл, Дарканды,
Шүмшүндөгөн сасыктар
Түрк уулунун мойнуна

Сүйрөткөн экен арканды (СО, 54), деген үзүндүдө айтылган жер-суу аттарынын бири - Барскан. Бул байыркы шаардын урандылары Ысык-Көлдүн боюнда, азыркы Барскоон деген жерге жакын экендигин тарыхчылар далилдешкен. Ошол байыркы *Барскан* тыбыштык жактан өзгөрүп *Барскоон* болгон болушу да ыктымал.

Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунда азыркы Кыргызстандагы, Орто Азиядагы абдан көп топонимдер жолугат. Алтайдан көчүп келгендеги кыргыздардын Ташкенден Анжиянга чейинки аралыкка байге чаптырган окуясында манасчы азыркы кезде да сакталган топонимдерди катарын бузбай ырдап айтып өткөн. Мына ушундай кең мекендеги жерлердин эпосто айтылышы илгери кыргыздардын мына ушул аймактарда көчүп жүргөндүктөрүнөн маалымат берет. Илимий макалада “Манас” эпосундагы “Улуу Көч” жөнүндө сөз болот. Мында негизинен элдин Алтайдан Ала-Тоого көчүү сунушу чагылдырылып, байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирүү, калктын Ата-Тоого жайгашуу идеясы жатат. [6]

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Филология маселелери. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2012.
2. Алымкулов К., Беяков Ю., Абдувалиев И. Словарь топонимов Кыргызстана. – Бишкек, 2013.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 3-китеп. – Бишкек, 1995.
4. Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Новосибирск, 1979.
5. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Советская Энциклопедия, 1965.
6. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.
7. Калчакеева, А. К. “Манас” эпосундагы “Улуу көчтүн” мааниси / А. К. Калчакеева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 4(53). – P. 109-112. – EDN QEFUJV.
8. Акбарова, Ч. Э. Политическая способность Алманбета в эпосе Манас / Ч. Э. Акбарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No 1(59). – С. 175-179. – EDN LPSQGN.

Кочкоралы кызы Жийдегул
АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛЕКТИЗМДЕР МЕНЕН
“ДИВАНДАГЫ” АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Кочкоралы кызы Жийдегул
ВЗАИМОСВЯЗЬ ДИАЛЕКТИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКЕ И НЕКОТОРЫХ СЛОВ В «ДИВАНЕ»

Kochkoraly kyzy Jydegul
THE RELATIONSHIP BETWEEN DIALECTISMS IN MODERN KYRGYZ AND
SOME WORDS IN THE "DIVAN"

УДК 81.282.4

Аннотация. Макалада М.Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү айрым бир сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде диалект катары жашап жатканы изилденди. Чындыгында эле, орто кылымда колдонулган айрым лексикалык бирдиктер, грамматикалык түзүлүштөр азыркы тилибизде диалект катары кездешет. Мисалы, “Дивану лугати-т түрк сөздүгүндөгү” эшитти сөзү азыркы кыргыз адабий тилинде укту болот да, эшитти сөзү диалектизм катары эсептелет. Макалабызда орто кылымдагы түрк сөздүгүндөгү айрым лексикалык бирдиктердин азыркы кыргыз тилиндеги диалектиге айланып калган сөздөрдү иликтедик.

Таяныч сөздөр. Макала, сөз, диалект, тил, грамматика, лексика, адабий тил, лексикалык бирдик

Аннотация. В статье рассматривается существование некоторых слов в словаре М. Кашгари «Divanu lugati-t Turk» в качестве диалекта в современном кыргызском языке. Действительно, некоторые лексические единицы и грамматические конструкции, использовавшиеся в средние века, встречаются в нашем современном языке в виде диалектов. Например, слово эшит (слушать) в словаре «Дивану лугати-т» а в современном кыргызском литературном языке встречается укту (слушат), но слово эшит (слушать) считается диалектом.

В нашей статье мы проанализировали слова некоторых лексических единиц в средневековом туркском словаре, которые стали диалектами современного кыргызского языка.

Ключевые слова. Статья, лексика, диалект, язык, грамматика, лексика, литературный язык, лингвистическая единица

Annotation. The article examines the existence of some words in M. Kashgari's dictionary "Divanu lugati-t Turk" as a dialect in the modern Kyrgyz language. Indeed, some lexical units and grammatical constructions used in the Middle Ages are found in our modern language in the form of dialects. For example, the word eshit (to listen) in the dictionary "Divanu lugati-t Turk" and in the modern Kyrgyz literary language is ukту (listen), but the word eshit (to listen) is considered a dialect.

In our article, we analyzed the words of some lexical units in the medieval Turkic dictionary, which became dialects of the modern Kyrgyz language.

Keywords: Article, vocabulary, dialect, language, grammar, vocabulary, literary language, linguistic unit

Орто кылымдарда жазылып, биздин күндөргө чейин келип жеткен лингвист-энциклопедист Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати т-түрк” китеби – бардык түрк

калктарынын баа жеткис тилдик жана тарыхый эстелик мурасы. М.Кашгари XI кылымдагы түрк тилдүү элдер (уруулары) жашаган жерлерди кыдырып, алардын сөздөрүн, макалдарын, ылакаптарын, элдик ырларын жыйнап, араб тилинин илимий салтына таянып, китеп кылып жазып калтырган. Сөздүк китеп болгону менен, анда автор ошол кездеги түрк тилдеринин фонетикалык системасына, лексикалык коруна, сөз жасоо маселелерине, грамматикалык жактарына да ыңгайы келгенде көңүл буруп, атайын түшүндүрмөлөрдү, тиешелүү жерлеринде эрежелерди иштеп чыгып жазган [5-36].

“Дивану лугати-т түрктү” окуп чыкканда, сөздөр, алардын формалары, жасалышы сыяктуу грамматиканын проблемалары да чагылдырылганын көрөбүз. Жалпы түрк тилдеринин катарында Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүгүнүн азыркы кыргыз тилине да, сөзсүз, тиешеси бар деп эсептейбиз. Түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили, типологиялык түзүлүшү боюнча агглютинация тилдерине кирип, сөздөрдүн составындагы мүчөлөрүнүн ийкемдүү болуп, бири-бирине кошулуп келе тургандыгы белгилүү. Мына ушул көрүнүш М.Кашгаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүк китебинде да чагылдырылган. Мындан сырткары автор китебинин башында атооч сөздөрдүн жана этиш сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасала тургандыгына конкреттүү мисалдарды келтирип жазат [5.41.].

М.Кашгари бул эмгегинде түрк тилдеринин лексикалык корун дагы кабыл алынган сөздөр, диалектизмдер (шевелер), сөздөрдүн стилдик катмарлары тууралуу да сөз кылат[1.29.].

Ошентип, улуу лексиколог жана лексикограф түзгөн сөздүк -котормо же дингвистикалык эле эмес, энциклопедиялык мүнөздөгү сөздүк

Бизге чейин белгилүү тилчи, диалектолог Ж.Мукамбаев “Эне тилдин мөлтүр булагы” деген макаласын жарыялап, китептеги ысымдар, топонимдер, грамматикалык көрсөткүчтөр, лексикалык бирдиктер, байыркы накыл, учкул сөз, карылар кеби сыяктуу тематикалык топтор жөнүндө жазып, өз оюн баяндап берген.

Макалада дагы сөздөрдүн түпкү тегин аныктоодо М.Кашгаринин сөздүгүнүн материалдарынан баалуу тилдик материалдар табыларын белгилеген. Мисалы: “үбөлө, үбөндү, үгөлө, үйрө, өгөлө, өгөндү деген сөздөр бар. Ушулардын уңгусу - байыркы тилдеги (Махмуд Кашгаринин учурундагы) ув – майдалоо, үбөлө деген сөз. Демек, жогорку сөздөрдүн уңгусу үб, үг, өг, үй болуп чыга келет. Эгер уңгунун аягындагы үнсүздөрдүн эволюциялык жагын эске алсак, анда баштапкы түр –өг, үг, болушу этимал”, - деп чечмелеп берет[9.].

Профессор Т.Ахматов да Махмуд Кашгаринин сөздүгүнө кайрылып, сөздүктүн айрым фактыларын азыркы кыргыз тилиндеги фактылар менен салыштырып карап чыгып, азыркы кыргыз тилин башка бардык тектеш түрк тилдеринен айырмалап турган үндөштүк мыйзамынын түрк тилдеринин мындан бир миң жыл илгерки мисалдарында бар экендигин: “Өз учурунда Кашкарлык Махмуд үндөштүк закону үндүү тыбыштарды гана камтыбастан, үнсүз тыбыштарды да өз кучагына ала тургандыгын: үнсүз тыбыштын үндүүгө карата (анын таасири менен) үндөшүүсүнө, үнсүзгө карата үндүүнүн үндөшүүсүнө тиешелүү экендигин көрсөткөн”, -деп жазган.

Биз да ушул линвист-окумуштуулардын жолун жолдоп, азыркы кыргыз тилиндеги айрым диалектизмдердин М.Кашгаринин аталган сөздүгүндө ошол мезгилдин адабий тилинин лексикалык корун толуктаган лексемалар болгондугун далилдөөнү максат кылып койдук.

Мурунку макалаларыбызда белгилегендей, *диалектизмдердин* бир нече: *фонетикалык диалектизм, лексикалык диалектизм, грамматикалык диалектизм* деген түрлөрү бар. Биз алардын ичинен М.Кашгаринин (Барсканинин) сөздүгүндөгү айрым сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги *лексикалык диалектизмдердин* кездешүүсүүсү тууралуу сөз кылып жатабыз.

Азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *нымдады, суулады* лексикалык бирдиктерине синонимдеш *өлдөдү* диалектизм Жалал-Абад, Ош, Баткен областтарынын көпчүлүк райондорунда колдонулат. Негизи *ным* зат атоочунан *нымдуу, нымдады* туунду сөздөрү жасалат, ошол сыяктуу эле *өл (ным)* диалектисинен *өлдүү, өлдөдү, өлдөндү* туунду диалектизмдер жасалат.

Мындан сырткары азыркы адабий тилибизде жактама ат атоочтордун *ал* ат атоочунун *ол, мага, сага* жөндөлүштөгү ат атоочтордун *маңа, саңа* диалектилик синонимдери жогоруда көрсөтүлгөн областтарында кездешет. Ушул диалектилик сөздөр орто кылымдагы кыргыз тилинде *адабий тилдеги* лексикалык бирдиктер болгондугун Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү төмөндөгү мисалдар далилдейт:

“*الْتَى - ölitti* – жибитти (*диал. өлдөдү*). *أَلْ تُونُ الْتَى - Ol ton ölitti* – Ал тон жибитти, - “[5.153] деп түшүндүрмө бериптир М.Кашгари (Барсгани) сөздүгүндө. Ал эми К.К.Юдахиндин: “*өл* I сырой, влажный, -[8.595.]” деп которгон. “Дивандын” ушул эле бетинде *ал* ат атоочунун *ол* диалектизми бар. Кашгаринин аталган сөздүгүндө азыркы кыргыз адабий тилинин лексикалык корундагы *ал* ат атоочу *ол* түрүндө 1655 жолу мисал катары келтирилет. Демек, азыркы кыргыз адабий тилиндеги *ал* ат атоочу байыркы жана орто кылымдагы адабий тилибизде *ол* тыбыштык турпатында же азыркы тилибиздин лексикалык корунда *диалектизм* катары эсептелип жүргөн тыбыштык турпатында болгон.

Азыркы кыргыз тилинде *эле, эледи* деген лексикалык бирдиктери бар, алардын диалектиси – *элгеди, элгешти* бул диалектизмдер – жогорудагы сөздөр менен синонимдеш. Мисалга бул *диалектини* биз иликтеп аткан китептен тапсак болот:

“*الْكشْتَى elgeşti* – элешти (*диал. элгешти*). *أَلْ اَنْكُرْ أَوْنُ الْكشْتَى Ol maṇa un elgeşti* – Ал мага ун элешти, -” [5.169] деген дефиницияда *ол, маңа* жана *елгешти* деген орто кылымдагы түрк тилдеринин адабий тилиндеги кеңири колдонулган сөздөр болгонунан кабар берет. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: *ол южн. (иногда встречается и в эпосе) то же, что ал. Эрмегин айткын олардун фолькл. Расскажи ты об их забавах (или о них) интересное, -* [8.569.] деп берилген.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: *элге то же, что эле* – III. [8.1061.]

элгек I то же что, элек I; элгек сурап барып эрге тийип кетиптир погов. Пошла сита попросить, (*там и*) замуж вышла, - [8.1061.] деп берилет.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: *маңа – южн. мне (см. мен I).* [8.577].

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: **мен** I я (*род.п., мени, вин.п., мага, маа, маган, южн. маңа дат.п.*)

М.Кашгаринин (Барсканини) сөздүгүндө: “**اڭلشدى** *egleşdi* – ээлешти (*диал. эгелешти*). **اڭلشلاڭ** *Olar qatıg azaq egleşdiler* – **Алар** баары бир ишке аттанышты, же бир нерсени **ээлешти**, -” [5.172] араб тилине деп которулат. Бул котормодогу **олор (олар)** жана **еглешдилер** азыркы кыргыз тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык диалектизмдер болуп саналат. Аны К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү: **ээлөө** *и.д.от ээле* – обладение, владение; *южн. эгле // эгеле*, - [8.1090.]

Үйрөн, үйрөттү этишине байланыштуу М.Кашгари (Барсканини) “Дивану лугати-т түрк” деген сөздүгүндө: “**اۈگریتی** *ügretti* – үйрөттү (*диал. үргөттү*). **اۈ مانكا بلك اۈگریتی** *Ol maṇa bilik ügretti* – Ал мага билим (жазууну) **үйрөттү**, -” [5.185.] делген мисалы бар. Демек, бул сөздүк жазылган учурда, тактап айтканда орто кылымда, азыркы адабий тилиндеги **үйрөт, үйрөн, үйрөттү** формасындагы этиштер **үгре(ө)т, үгре(ө)н, үгре(ө)тти** түрүндө болгондугун, ошол учурдагы кыргыздар дал ушундай турпатта пайдаланганын келтирилген мисалыбыз далилдеп турат. Ал эми “Дивандагы” (орто кылымдагы) адабий тилдин “өкүлү” болгон бул лексикалык бирдик азыркы кыргыз адабий лексикасынын **диалектизмине** өтүп кеткенин К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү: **үйрөн-** *южн.то же, что үйрөн*, - [8.922.] деген котормосу тастыктап турат.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги диалектизм катары эсептелип жүргөн *эгиз (бийик), эшитти (укту), маңа (мага), саңа (сага), көпүрүк (көпүрөө), ол (ал), эге (ээ), келдилер (келишти), сыйыр (уй), бузаг, бөзөк (музоо)*, деген сыяктуу жүздөгөн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактан өзгөчөлөнүп диалект катары эсептелип жүргөн тил бирдиктери байыркы жана орто кылымдагы адабий тилибиз болгондугун Орхон-Енисей тексттери, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” аттуу дидактикалык трактатынын тили, Барскоондук Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” деген тил илимине арнап жазган эмгегинин мисалдары далилдеп турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Махмуд Кашгари. //Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы аттуу эл аралык конференциянын материалдарынын жыйнагы. Бишкек, 2007.
2. Асилбекова К. “Дивандагы” айрым сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги параллелдери. (Магистр даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация). Жалал-Абад. 2024. 25-б.
4. Давлатова С. Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдер сөз жыйнагындагы” куранды мүчөлөр. АКД. – Ош, 2015.
5. М.Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 1-том. (Которгондор: Оморов А., Абдувалиев И., Ахматов Т., Султаналиев И., Толубаев М.). Жалал-Абад, 2016.
6. М.Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 2-том. (Которгондор: Оморов А., Абдувалиев И., Ахматов Т., Султаналиев И., Толубаев М.). Жалал-Абад, 2016.
7. М.Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 3-том. (Которгон: Оморов А.). Жалал-Абад, 2016.

8. К.К.Юдахин. Кыргызско-русский словарь. -Фрунзе. 1965. стр.595.

9.Ж.Мукамбаев. Мугалимдер газетасы. 1989, 15- сентябрь.

Анара Кадырова

**А.ОСМОНОВДУН ПОЭЗИЯЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДА НРАВАЛУУЛУКТУН
КӨРКӨМ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ**

Анара Кадырова

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НРАВСТВЕННОСТИ В
ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.ОСМОНОВА**

Kadyrova Anara

**ARTISTIC INTERPRETATION OF MORALITY IN THE POETIC WORKS OF
A.OSMONOV**

УДК 821.512.154

Аннотация: Мезгил канчалык татаалданбасын же коомдун өнүгүшү канчалык өзгөрүүгө учурабасын адабият өзүнүн адам турмушу менен байланышкан нравалык-философиялык милдетин өтөй берет. Адабияттын мындай функциясы биринчи иретте адамдын жеке турмушунан тартып, жалпы адамзаттык нравалуулуктун, анын бир канаты болгон гумандуулук маселелерди чагылтууга байланышкан. Ошондуктан акын, драматург, котормочу А.Осмоновдун поэзиялык чыгармаларын талдап, анын көркөм адабияттын жалпы адамзаттык масштабдагы бийик деңгээлин, алдыңкы прогрессчил идеяларды чагылдыруу бөтөнчөлүктөрүн жана мындай процесстеги коомдук оош-кыйыштардан өтүү жолдору тууралуу кеп козгоо азыркы учурда (эгемендүүлүк доордо) актуалдуу болорун эске алдык, себеби бул маселелерди чечмелөө аркылуу көркөм адабияттын гана эмес, көркөм чыгарма жаралган ошол коомдун да, бүгүнкү жаңылануу процесстеги татаал көрүнүштөрдү да таанып-билүүгө жардам берет.

Негизги сөздөр: поэзия, нравалуулук, гумандуулук, тилектештик, достук, заманбаптык, жалпы адамзаттык, прогрессчил идеялар.

Аннотация: Независимо от того, насколько сложным был период или насколько изменилось развитие общества, литература продолжает выполнять свою морально-философскую задачу, связанную с человеческой жизнью. Такая функция литературы в первую очередь связана с отражением вопросов гуманизма, одной из крыльев которого является общечеловеческая нравственность, начиная с личной жизни человека. Поэтому, проанализировав поэтические произведения поэта, драматурга, переводчика А.Осмонова, мы приняли во внимание высокий уровень художественной литературы общечеловеческого масштаба, исключения для выражения передовых прогрессивных идей и то, что в настоящее время (в эпоху независимости) будет актуально говорить о путях преодоления общественных сложностей в этом процессе, поскольку посредством интерпретации этих вопросов не только это, но и это общество, в котором создается

произведение искусства, также помогает нам распознавать сложные проявления процесса обновления.

Ключевые слова: поэзия, нравственность, гуманизм, солидарность, дружба, современность, общечеловеческие, прогрессивные идеи.

Annotation: No matter how difficult the period was or how much the development of society has changed, literature continues to fulfill its moral and philosophical task related to human life. This function of literature is primarily related to the reflection of issues of humanism, one of the wings of which is universal morality, starting with a person's personal life. Therefore, after analyzing the poetic works of the poet, playwright, translator A.Osmonov, we took into account the high level of fiction on a universal scale, exceptions for expressing advanced progressive ideas, and the fact that at the present time (in the era of independence) it will be relevant to talk about ways to overcome social difficulties in this process, since through the interpretation of these issues it is not only that, but this society in which a work of art is created also helps us recognize the complex manifestations of the renewal process.

Keywords: poetry, morality, humanism, solidarity, friendship, modernity, universal, progressive ideas.

Турмушта ак менен кара, жакшы менен жаман, оң менен терс сыяктуу түбөлүктүү карама-каршылыктуу көрүнүштөр көп, кеп аларды тыкыр иликтеп, туура ылгоо менен адекваттуу баалоодо турат. Демек, коомдук формациялар орун алмашканда аң-сезимдин өнүгүшүндөгү бир жактуулукту жоюп, жаңылап, өзгөртүп, чыныгы адамгерчиликтүү нукка салуу мезгилдин иши болгондо, ал сөзсүз түрдө эркин, ар бир адамдын өз умтулуусу менен ишке ашырылышы зарыл. Алсак, жалпы дүйнө элдердин көркөм адабиятынын тарыхынан татыктуу орун таап, өзүн өлбөстүккө айланткан Алыкул Осмоновдун адамдык асыл сапаттарды, карапайым эмгекчил элдин жашоо тагдырын учкул ой-кыялында көркөмдөп тарткан акындык көрүмүн, күн жылган сайын кулпуруп, өңү-түсү дааналанып, жаңыланып, жаркырап турган поэтикалык көркөм табылгаларынан курулган ыр мунарасынын актуалдуулугу тууралуу кеп козгоону максаттадык.

Колуна калем алып, болочокто көркөм өнөрдүн кесипкөй (өнөрпоз) ээси болом деп максат койгон ар бир талапкер эле эмес, дасыккан калемгер да жазуучунун образын жаратып, көркөм чыгарма жөнүндөгү түшүнүгүн, жазуучунун максат-мүдөөсүн ой-кыялында ар түрдүү текте чыгарма кылып жазуу салтка айланган. Анткени мындан жазуучунун дүйнө таанымы, адам таанымы, көркөм ой-кыялы, турмуштук тажрыйбасы, билими-илими, интеллектуалдык деңгээли, саясий-коомдук позициясы байкалат. Ушул салтты улап, А.Осмонов да ар түрдүү мезгилде, ар түрдүү курагында бир топ ырларын жараткан: “Өзүм” (1935), “Кагазыма” (1935), “Сыяма” (1935), “Мен эмнеден уялам?”(1944), “Мага күлбө”(1944), “Каламга”(1945), “Оорулуу акын” (1945) “Катыңа жооп” (1945), “Мен тансам: жаштан танам, ырдан танбайм...” (1946) ж.б.

Мен тансам: жаштан танам, ырдан танбайм,

Ыры жок өмүрүмө канааттанбайм.

Кудайга миң мертебе калп айтсам да,

Ырыма бир мертебе калп айта албайм. [7.213.]

Бул төрт саптан куралган бир куплет ырында А.Осмонов “мен” деген жактама ат атоочтук бирдикти пайдалануу менен лириканын тулку боюна сиңирилген аруулукту, чынчылдыкты, туура мамилени өркүндөтүп, жашартып, калыптандырып турган чыныгы, идеалдуу акындын образы менен кээ бир калемдештеринин жекече интеллектуалдык сапаттарын параллель коюп, түздөнүүгө чакырат жана залкар таланттардын көп болушун самайт. Акын өзүн поэзиянын ээси катары кызмат кылууга дайыма даяр экенин жана акындык өнөрдө атак-даңкка, курулай шаңданууга умтулгандарга, чыгармачылыктагы формализмге, көз боёмочулукка, халтурага каршы келишпес күрөшүүчү экенин ачыктайт. Акынга чыгармачылык дем, поэтикалык эргүү келгенде, ал жашоонун жыргалынан, өмүрдүн кызыгынан, баарынан танып, ошого (ырга) гана болгон сүйүүсү, арзуусу, каалоосу, кумардануусу, ниети менен алектенип кетерин күчтүү толкундануусу (пафосу) менен ашкере көтөрүңкү маанайда билдирет.

Абстракттуу ыйык ишенимине Кудайга кыялынан бүткөн, акылга сыйбаган, жок нерсени чындай кылып, эчен ирет калп айтканы менен, ырына бир мертебе калп айтпаганын: “тансам”, “танам”, “танбайм”, “канааттанбайм”, “калп айтсам да”, “калп айта албайм” деген карама-каршы маанидеги этиштик бирдиктерди колдонуп, окурманына ырдын тулку боюна сиңирилген мазмун жана идея аркылуу ынанымдуу билдирет. Демек, мындан А.Осмонов ат атооч, этиш сөз түркүмүнүн бирдиктерин стилдик максатта туура колдонуп, ырдагы образдуулукту дааналап, ойду туюнтуудагы кыскалыкты экспрессивдүү-эмоционалдуу маанилерди күчөткөн.

Чыгаан адабият теоретиги, сынчы В.Г.Белинский көркөм чыгарманы үйрөнүп, аны талдаш үчүн, биринчи кезекте пафосту белгилеп алуу керек десе, педагогика илимдеринин доктору, профессор А.Муратов: “Пафос - сүрөткердин бүткүл чыгарманын тулку-боюна сиңирген эмоциялуу туюмдарды (шыктануусун, кубануусун, көңүлүнүн көтөрүңкүлүгүн, делебесинин жогорулугун билдирет. Чыгарманын пафосун билбей туруп, ал чыгарма жөнүндө эч нерсе билүүгө болбойт”, - деген. [1.115.]

Демек, жогорудагыдай кыска көлөмдөгү поэтикалык чыгармаларына нар көтөргүс реалдуу (эпикалык) мазмунду, милдетти, мамилелерди, көркөм ой-жорумдарды сыйдырганы үчүн алар канчалаган кылымдарды карытса да, өзүнүн таанытып-билдирүүчүлүк, үйрөтүп-тарбиялоочулук касиеттерин жана заманбаптыгын (түбөлүктүүлүгүн) жоготпой, ыр жазган акындарга жол көрсөткөн үлгү катары жашай берерин, акындын көзү өткөндөн 4-5 жылдан кийин “А.Осмонов – кыргыз поэзиясынын таң Чолпону”, - деген жогорку баа ыйгарылган.

Мындай өзгөчө баага А.Осмонов жөн эле татыктуу болбогонун көркөм адабият таануу илиминде кара кылды как жарган калыс сынчы К.Даутовдун пикирин эске алалы: “А.Осмоновдун поэзиясынын, анын ичинде поэмаларынын сапаттык айырмачылыгы мында турат: ал чыгармада форма, маани-мазмун жагынан уюштуруунун бүткүл комплексин, кыргыз поэзиясынын жалпы мүнөзүн жана эстетикалык табиятын түп тамырынан бери жаңылады. Тагыраак айтканда, ар кайсы акындын чыгармачылык тажрыйбасынан бир-бир тарабы көрүнүп, үзүндү-үзүндү, бутак-бутак болуп куюлушу чачырап турган поэтикалык башталмаларды чогуусунан өнүктүрүп, эстетикалык

ачылыштардын бир бүтүн системасына айландырды. Акындын бул көркөм системасы илимий ачык дүйнөдөгө көз караш системасы менен табигый айкалышы болот. [2.17.]

Мына ушул ойду уланткан Ш.Умөталиев, Р.Кыдырбаева, К.Асаналиев, К.Бобулов, А.Садыков, А.Салиев жана башка үлкөн адабиятчылардын А.Осмоновдун поэзиясынын көркөмдүгүн, коомдогу ордун ачып берүүдөгү орду ченемсиз. Адабиятчы-окумуштуу, жазуучу К.Бобулов: “А.Осмоновдун өлбөс-өчпөс мурасы – нукура поэзиясы мезгил менен күч сынашып, кыргыз элинин, кыргыз жаштарынын маданий кенчине, гүл азыгына айланды”, - десе [3.5.], 1975-жылы орус тилинде Москвадан басылып чыккан “Тандалмалар” жыйнагына карата адабиятчы жана котормочу Л.Лебедеванын “Кыргызстан маданияты” жумалык газетасына “Көрүнбөй жанып турган жалыны бар” аттуу макаласында акындын поэзияга жык толгон жан дүйнөсүнө, жашоого болгон ынтаасына, умтулуусуна, жөнөкөй адамдардын акыны экендигине, ошондой эле гумандуулук, нравалуулук жөнүндөгү алгылыктуу ой-кыялдарына кеңири токтолуп, жогорку баасын берген [4.10.].

Адабиятчы-сынчы окумуштуулардын, котормочулардын омоктуу, салмактуу, орошон ойлору камтылган жогоркудай илимий эмгектеринен улам, айрымдар: “А.Осмоновдун адабий мурастары чар тараптан иликтенип, айтылчу ойлор айтылып бүттү”, - деген кыска бүтүмдөрүн угуп, айтарыбыз, акындын миң кырдуу, миң сырдуу көркөм туундуларынын жашыруун, купуя сырлары улам доор алмашып, мезгил учкан сайын актуалдашып, чырайына чыгып, көрктөнүп ачылары прогрессивдүү көркөм адабияттын мыйзам ченемдүү көрүнүшү. “Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуздай” болуп катылып турган акындын көркөм табылгалары (бүгүнкүдөн кийинки сансыз муундардын да) канчалаган аспирант, магистрант, диссертант, докторанттын илимдеги жолуна материалдык булак, түгөнбөгөн кенч болуп, рух дүйнөсүнө кубаттуу азык берерине шек жок. Көзү өткөн акындын кагазга жазылып калган чыгармаларынын келечек тагдыры (оозеки чыгармаларга салыштырсак окшошпойт) илимпоз-окумуштуу-сынчы болууга умтулгандардын, Алыкулдай жазуучу боломун деп колуна калем алган жаштардын, айрыкча котормочулардын (түп нускадан түз которгон, же которулган тексттен кыйыр которгон), окурмандардын, ата журтубуздун улуттук ар-намысына, мекенчилдигине, чыгаан таланттуу уулуна көрсөткөн сый-урматына жараша болору маалым.

А.Осмоновдун “Грунья Савельевнага” аттуу ыры - адамгерчилик (гумандуулук), адеп-ахлактык (нравалык), тилектештик (достук) мамилелерди, тагыраак айтканда, коом менен адам тагдырына боор толгоо, жан тартуу, аёо, сүйүү, тилектештик, достук сезимдерди, көз караштарды, мамилелерди көркөм чагылдырган поэтикалык табылгаларынын бири.

Далай таттуу даам жедим колуңдан,

Кем көрбөдүң өз бир тууган бооруңдан,

“Начар экен, бат оңолсун бала”, - деп,

Шашып турдуң чала уйкулуу ордундан.[7.195.]

А.Осмонов “көп жылдар” деген мезгилдик, мейкиндикти туюнткан сөздү колдонбой, анын синоними “далай” деген мезгил тактоочтук бирдикти пайдаланып, ырдын

боёктуулугун күчөтүп, башкы каармандын оорудан азап чеккен балалык күндөрүн эске түшүрүү (ретроспекция) менен ырдагы “бизге белгисиз каармандын” адамгерчиликтүү, нарктуу мамилесинен, тилектештикке кол сунганынан улам аз болсо да оорудан айыгып, бактылуу күндөргө туш келгенин окурмандарына кубануу, канааттануу, жактыруу сезимдери менен баяндап, тааныштырат.

Ырдын объектиси болгон жаш баланын оорусу өтүшүп, күчөгөнүн “Начар экен, бат оңолсун бала”, - деп”, “Азгын экен, , кантер экен бала,- деген”, - сүйлөмдөр жана “күн кыскасын болжолдоп” деген метафораларды колдонуу менен башкы каарман тез арада дарыланууга муктаждыгын, болбосо, “өмүр менен коштошуу” абалга жетип турганына каңырыгы түтөп, муңканып, кайгырып, жабышкан оору жаш баланын өмүрүнө суук колун батырып калганына көзү жетип, жүлүндөн сызылып чыккан сары зилге муунуп, өкүнүп, сарсанаага батып, чочулайт жана өксүп, үшкүрүп отура бербей, баланы бир боорундай көрүп (идиома), колуна келген бардык жардамын аябайт. “Бизге белгисиз каармандын” жан дүйнөсүнүн байлыгына, чексиз мээримине, өз энесинен көрбөгөн жылуу мамилесине муюп, ага эркеген жаш бала күч-кубатка кирип, дене бою чыңалат.

Мени акырын “аман бол” деп узаттың,

Көзүн карап өзүм минген боз аттын.

Колумду алып, ылдый карай бергенде,

Мөлт, мөлт акты тоголонуп көз жашың. [7.195]

Ар бир иштин башталышы жана аякталышы болорун автор жаз мезгили менен кыштын алмашуусун көркөм сүрөттөп, жашоо бир келген көктөм экенин ачык асманга салыштырып, табияттын кооздугун көлгө теңеп эки сапка сыйдырып, кийинки эки сапта антитеза ыкмасын колдонуп, чыгарманын көркөмдүк сапатын күчөтөт, таасир этүү кудуретин арттырат. Замандын бирөөгө кең, бирөөгө тар болорун, башкы каармандын ичер суусу түгөнүп баратканына ичи ачышып, “аман бол” деген каалоо-тилек маанисиндеги этиш сөздү иштетип, ойго салтанаттуу шаң киргизгени менен ички кооптонуу, аёо сезимдерин “мөлт, мөлт” деген маанилеш кош сөз аркылуу туюнтат.

Алыс кеттим, бармын, өлүү эмесмин,

Мен барбасмын, сен да мага келбессең...

Жан боорумдай көңүлүмдө көз жашың,

Ата-энемден көз жаш көргөн эмесмин. [7.195]

Ырдын башкы каарманы “өлүү эмесмин” деген эвфемизмди иштетүү менен окуянын башындагы “кантер экен” деген кооптонуу сезимди “бармын” деген метафора менен катар коюп, ырдын мазмунун корутундулайт. Мезгилдин учкулдугун, учурда эр жетип, эл катарында турмуштун тартуулаган “белектерин” (ачуу-таттуу) ар-намыстуулук менен бирде жеңип, бирде жеңилип келе жатканын, тирүүлүктүн барына каниет кылып, балдар үйүндөгү өткөн күндөрүн, айрыкча коштошкон күнкү тарбиячынын мамилесине, бооркерлигине, адамга болгон мээримине таазим кылат, дүйнөдө ушундай адамдардын бардыгынан жашоо улантылып, түбөлүктүүлүк өкүм сүрөт деген бүтүмүн берет.

Филология илимдеринин доктору, профессор Т.Аширбаев: “Чөйрөгө жараша ылайыксыз айрым одоно, осол сөздөрдү башка бир ылайыктуу сылыгыраак сөздөр менен алмаштырып айтуу үчүн эвфемизм сөздөр колдонулат, - дейт.[5.201.]

А.Осмоновдун поэзиясындагы жаңылыктарды аңдап-билүү аркылуу филология илимдеринин доктору, профессор А.Садыков мындай дейт: “А.Осмонов улуттук жана интернационалдык проблеманы көтөрүп чыкты. Бул проблеманын тарыхый-социалдык, саясий-идеологиялык маани-маңызын, баалоо жагынан жаңы багыт эле. Кыргыз адабиятында анын ичинде поэзияда гумандуулук, нравалуулук маселелеринин чагылышы достук, интернационалдык проблемалар менен түздөн-түз байланышта болору белгилүү кубулуш”.[6.115.]

Грунья Савельевна көркөм чыгарманын көркөмдөштүрүлгөн “бизге тааныш эмес” типтүү каарманы эле эмес, ал - тарыхый инсан – А.Осмоновдун тарбиячысы. Токмоктогу №2-балдар үйүнүн – аялуу (ата-энесиз, тууган-уругу жок, үй-жайсыз) балдарды коргоого алган, билим-тарбия берүүчү мамлекеттик мекеменин теги кыргыз эмес кызматкерлеринин бири. Анын гумандуулугу, адеп-ахлактуулугу, маданияттуулугу турмуштун катаал тагдырына туш келген, айыпсыз, жардамга муктаж балдардын мектеп партасындагы учуруна эле көз салбастан, окуусун бүтүп, кетип бараткан тарбиялануучулардын кийинки жашоосуна да кайдыгер карабаган камкор тарбиячы – эне.

Жыйынтыктасак, “апа” деген укукка ээ болгон ар бир аял заттын улутуна карабай балага болгон көкүрөгүнүн кеңдигин, мээриминин чексиздигин, керек болсо жанын, шам чырактай көзүн берген энелер кандай доор болбосун уул-кызынын төрүндө, чекесин тердетип чайын ичип, урмат-сыйын көрүүгө татыктуу экенин ата-бабалардын каада-салттарынан, үрп-адаттарынан замандаштарыбыз көркөм чыгармалардан окуп, күндөлүк турмуштан кездештирип келе жатышат. Бул ырды актуалдаштырсак, учурда бакма эне эмес, тогуз ай курсагында көтөрүп, жарыкчылыкка алып келген өз энелерине зордук-зомбулук көрсөткөнү, эненин өздүк жеке менчик үйүнөн кууп чыгып, карыялар үйүнө жеткирип таштаган көпчүлүк “көр пенделерди” эсине келтирип, жашоого алып келген, өмүр берген ата-энесине кылган бүгүнкү мамилелери эртеңки кайтарымы өз уул-кыздарынан өздөрүнө кайтып келбейт деп эч ким кепилдик бере албастыгын, турмуш деген тараза экендигин, ал бардык адамдардын түшүнүгүнө, билим-илим деңгээлине, пейилине ниетине, иш-аракетине жараша кайтарымын берип турарын, ошондуктан үй-бүлөлүк мамилелерди туура жолго салууга мезгил жеткенин түшүнүүгө чакырат. Лирикалык каарман эч бир жан ата-энеден ажырап, жаштайынан ооруга чалдыгып, эне мээримине зар болуп чоңойгонду каалабайт, аны тексттин алдындагы купуя сезимдери менен туюнтуп турат.

Макаланын мазмунун корутундулап, төмөнкүдөй жайынтыктарды билдиребиз:

1. Совет мезгили деп аталган жетимиш жылдын ичинде кыргыз адабиятынын, анын ичинде кыргыз поэзиясынын өнүгүү этабында 40-50-жылдар көп жагынан өзүнүн артыкчылыгы, сапаттык деңгээли менен айырмалангандыгын;

2. Мезгил жагынан алганда буга А.Осмоновдун адабий ийгиликтери тушташ келип, акындын профессионалдык жактан өсүп калыптануусуна, даярдыгына, поэтикалык аң-сезиминин бийиктешине жагымдуу таасир тийгизгендигин;

3. Адилеттик үчүн чыныгы күрөшүүчү гуманист, нравалуу, интернационалист жазуучунун образын акындык өнөрдүн түйшүгү тууралуу жазылган ырларында терең

чагылдырганын, ал ырлар акындык өнөрдүн туу чокусу болгондугун жана бул өнөргө эч качан кайдыгер мамиледе болбоого үндөгөнүн;

4. Бул этаптын ичинде фашизмге каршы согуш, андагы Улуу Жеңиш, 1936-жылы фашисттер тарабынан атылган испан акыны Федерико Гарсиа Ларконун тагдыры сыяктуу тарыхый окуялардан улам калыптанган мекенчилдик сезим, эл достугу, биримдиги, тилектештиги сыяктуу түшүнүктөр поэзияда туруктуу процесс катары өнүгүшүн негиздегендигин жана жол ачкандыгын;

5. А.Осмоновдун чыгармаларынын мазмунун, идеясын тереңдетип, ойдун эмоционалдуу, экспрессивдүү таасирин жогорулатуу үчүн тилдик бардык бирдиктерди жана көркөм сөз каражаттарды, интонацияны ийкемдүү, орундуу, таасирдүү колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин;

6. Көзү өткөн чыныгы таланттуу чыгармачыл инсандардын көркөм табылгалары доорлор доорлорго жылган сайын заманбаптыгын жоготпой, кубулуп жашай берери анык, бирок ошондой болсо да кийинки муундар жаңыланган доордун, мезгилдин талабына жараша актуалдаштырып, иликтөө-изилдөө иштерди улантып, айрыкча котормочулук (түздөн-түз, кыйыр түрдө) иш-аракеттерди жандандырып туруусу адамдык да, атуулдук да милдет болуп саналарын айтмакчы болдук.

Колдонулган адабияттар:

1. Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. Кыргыз адабияты: маалыматтама. Б.: 2014 -395 б.
2. Даутов К. Сөз өнөрүнүн эстетикасы: Макалалар жыйнагы. Ф.: Кыргызстан, 1984. - 191 б.
3. Бобулов К. Миң сырлуу поэзия. А.Осмоновдун чыгармалар жыйнагынын үч томдугу, Ф.: Кыргызстан. 1984. -295 б.
4. Лебедова Л. Көрүнбөй жанып турган жалыны бар. // «Кыргызстан маданияты»//. 1977. 28.04, № 10.
5. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп. Б.: 2000, -201 б.
6. Садыков А. Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемалар. Ф.: 1969. -259 бет.
7. Алыкул Осмонов. Тандалган чыгармалар. I том. “Салам” басма үйү. Б.: 2014. -596 б.

Эгембердиева Аида Абдижапаровна
САЛТТУУ ЖАНРЛАРДЫН ЖАҢЫЛАНЫШЫ
ЖЕ АСАН ЖАКШЫЛЫКОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК
ИЗДЕНУУСҮНДӨГҮ ЛИРИКАЛЫК ЖАЛПЫЛООЧУ ФОРМАЛАР
Эгембердиева Аида Абдижапаровна
ОБНОВЛЕНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ ЖАНРОВ
ИЛИ ЛИРИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ОБОБЩЕНИЯ В ТВОРЧЕСКИХ ПОИСКАХ
АСАНА ЖАКШЫЛЫКОВА
Egemberdieva Aida Abdijaparova
RENEWING TRADITIONAL GENRES OR LYRICAL FORMS OF
GENERALIZATION IN THE CREATIVE SEARCH OF ASANA ZHAKSHYLYKOVA

УДК:82(575.2)

Аннотация. Бул макалада кыргыз адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Асан Жакшылыковдун поэзиясындагы салттуулук менен жаңычылдыкка байланышкан маселелер каралат. Ал өзү адабиятка келген жылдардагы тенденцияларды жон териси менен сезип, өзүндөгү салттуу баиталмалар менен катар мазмундук, формалык жактан жүргөн изденүүлөрдү баитан кечирди. Анын чыгармачылыгы поэзия, проза, драма, эссе, публицистика жанрларынан турат. Поэзиясында тээ Адам ата, Обо энеден баиталган адамзаттык тарыхтан тартып бүгүнкү күндүн проблемаларына чейинки көрүнүштөр акындын жан-туюму аркылуу эленип өтсө, баика жанрларда дагы ошол нерселер байкалат. Акын мазмундук жактан гана эмес формалык изденүүлөргө дагы өзгөчө маани берет. Кош саптардан, үч саптардан, сонеттерден турган поэзиясындагы байкалган көрүнүштөр анын учкул сөздөрүндө дагы баика өзгөчө ажар тапкан. Алардын мазмунундагы элдин, жердин тагдыры, кечээги менен бүгүнкүнүн байланышы, дүйнөлөшүү шартындагы адамдын орду ж.б.лар поэтикалык сөзгө алынат.

Түйүндү сөздөр. Адабият, поэзия, Асан Жакшылыков, изденүү, салттуулук, жаңычылдык, учкул ойлор, коом, адамзат, доор.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с традиционализмом и новаторством в поэзии одного из выдающихся представителей кыргызской литературы Асана Джакшылыкова. Он лично почувствовал тенденции тех лет, когда пришел в литературу, и вместе со своими традиционными начинаниями испытал новые искания по содержанию и форме. Его творчество состоит из жанров поэзии, прозы, драмы, эссе, публицистики. В его поэзии через душу поэта проходят сцены из истории человечества, начиная с Адама и Евы и кончая сегодняшними проблемами, и то же самое можно наблюдать и в других жанрах. Особое значение поэт придает не только содержанию, но и форме поисков. Наблюдаемые в его поэзии явления, состоящие из двустишия, трех строк и сонетов, нашли в его крылатых мыслях еще один особый смысл. В их содержании поэтически выражены судьба народа, земли, связь прошлого и настоящего, место человека в мире и т. д.

Ключевые слова. Литература, поэзия, Асан Джакшылыков, исследования, традиционализм, инновации, передовые идеи, общество, человечество, эпоха.

Annotation. *This article discusses issues related to traditionalism and innovation in the poetry of one of the outstanding representatives of Kyrgyz literature, Asan Dzhakshylykov. He personally felt the trends of those years when he came to literature, and, along with his traditional endeavors, he experienced new searches for content and form. His work consists of the genres of poetry, prose, drama, essays, and journalism.*

In his poetry, scenes from the history of mankind, starting with Adam and Eve and ending with today's problems, pass through the soul of the poet, and the same can be observed in other genres. The poet attaches particular importance not only to the content, but also to the form of the search. The phenomena observed in his poetry, consisting of couplets, three lines and sonnets, found another special meaning in his harsh words. Their content poetically expresses the fate of the people, the land, the connection between the past and the present, the place of man in the world, etc.

Key words. *Literature, poetry, Asan Dzhakshylykov, research, traditionalism, innovation, advanced ideas, society, humanity, era.*

Кирешүү:

Кыргыз эл жазуучусу, көрүнүктүү акын Асан Жакшылыков өзүнүн поэзиядагы жолунда адам жана коом, мезгил жана мейкиндик концепциясы бекемделген атуулдук лирикасынан тартып, тематикалык изденүүлөрүнүн чабытын жаратылыш, махабат ырларынын шайкештигине чейин өстүрдү. Анын поэзиясында салттуу жанрлар жаңыланып, жалпылоочу формалар табылды. Өзүнөн өзү обон чакырган ырлары, романстары аркылуу музыка жанрын өстүрүүгө салым кошту. Ырларындагы ойлору ыр түрмөктөрүнө, поэмаларга, ал тургай ыр менен жазылган романга чейин өсүп жетти. Поэмаларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү ар түрдүүлөнүп, аларда тээ жер каймактаган мезгилден берки адамзаттын тарыхы, кыргыздын тарыхы камтылды. Кечээги Үркүн, Улуу Ата Мекендик согуш, советтик доордон тартып азыркы эгемендик мезгил, ааламдашуу, глобалдашуу, заман менен доор, адам тагдырлары чагылды. “Мээрим” романы – “Макмал төр” поэмасы – “Атадан калган туяк” этноповести аркылуу элдик, этностук каада-салт системасы түзүлдү. Образдар системасы өстү. «Адам ата баяны», «Топон суу жана тайгак жол жөнүндө баллада», «Өмүр поэмасы», «Тиктегиле, кең асманда ай барат», «Аскадагы нур» аттуу медитативдик поэмалары менен «Кургактагы балык жана Жунус пайгамбар жөнүндө баллада», «Кара кулпу, алтын ачкыч жөнүндө балладаларында» Жан жана Жараткан биримдиги чечмеленди.

Лирика, поэмаларынын, ыр менен жазылган романынын өзөгүнө батпас ойлорун акын такыр башка жанрларда ачып көрдү. Буга анын көркөм проза жана интеллектуалдык проза ирээтиндеги чыгармалары – аңгеме, эссе, публицистика, сын, адабий макалалары, изилдөөлөрү, теориялык табылгалары, драмалары күбө. Ал, акын катары, жазуучу катары, адабиятчы, публицист, сынчы катары өзүн толук ачкан калемгер, кыргыз тарыхын, маданиятын, салт-санаа, үрп-адатын, ишенимдерди, “Манас” үчилтигин, анын варианттарын, кенже эпосторду, элдик оозеки чыгармачылыктын бүтүндөй үлгүлөрүн изилдеп, анализдеп келип, кыргыз дүйнө таанымында Айкөлдүк концепциясын жаратты.

Адабияттагы бул узак сапарда ракетадай эле шукшурулуп асманга тик көтөрүлүп кетүү жок. Ортодо балдардын көркөм дүйнөсүнө үнүлдү, Батыш менен Чыгышты казды,

окуду, үйрөндү, изденди, айрым учурларда таасиринде калды, которду, өз кезегинде башкаларга үйрөттү, шакирт күттү, устат болду. Болгонду болгондой кабыл алды. Ошол эле учурда ага ыраазы болбой жаңы нерселерди жаратты, эң эле далилдүүсү – кыргыз ыр түзүлүшүн жаңылоо багытына салым кошту. Мунусу кыргыз адабиятында мазмундук да, формалык да жаңылыктарды жаратты дегендик. Мунун бардыгы анын чыгармачылыгындагы универсалдуулук менен көп жанрлуулукка себеп болду.

Анын эң алгачкы жыйнактарындагы ырлар убагында окурман журтчулугунда, адабий чөйрөдө келечектүү акындын ырлары катары баасын алса, бүгүн ал горизонт болуп көрбөгөндөй кеңейгенин жогорку мисалдар далилдейт. Азыр эми А.Жакшылыков – ар башка жанрдагы үлгүлөрдүн жаратманы. Анын көркөм дүйнөсү ар башка адистиктин өкүлдөрүн өзүнө тартат. Адабиятка берген түшүмү улам бир кырынан ачылып, жаңы сөздөр айтылат.

Артка кылчайсак, акындын «Белес» (1981) жыйнагын символикалуу түрдө акындын ыр жолундагы негизги белеске чыккандыгы катары түшүнүүгө болот. Китептеги «Дарак» ыр түрмөгүнүн баш сөзү мындайча: «Кыргыз тоосун жапсарлаган айылдарда аябай нарктуу, нускалуу алпейим карыялардын катары улам-улам суюлуп бара жаткансыйт. Карылыктын наркы кетип, калктын салты кетип, бирок карылыктын өзү калганы – бул калайыктын азыркы арманы не деген жышаан? Ушу көрүнүш көптөн бери көңүлдү өйүтүп жүрүп «Дарак» ыр түрмөгүн жаздырды. Анда, ушул ыраматылык атама арналган ыр топтомдун айрым ырларына Сиздин назарыңыз бурулсун, сүйүктүү окурманым!» (3.116-б.).

Аталган бөлүмдөгү «Байланыш», «Алар жашайт», «Ата жай», «Жаңы кар», «Дарак», «Бүдөмүк ой», «Карыянын сөзү» ырларын аралап өткөн ой – муундар байланышы, кыргыз турмушундагы карыялардын орду, карылардын элеси, «атак, байлык, мансап менен иши жок», «кирип-чыгып ич арадан иш бүтүргөн мээнеткечтиги», калаадан балдары, небере-чөбөрөлөрү келе калганда жетине албай, үйү опур-топур болгон айыл турмушу, ата үйүнүн кендиги, жылуулугу, кайрат-деми, акындын жашы өйдөлөп, өмүр соңуна жакындап калган курактагы атасына зээни кейүүсү, бирок турмуш чындыгына ынануусу – эң негизгиси, «Ата Мекен» деген сөздүн тек-жайын түшүнүүсү» (120-б.). Акын токсонго чыккан атасынан «ЭС топтоп, АКЫЛ жыйып» калууну максат кылат. Өз атасы тууралуу көңүл-көйүндөгү жүрөк термеген ойлорун жалпылаштырат.

«Сөзгө кулак түр уулум, жети атанды бил уулум, жети кылым тереңдеп, жетил, өмүр сүр уулум.//Жети атасын билбеген жеңил – камгак сыяктуу; элди эсине илбеген элес албайт уятты.//Ташкындаган дайра да турат кээде тартылып: аска ичине, артына аккан нугун калтырып.//Кара жерден капилет канча муундар өтпөдү. Кайра жаңы сезилет кайткан жаздын көктөмү.//Уулум, сен да ушундай улуу көчтү улаган, уйгу-туйгу дүйнөгө убарлашкан бир адам.//Өмүрүңдү өткөнгө өзөгүн таап жалгаштыр. Жети атанды бил деген сөз бекерге калбаптыр» (3.121-б.).

Бул – карыянын уулуна айткан сөзү, же тереңден айтсак, Кыргыздын урпагына айткан сөзү, дагы бир жагынан жүрөгүнөн сыгып туруп, акындын элине айткан сөзү. Бул өңүттө акын буга чейин эле кайрылуу кылган.

Тоолугум, чалкыган учсуз деңиз,

алп дайралар
башталат мөлтүр таза булактардан.
Үйүндүн кашатында,
оруган булагыңды таза сакта (46-б.).

Өзүнүн жеке кубаныч-күйүтүн, санаа-сагынычын айтып бүтпөй, өзүн каза берген акындардан айырмаланып, А.Жакшылыков өзүнүн жалгыз эместигине көзү жетик, анын жазгандарын окуй турган окурмандын бар экендигин аңдап турган акын. Аны элге тиешелелүү нерселер – тарых, өткөн-кеткен окуялар, элдин бүгүнкү абалы, көйгөйү, эртеңи көбүрөөк түйшөлтөт. Элдин салт-нускасынын келечеги тынчсыздандырат. Өткөндүн жакшы жагын алып калып, аны келечек муунга өткөрүп берүүнү акындык, атуулдук парзы деп санайт. Акындын «Жолдо» деген көлөмдүү ырын толук окуп көрөлү: “Бир топ жолду басып койдук тез эле «Жигуличен»... Жайдын толук кези эле. Бара жатып коктусуна Долондун тыным алдык... калың экен бетеге!//Кара кыяк сыдырымга таралып. Мөңгү, булут тоо башынан агарып, тунук сууну турган кезде биз тыңшап көкүрөктө кошо дабыш жаралып://көз көргөнү чынбы, же бул төгүнбү? Кокту жактан атчан адам көрүндү. Кызыл чанач жерди чийип, чайпалып, кымыз чиркин буруп турду көңүлдү.//Салам айттык, сугубузду агытып атайы эле карыяга жарышып. Ал жайдары ат тизгинин бурганда көз отубуз чаначына «жабышып»//Ай, шаарлыктар, каада билбес калкпыз да. Боортоктоп кана жутуп жаттык да, «ыракмат!» деп акча сунса болобу, бирөөбүздүн колу жетип капчыкка.//«Кымыз, уулум, суусагандын тамагы, соодалашпай сунганыңды ал, ары, суусунду да, саламды да сатышсак садага анда, абийирибиз калабы?..//Улуу тоонун кусуру анда урбайбы, ак мөңгүсү уюп эле турбайбы, уулдарым, билимиңер өскөн кез, эң оболу элдин наркын сыйлайлы!»//Кетти кары, биз экинчи көрбөдүк. Ойго батып далай жолду өрдөдүк. Биз сатынган заманага жүгүнүп Ата салтка бирок моюн бербедик (3.168-169-бб.).

Мына, кыргыздын ыры. Кыргыздын табияты – бетегеси, тоосу, сыдырым жели, мөңгүсү, булуту, тунук суусу, коктусу, атчан адам, кызыл чанач, жыты бурулдаган кымыз, карыя. Анан анын каршысында – «каада билбес шаарлыктар». Баягы көнгөн адат, шаар жериндеги шылдыраган бир ууртам сууна акча сунуп сатуулашкан тартип. Ошол жерден анан карыя шаардык болуп кеткен уулдарын катуу уяткарып жатат. Доор өзгөрөт, мезгил өзгөрөт, биринен сала экинчиси заңкайган имараттар курулуп, көз жоосун алган көчөлөр катар түшүп шаар да, шаардыктар да өзгөрөт. А бирок бир өзгөрбөгөн, кыргыздын наркын да, кутун да сактап, кармап, бийлеп турган айыл адамынын, айрыкча карыялардын, салымы зор. Кыргыздын кыргыздыгын сактап, арааны жүрүп турган ааламдашуу шартында «былк» этпей өз тиричилигин жүргүзүп жаткан айыл – кыргыздын башталмасы, уюткусу, көрөңгөсү ошол жерде. Акын ырында ошол нерсе айтылат. Карыя тарабынан шаардык болуп кеткен уулдарына, акын тарабынан окурмандарына айтылган нуска, эгерде акын айыл турмушу менен айыл адамынын кулк-мүнөзүн, кыргыз дүйнөсү менен нарк-нускасын жеткилең билбесе, мынчалык терең жана жетимдүү, көркөм жана окумдуу ыр чыкпайт эле. Кеп акындын өзү айтып жаткан нерселер, көрүнүштөр, окуялар, сезимдер тууралуу мыкты билгендигинде. Мындагы ойлордун башаты анын кийин дүйнөтааным багытындагы “Кыргызчылык”, “Кыргыз жолу” аттуу салмактуу китептеринде тереңдетилет.

Акындын ырларынын философиясы кенен. Алардын табышмактуулугу, сырдуулугу ушунда – чакан ырбы, көлөмдүү поэмабы, кайсынысында болсун анда көрүнөө да, көмүскө да терең ой жатат. Байкабай окуй бересиң, бирок ал философия өзүн кайсы бир саптан таанытат, сени кайра арткы берене, саптарга кайрылууга мажбурлайт. Түбөлүктүү акылмандыкка сугарылгандай, акындагы ой тереңдиги анын алгачкы китептеринен эле байкалат. Аларда жаштыкка мүнөздүү жеңил учма сезимдер жок. Ырас, романтикалуу курактын учкундары сезилип турган менен, алгачкы «Тандын ырахатындагы» «Үрөн», «Жашоо кумары» деле, «Жолго чыгуу», «Көрүстөндөгү толгонуу» жана башкасы деле жаш акындын чоң адабиятка тагдырын чындап байлагандыгын байкатат. Ырлар жыйнактан жыйнакка өсүп олтурат, ырлар бирин-бири толуктап, жетилтип отургандай сезилет. Акын чоң ойлорго бушайман болуп, миң толгонуп кыйналып барып, бардыгы бышып-жетилген соң ыр болуп бир төрөлгөндөй. Ошондуктанбы, ырлары ыр түрмөк түрүндө кетет да, ар бир ыр түрмөктөгү ырлар бир дем менен жазылгандай тыгыз жалгашып турат.

А.Жакшылыков – сезимдин эмес, көбүнесе ойдун, акылдын акыны. Бул жөнүндө орус адабиятынын өкүлү Валентин Устинов да айтат: “Его философская проблематика меня трогает. Этот киргизский колорит и философское осмысление мира. Он очень национален и в то же время по-настоящему поэт земного шара. Мне Асан интересен как личность. Я тоже сторонник того, что через трагедию катарсиса добиться легче. И если поэт добивается катарсиса через это, он вдвойне поэт, и он мне вдвойне интересен” (7.С.275). Чындап эле анын алгачкы жыйнактарындагы ырларынан тартып эле жеке турмуш-тагдыр, сезим, кубаныч-кайгысынан көрө жалпы адамзатка тиешелүү маселелер, адам менен коомдун кубаныч менен кайгысы, ийгилиги, жетишкендиги толгонтот. (Бир маегинде К.Ажимудинов деген автор «Сиздин ысмыңызды уккандар элүүдөгү жаш жигит эмес, улгайган адам катары билишет экен. Анын сыры чыгармачылыкка байланыштуу болсо керек...» – деп (2.373-б.) суроо узаткан экен). Адам турмушу, тагдыры, бакубатчылык-бейкуттугу жөнүндө тынчсызданган акын адам баласынын наристе болуп төрөлгөндөн тартып бейитке чейинки жолун кандай элестүү ырга салса, дегеле адамзат тарыхынын жолуна дагы өз поэзиясында дал ошондой орун берген.

Акын Адам Ата, Обо Эне, Нух пайгамбар жөнүндө кеп баштап келип, андан соң өз элинин байыркы көчмөн турмушуна, кыргызга тиешелүү салт-санаа, ишеним, жөрөлгөлөрүнө, басып өткөн жолуна, тарыхына, үрп-адаттары менен оюн-зоокторуна, оокат-тиричилигине, турак-жайына (боз үйгө), комузга үңүлүп, өзү күбө болгон дагы, көзү көрбөгөн дагы окуяларды терең камтып, ырдан поэмага, андан ары ыр менен жазылган романга чейинки чыгармаларды жараткан. Ал атуул катары өз коомунун турмушунан четте калбаган, ага кайдыгер болбогон сыяктуу, адам катары дагы адамзаттын баскан жолунан өзүн обочо кармай албайт. Дал ушул ички зарылдык анын чыгармаларын, анын ичинде ырларын байытып, аларды мейкиндиктик дагы, мезгилдик дагы жактан эбегейсиз масштабды камтыган бай, орошон, терең поэзия катары көрсөтүп турат. Акында сөздүн күчү зор.

“Сөз күчү” демекчи, бир жагында кырк күн айтса түгөнгүс калдайган «Манасы» тирелип, башка өнүтүндө дагы-дагылар дегендей, сөзү менен алдууга теңелген, кеби менен байдай бапырап, топуктуу жашаган тоолук калктын рухун кылымдап сактаган ушул акын

дүйнө. Акындыктын баркы ошонусу менен. Турмушун ырга айланткан эл, «куюлуштуруп ыр менен сүйлөгөн калк» экен деп айтылуу немец окумуштуусу Радловду таңгалдырган эл, сөздү жерден эмес, көктөн алып, тайызын эмес тереңин тандап, «баш кесмек бар, тил кесмек жок» деп башкасына кечирим бербесе да, акынын актаган эл өзү маани берген үчүн, поэзия биз үчүн ыйык. Эне тилдин туу чокусу болгон поэзияны, күргүштөп кирсе кирип, бирок тартылбаган ырыбызды атамурас катары ыйык тутуп, культка айланып жашаш милдетибиз, парзыбыз эле, ошого карабастан бүгүнкү глобализмдин таасири менен ага үстүрт мамиле кылып атканыбыз өзүнчө сөз.

Ал эми Асан Жакшылыковдун «Тандалган чыгармаларынын» 5-томуна жана атайын кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн «Учкул ойлор - Крылатые мысли» (2003) китебине кирген көңүл-көйгө келген бир ыргак накыл кептерден жашоо, турмуш, жан, жараткан, чындык, адилеттик, акыл-ой, убакыт, мезгил, сөз, балалык, жаштык, карылык, өмүр, ден соолук, заман, тарых, эл-жер, эмгек, уйку өңдөнгөн, деги койчу бу жарыкчылыкта адам башына келе турган кыялый да, реалдуу да ой жоромолдордо камтылган түбөлүктүү маселелерге карата акындын көз карашын эшитесин. Ал нуска бара-бара элдик кепке айланары, кыргыз турмушундагы кайсыл гана макал болсун тээ алгачта кайсы бир акылман тарабынан айтылып, турмушта эл тарабынан бекемделгендиги ажеп эмес. Алар бүтүндөй доордун, мезгилдин акыл-ой туундулары катары кыргыз элинин руху менен акыл-эсин сактаган тейде урпактарга берилет. А.Жакшылыковдун учкул саптары аларга үндөш. Ырас, макал менен учкул сөз бир арыктан аккансыган менен бир суунун эки айрыгындай, жок тескерисинче, эки суу келип бир арыкка кошулгандай, бири акыл-эстин, экинчиси поэзиянын туундусу катары байкаган адамга эки башка өзөндөн тамыр алат.

Накыл кеп десек, 3 саптан, 5 саптан турган, 3 сабы тамыры сыяктуу болсо, 2 сабы өзөгү сыяктуу болгон, 3 сабы мурунку акындардан алынса, 2 сабын жаңы акын жазууга милдеттүү болгон япондордун хакку деген поэзиясы жакшы белгилүү. Акындын «Ысык-Көл сонатасындагы» аты аталган атактуу Басё, «Тыптынч көл мемиреп турат» деген даяр сапка «Чулп» этти бака» деген өзүнүн жалкы сабын киргизгендиги менен классик атыккан Басё жана анын калемдештери күнүмдүк менен түбөлүктүүлүктүн симметриясын ачышкан. Мында көлдүн тынчтыгы традиция болсо, Басёнун бакасы – новаторлук. Көрсө гүлдөп турган өмүрүн узарта турган элдер кадам артынан кадам таштап, 2 сапка же 40 пайыз гана новаторлукка жол берет окшобойбу. 100 пайыз жаңыланабыз деп Советтер Союзундай кыйрабай, япон менен кытайлар өз гүлдөгөн ооматтуу доорун узартып алышат экен. А.Жакшылыков ошол маселени жакшы түшүнгөн. Анын дүйнөлүк эстетиканы өздөштүрүү жолун поэзиядан бери дагы чалгындасак, ушул учкул саптарга келебиз. Акындын аларды кыйналбай-этпей иштеп жаткандыгы – дзен-буддизмдин Басёдон берки традициясын жана сопучулукту өздөштүрүп келип, ал тажрыйбаларды өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүнө жууруп салгандыгынан. Ушинтип кыргыз кыртышында эки сапка сыйымдуу ойду батыруу өзгөчөлүгү, аны байкатпастан макал-лакаптын жаралуу табиятына жалгаштырып жибергени учкул сөздөрүнөн көрүнөт. Кванттык поэзия эсептелген бул жанрдагы кыргыз акылгөйлүгүн кытай, япон эстетикасы менен жуурулуштурган уникалдуулугу оголе узак сөз.

Өзгөчө бүгүнкү удургуп турган мезгилде шарт-жагдай кыска, бирок нуска ойлоону талап кылып, окурман менен угарманга да узун жомок сөз эмес, тепкедей, бирок терең ойлор зарыл болуп атканын айтуунун кажети канча. Ошондой ички муктаждыктан улам жаралган учкул кептеринде эки саптары аркылуу эле акын мезгилдин феноменин ачууга жардам берет: «Суу ылдыйды, Пара өйдөнү карай агат», же болбосо «Эне тилдин ыйлаганы, келечектин кыйнаганы», же дагы «Миң Арзымат болгончо, Бир Токтогул жаралсын». Бул өңдөнгөн замандын талуу жерлерин таамай чагылдырган ой корутундуларын чечмелеп отуруунун зарылдыгы жок. Маңызын азиз окурман өзү түшүнөт.

«Кесиби жок адам кешиги жок калат» – деп бүгүнкү кыргыздын аянычтуу абалын баян кылса, «Талантты батыра албаган эл, Мүдөөсүн ашыра албаган эл», «Акыны кор болгон элдин, Акылы кор болот» – деп өнөр адамдарынын кароосуз тагдырына жаны ачийт.

Ырларында Теңир, Жараткан, жан түшүнүгү негизги орун ээлеп, өзүндө «макромир менен микромирдин, тагорчосунан айтканда, ич дүйнө менен сырт дүйнөнүн табигый барабарлыгын кармоого» жетишкен акын «Жан – Жараткандын элчиси», «Жан өлбөс, жашоо сөзгө көнбөс», «Жан кейисе – ый чыгат, Жан эргисе – ыр чыгат, Жан ачылса – сыр чыгат», «Жан жалгыздыкка кошуна жашайт» – деп, поэзиядагы өзүнүн жаңы көз карашын мында да туюнтат. Ырларындагы «жарык маанай» концепциясын, жан дүйнөнү баладай асыроо түшүнүгүн «Түбөлүктүүлүктү күнүмдүккө кор кылба, Зулумдукту көпчүлүккө чоң кылба» – деген өңдүү сөздөрү байкатат.

Акындын акын катары изденүүчүлүдөгү анын чыгармачылыгынын ар кыл өңүтүндө болгондой, ал нерсе учкул сөздөрүндө да көрүнөт. Формалык жактан алганда, айталы, «Учкул ойлор» китебинде «Керек», «Душман», «Өкүнүчтүү» деген өңдүү, аягында кош чекит коюлган темачаларында кимге же эмнеге эмне керек, болбосо эмне өкүнүчтүү деп, ал сөздөрдүн жандырмагын чечмелейт. Акындын философиялык дүйнө таанымын мында да эшитесин. Дегеле аталган китепти барактаган окурман кыргыздын «Душман сүйдүрүп айтат, Дос күйдүрүп айтат» дегениндей, акындын ачуу чындыкты жеткилең сөз менен жерине жеткире берген чеберчилиги менен улуттун менталитетине, намыс-ар, барк-баасына, келечегине тынчсызданган санаакөй, бирок ырындагыдай шаттуу маанайына күбө болот. Бир кезде А.Жакшылыковдун «Рамис жөнүндө сөзү» жөнүндө: «Курулай сөз менен ички кан-жанды жиреп чыккан сөздүн, көнүмүш сөз менен өзгөчө сөздүн ажырымы акындын төгүлүп-чачылып жазган агедил макаласынын бир сүйлөмү толкуган-ташыган бойдон көбүрүп-жабыра о бүтүндөй китептин бир бетине жайылып акканынан көрүнөт. Бул жөн гана экиленген сүйлөм курулмасы эмес, а Асан акындын ээ-жаа бербеген, кыйырсыз-чексиз ички төгүлүүсү эле. Кыргыз тилинин кубаттуу күчү эле!» – деп жазганыбыз бар (13.12-13-бб.).

Жогортодо биз санаган темалардын тизмегин «Учкул ойлор» китебинде «Суроолор» жыйынтыктайт. Дегеле турмуштун өзү жапырт суроолордон түзүлүп, өмүр ар бир ирет адамга өз суроолорун камдап, жандырмагын талап кылып тургандай. Ал эми алдына коюлган бул тапшырманы адам кандай чечмелейт, ошого жараша прогресс же регресс болчудай, айтор, ар кыл ой жоромолду жараткан бул да бир кызыктуу бөлүм экен. Анын

үстүнө аягы суроолор менен бүтүп атканы, демек, китеп муну менен жабылбасын туюнтат. Демек, дале болсо адам ошол суроолордун «жообун таап жатам» менен өмүрүн өткөрөт. Алардын орус тилине которулгандыгы китептин уникалдуулугу менен анын дагы бир өмүрүн аныктайт. «Поэзия то, что теряется в переводе» деп айтылганы менен, А.Жакшылыковдун кванттык бул поэзиясы сүйүп, билгичтик менен орус тилине Лариса Сапего тарабынан которулган.

Котормочу өзү: «Бежит неудержимое время, и вокруг все меняется под его влиянием. Всемогущее время преобразует природу и людей.

Неизменными и вечными остаются человеческая память и способность мыслить. Благодаря мысли, памяти нам наших предшественников переходят жемчужины устного народного творчества: песни, легенды, поговорки, пословицы.

Пословицы – это мудрость отцов, отобранная в веках.

В прочем, пословицы оттачиваются временем.

Читая «Крылатые мысли» Асана Жакшылыкова, поражаешься широте его мировоззрения, чистоте его душевных порывов, его небезразличию к своему народу, его традициям, его прошлому и будущности» (2.С.337) – деп жазат.

Автордун сөзүндөгү «элге тиешелүү Кудай берген баалуулуктарды сактап калуунун» өзү салттуу жанрдын жаңыланышы катары дал ушул учкул ойлордон байкалат. Мындан тышкары акындын лирикаларынан дагы ошол салттуулукту сактап калуу жагдайындагы атайын эмес, табигый түрдө ишке ашкан туундуларды көрүүгө болот. Акындын учкул ойлору – доорду чагылдыруудагы накыл сөздөрдүн так, даана берилген энциклопедиясы. Кайра куруу, эгемендик алган учур – 30 жылдык коомдук нерселерди жазып отурган. Ал кайрылбаган тема жоктой. Эл турмушунун ой-кырын кенен чабыттап жазган 100 беттен ашык 2 томдогу “Учкул сөздөрү” кыргыз сөзүнүн ой берметтери десек анык баага татыйт. Бул сапат анын поэмаларына дагы мүнөздүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Ажимудинов К. Чыгармачылыктын сыры. Маек. Китепте: Асан чакырык. – Б.: Бийиктик, 2005.
2. Асан чакырык. – Б.: Бийиктик, 2005.
3. Жакшылыков А. Тандалмалар жыйнагы. – Б.:Кыргызстан. 1999. 1-том.
4. Жакшылыков А. Тандалмалар жыйнагы. – Б.:Кыргызстан. 1999. 2-том.
5. Жакшылыков А. Тандалмалар жыйнагы. – Б.:Кыргызстан. 1999. 3-том.
6. Жакшылыков А. Тандалмалар жыйнагы. – Б.:Кыргызстан. 1999. 4-том.
7. Жакшылыков А. Тандалмалар жыйнагы. - Б.: Кыргызстан. 1999. 5-том.
8. Жакшылыков А. Учкул ойлор. – Б.: Улуу тоолор. 2016. – 509 б.
9. Сапего Л. Азыркы кыйын кезеңде адам болуу өтө татаал. «Адабий гезит», №6 (133) февраль, 2004-ж. (которгон Нурлан Кыдыков).
10. Сапего Л. Послесловие. В книге: Жакшылыков А. Учкул ойлор – Крылатые мысли. – Б.: Бийиктик, 2003, стр. 288-289.
11. Устинов В. О Асан Жакшылыкове. В книге: Жакшылыков А. Тандалмалар жыйнагы. - Б.: Кыргызстан. 1999. 5-том.

12. Эгембердиева А. Асманга жол. Китепте: Жылдар үнү. – Б., 2005. 12-13-бб.
13. Эгембердиева А. Акындык чеберчилик бир поэманын мисалында же соңку сөз ордуна. Китепте: Асан Жакшылык-Нур. Ыр чабыт. – Б.: Бийиктик. 2008. 471-486-бб.
14. Эгембердиева А. А.Жакшылыковдун бүгүнкү бийиктигинин он эки кыры. Кыргыз эл жазуучусунун 70 жылдыгын утурлай... Кутбилим. 2019, 14-июнь.
15. Эгембердиева А. “АДАМЗАТ, КАЧЫП КАЙДА БЕКИНЕБИЗ? же акын Асан Жакшылыковдун балладасындагы идеялык өзгөчөлүк. Духовная культура тюркских народов: прошлое и настоящее (г.Уфа, 8 апреля 2022 г.). 201-206-бб.

Жамгырчиева Гулина Толобаевна
АРХАИКАЛЫК МОТИВДЕРДИН КЫРГЫЗ ЭПОСТОРУНДА БЕРИЛИШИ
Жамгырчиева Гулина Толобаевна
АРХАИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЭПОСЕ
Zhamgyrchieva Gulina Tolobaevna
ARCHAIC MOTIF IN THE KYRGYZ EPOS

УДК: 398.22

Аннотация. Макаланын темасынын актуалдуулугу учурдагы кыргыз фольклористикасынын айрым маселелеринин бир болгон архаикалык мотивдер, архетип маселесин кыргыз эпосторунун мисалында ачып көрсөтүү болуп саналат. Кыргыз таанууда элдик эпостор зор роль аткарат. Алар – байыркы көчмөн маданияттын түпкүрүнөн жетилген жана көп доорлорду камтыган катмарлануулардан турган табияты татаал фольклордук чыгармалар. Алардын тутумунда мифтерден тартып кийинки доорлордогу тарыхый окуяларга чейин камтылган. Макалада кыргыз фольклористикасында мифологиялык эпостор катары таанылган эпостордун архаикалык мотивдери иликтөөгө алынды. Анда кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдердин, алардын мифологиялык башаттарынын кыргыз элинин руханий турмушунда образдуу чагылышы улуттук эстетикалык ойдон, идеянын көркөм сөздө материализацияланып берилиши катары каралат. Макаланын максаты – учурдагы кыргыз фольклористикасынын айрым актуалдуу маселелеринин бири болгон архаикалык мотивдер, архетип маселесин кыргыз эпосторунун мисалында ачып көрсөтүү. Ошондой эле эпос айтуучулардын мифологиялык, фольклордук образдарды, сюжеттерди чыгармачыл өздөштүрүүсүнүн мыйза ченемдерин илимий-теориялык жалпылоого аракет жасалды.

Түйүндүү сөздөр. Фольклордук чыгармачылык, эпос жанры, архаикалык мотивдер, мифологиялык образдар, архетип, эпос айтуучулар, эпикалык эстутум, салттуу сюжет, поэтика.

Аннотация.. Актуальность темы статьи заключается в раскрытии вопроса об архаических мотивах, архетипах, которые являются одним из вопросов современной кыргызской фольклористики, на примере кыргызского эпоса. Народные эпосы играют важную роль в кыргызологии. Это фольклорные произведения сложного характера, состоящие из наслоений, вызревших из истоков древней кочевой культуры и охвативших

многие эпохи. Их система включает в себя всё – от мифов до исторических событий более поздних эпох. В статье исследованы архаические мотивы былин, признанных мифологическим эпосом в кыргызской фольклористике. В ней образное отражение архаических мотивов кыргызского эпоса и их мифологических истоков в духовной жизни кыргызов рассматривается как материализация национальной эстетической мысли и идеи в художественном слове. Цель статьи – на примере кыргызского эпоса раскрыть проблему об архаических мотивах, архетипах, которые являются одними из наиболее актуальных проблем современной кыргызской фольклористики. Также предпринята попытка обобщить научно-теоретические правила творческого освоения мифологических и фольклорных образов и сюжетов сказителями эпоса.

Ключевые слова. Фольклорное творчество, эпический жанр, архаические мотивы, мифологические образы, архетип, эпические сказители, эпическая память, традиционный сюжет, поэтика.

Abstract. The relevance of the topic of the article lies in revealing the issue of archaic motifs, archetypes, which are one of the issues of modern Kyrgyz folklore, using the example of the Kyrgyz epic. Folk epics play an important role in Kyrgyz studies. These are folklore works of a complex nature, consisting of layers that have matured from the origins of ancient nomadic culture and spanned many eras. Their system includes everything from myths to historical events of later eras. The article examines the archaic motifs of epics, recognized as mythological epics in Kyrgyz folklore. In it, the figurative reflection of the archaic motifs of the Kyrgyz epic and their mythological origins in the spiritual life of the Kyrgyz is considered as the materialization of national aesthetic thoughts and ideas in the artistic word. The purpose of the article is to use the example of the Kyrgyz epic to reveal the problem of archaic motifs, archetypes, which are one of the most pressing problems of modern Kyrgyz folklore. An attempt has also been made to generalize the scientific and theoretical rules for the creative development of mythological and folklore images and plots by epic storytellers.

Key words: Folklore creativity, epic genre, archaic motifs, mythological images, archetype, epic storytellers, epic memory, traditional plot, poetics.

Киришүү

Өнүгүүнүн узак эволюциялык жолун басып өткөн улуттук фольклор түрдүү өнүгтөн изилденүүгө муктаж. Аны фольклордук, тарыхый, этнологиялык өнүгүштөрдөн комплекстүү изилдөө максатка ылайык. Элдик оозеки чыгармачылыктагы мифологиялык-архаикалык сюжеттер, көөнө мотивдерди мифопоэтикалык чагылдуусуна байланыштырып изилдөө учурда фольклористикадагы актуалдуу маселелерден.

Элдик фольклор жалпы адамзаттын тарыхында обочолонуп турбайт, ал боордош түрк-монгол элдеринин жана дүйнө элдеринин мифологиялык-фольклордук чыгармачылыгы менен үндөшүп, кээде окшош мотивдерде биригет. Ошону менен бирге эле жалпы системасы, тематикасына карабай, жаратылган образдары, көркөм поэтикасы боюнча ар бир элдин оозеки чыгармачылыгы улуттук кайталангыс өзгөчөлүктөргө да ээ. Бул фольклордун жалпы адамзаттык идеясы, мифологиялык түпкү көрөңгөсү, уюткусубар экенин көрсөтүп турат. Элдик жөө жомоктордогу, эпостордогу көөнө сюжети, салттуу формулалык стиль анын архаикалуу поэтикасынын далили жана ааламзаттын рухий дүйнөсүнүн абалкы тазалыгына, кол тийбестигине негизделген, нукура аруулугуна ылайыкташып түптөлгөн байыркы мифологиялык түшүнүктөрдөн.

Байыркы кыргыз элинин мифтен башат алган оозеки чыгармачылыгындагы көөнө

поэтиканын ордун белгилөө, элдин көп доорлорду башынан кечирген тарыхында эзелки көркөм сөз туундулары болгон мифтердин, эпостордун, жөө жомокторун көөнө поэтикасынын ордун аныктоо алардын сакталышы, салттуулугу сыяктуу маселелерди аныктоодо кызмат өтөйт.

Кыргыз эпостору көчмөн маданияттын түпкүрүнөн жетилген жана көп доорлорду камтыган катмарлануулардан турган табияты татаал фольклордук чыгармалар болсо, жөө жомоктор кара сөз түрүндөгү, көлөмү чакан, жаралыш доору боюнча (айрыкча айбанаттар тууралуу жана сыйкырдуу-кереметтүү жөө жомоктор) байыркы чыгармалардан. Бул түрк-монгол элдериндеги элдик оозеки чыгармачылыктын спецификасы десек болот.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында мифтер адамзаттын байыркы аң-сезиминин көркөм өнүмү катары өзгөчө мааниге ээ экендиги белгилүү. Элдик чыгармачылыктын көлөмдүү туундусу болгон эпостордо мифологиялык түшүнүктөр чыгарма жаралган күндөн тартып өз ордун тапкан десек десек жаңылышпайбыз. Буга далил катары мифологиялык эпостордо кездешкен көптөгөн сюжеттерди, каармандарды келтирүүгө болот жана аларды илимий аңдап үйрөнүү ата-бабалардын дүйнө түшүнүмүн дагы конкреттештирип билүүгө шарт түзөт. Оозеки адабиятыбызды өздөштүрүү аркылуу руханий маданиятыбыздын өзгөчөлүгүн тереңдеп түшүнүүгө мүмкүнчүлүк ачылары ачык. Эпостордун, жөө жомоктордун архаикалык катмарларын изилдөө иштери табигый түрдө алардын генезисине тиешелүү маселелерге алып барат. Аларда тапсыз коомго ылайык байыркы архаикалык мотивдердин кездешери, мифтик элементтер, мотивдер анын көөнөлүгүнөн кабар берип турат.

Негизги бөлүм

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында мифтер адамзаттын байыркы аң-сезиминин көркөм өнүмү катары өзгөчө мааниге ээ. Фольклордук чыгармачылыктын көлөмдүү туундусу болгон эпостор, анын ичинде улуу “Манас” эпосунда мифологиялык түшүнүктөр чыгарма жаралган күндөн тартып өз ордун тапкан десек десек жаңылышпайбыз. Кыргыз фольклору мифологиялык көз караштарга, түшүнүктөргө, таанып-билүүлөргө, образдарга абдан бай келип, майда афоризмдерден тартып көлөмдүү эпосторго чейин өзүнүн эбегейсиз, универсалдуу, чексиз ордун тапкан, чыгармачылыктын эң бийик чегине жеткирген көркөм каражатты түзөт. Мифологиянын фольклорго сиңирилген булактарына караганда дүйнө элдеринин тажрыйбасында этимологиялык, космогоникалык, антропогониялык, этногоникалык, эсхатологиялык, зоогонистикалык, баатырдык, календардык категориядагы мифтердин бардык түрлөрү учурайт жана алардын түрлөрү кыргыз фольклорунда толук жашайт.

Кыргыз фольклору, анын ичинен эпостору баатырдык мифтерге өтө бай келип, Эр Төштүк, Кожожаш, Манас, Семетей, Сейтек, Жоодарбешим, Көкүл, Жаныш, Байыш сыяктуу баатырлардын жеке турпатына байланышкан мифтик башаттары, касиеттери сакталып калган, укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктордогу айрым персонаждар да ушундай башталмаларга, мүнөзгө ээ. Манас баатырдын архетиптик образы мифтен башат алып, хаосту, башаламандыкты жеңип, дүйнөнү иреттөөчү каарман катары келет. Эпостун көптөгөн доорлор оозеки айтылып келген узак жолунда баатырдын образы улам кийинки доорлордун талабына ылайыкташып, жердик адамга айланганын баамдоого болот.

Мифтик таанып-билүү же аң-сезимдин мифтик түшүнүктөрдү адамзат үчүн дайыма аралаш жашай турган психологиялык процесс болгондуктан, көркөм ой жүгүртүүнүн негизги таяна турган рычагына айланып, байыркы архаикалык катмардан тартып, адам акылынын өнүккөн азыркы илим менен техника жаралган доорго чейин эффективдүү ыңгай таап, дайыма адам акылында жашап келет. Мифтик көз караштар образдык, кошумча персонаждык формаларда өнүгүп, фольклордук чыгармалардагы реалисттик турмушка аралашып, көптөгөн жанрлардын көркөм байышына, композициялык курулушуна, сюжеттик турпатына, окуядагы эпизоддорго көмөк көрсөтөт, ал гана эмес айрым жанрларда башкы-жетектөөчү образдык ролун аткарат, алар жазма адабиятка да өз таасирин тийгизген. Алсак, укмуштуу-кереметтүү, айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордо, легенда-уламыштарда жана мифологиялык эпостордо тиешелүү ролун аткарып жүргөн. Мифологиялык образдар жана кейипкерлер – фольклордук эстетиканын өнүгүү жолунда көптөгөн көркөм образдарды өз принцибинде, түпкү табиятына ылайык иштеп чыгат. Байыркы адамдар табият көрүнүштөрүн, турмуш чындыгын, биологиялык өсүп-өнүгүүнү, физикалык мыйзам ченемдүүлүктү өздүк таанып-билүүнүн шартында салыштырып, жамааттык-уруучулук мамилелерге тутумдаштырышкан, өздөштүрүүнүн айла-амалын табышкан. Ошентип, айбанаттар дүйнөсүнөн ажыраган алгачкы адамдардын акыл-эсинде, таанып-билүүсүндө реалдуулукка караганда кыялый ой жүгүртүү, фантастикалык акыл-чабыттоо, өзгөчө элестөө, жандуу-жаныбарларга табынуу, кубулуштарга ишенүү менен аларда диний-мифологиялык система үстөмдүк кылган. Натыйжада, логикалуу чындыкка караганда диний-мифологиялык образдар аркылуу ой жүгүртүү талабы үстөмдүк кылып, фантастикалык сюжеттер айласыздан адам түшүнүгүндө жаралган. Фольклорист Е.М. Мелетинский белгилегендей: “Эпикалык эстеликтер дүйнөлүк адабияттын тарыхынын түпбашатында турат” [1. 5].

Мифология жандуу, кыймылдуу, өзгөрүлмөлүү келип, адамдагы примитивдүү түшүнүктөргө тыгыз айкалышып, теңирчилик, анимисттик, фетиштик, тотемдик, магиялык, шамандык жана исламдык диндердин жаралышына башкы негиз болуп, мифологиялык образдар системасы өнүгүп чыккан жана алар көркөм синкретизмдин карамагына өткөн. Ага фетиштик түшүнүктөр: духтар, кут дааруу; анимисттик таанып-билүүдөгү: ишенимдер, жан кирүү, тил бүтүү, арбактар колдоо тотемдик таануулардагы: пирлер, кудайлар, ээси, колдоочулар; магиялык ишенимдер – сөз сыйкыры, тил күчү, жан бүтүү; шамандык касиеттер: бакшычылык, сыйынуучулук, табынуучулук касиеттер кирип, көөнө доордогу жөнөкөй түшүнүктөгү элге сиңген. Сөз күчүнө ишенүү этностун, уруунун, элдин руханий динамикалуу кубатына байланышкан абстракттуу түшүнүк экендиги талашсыз. Кыргыз эпостору “Манас”, “Эр Төштүк” ж.б. тектеш монгол, бурят, тибеттиктерде орток кездешкен “Тэсэр” эпосу жана монгол, калмак элдеринде бирдей учураган “Жангар” эпостору ж.б. менен типологиялык окшоштукта болуп, мазмундук, идеялык-көркөмдүк жагынын үндөшүп турат. Ошондой эле бул эпосторду жакындаштырган нерсе тектеш тили, б.а. алардын алтай тил уясынын топторуна кирүүсү жана архаикалуулугу болуп саналат.

Жогорудагыларга үндөш кыргыз фольклорундагы архаикалык-мифологиялык башаттарга ээ чыгармалардын дагы бири «Көкүл» жомогу болуп саналат. Ал кыргыз

элинде гана эмес тектеш түрк элдеринин аймагында, тактап айтканда, бараба, тобол татарларында да айтылган. Андагы каармандардын жана кереметтүү кейипкерлердин мифтик теги, антропоморфтук касиеттери чыгарманын архаикалуулугун тастыктайт. Жанрдык жагынан кыргыз элинде жана сибирлик татарларда да алгачкы башаты кереметтүү жомоктун үлгүсүндө. Мында Көкүл баатырдын алптарды, дөөлөрдү жеңип үйлөнүүсү, анын минген атынын кубулуучулу сапатка ээ болуусу, Карач аттуу агасын жана уруусун эркиндикке чыгаруусу, Карачты тирилтиши жана башка сюжеттик мотивдер бирдей кездешет. Кыргыз элдик фольклорунда «Көкүл» эпостук деңгээлде өнүктүрүлгөн, бараба, тобол татарларында жөө жомок формасында кездешет. Мындан кыргыз эли өткөн доорлордо Сибирь элдери менен бир аймакта жашап, бирдей мифологиялык ойломго, бирдей маданиятка, фольклордук салтка ээ болгондугу көрүнөт. Мындай типтеги чыгармаларды В.Я. Пропп мамлекетке чейинки эпос [2. 15] деп атаса, В.М. Жирмунский баатырдык жомок дейт [3. 3]. «Көкүл» жомогунда мифологиялык кейипкерлер: жезкемпи, алптар, дөөлөр, антропоморфтук жандыктар катышат. «Эр Төштүктөгүдөй» эле башкы батыр жер түбүнө түшөт, ошондой эле көккө чыгат жана да дөөлөр, алптар менен алышып жеңип үйлөнөт, эл-жерин жоодон азат кылат.

Кыргыз фольклорундагы мифологиялык образдар зооморфтук жана антропоморфтук түспөлдө болуп – дүйнө көрүнүшүн, турмуштук касиетин, өздүк сапаттарын сыйкырлап, кереметтеп, таандыктап, айбанаттарга, канаттууларга, ал гана эмес адам түспөлүндөгү жандыктарга табынууларды пайда кылган. Кыргыз мифологиясында анимисттик аң-сезимдин орун алган тажрыйбасында демонологиялык системага кирген образдар өзгөчө орунду ээлейт. Алар кыргыз эпосторунда – желмогуз, алп дөө, алп кара куш, ажыдаар, албарсты, пери, жез тырмак, кайып, арбак, кайберен, өңдүү персонаждарда учурайт.

Эпостун XIX кылымда Ч.Ч.Валиханов аты белгиленбеген манасчыдан жаздырып алган “Көкөтөйдүн ашы” үзүндүсүндө Манас баатыр: “Кабагы бийик, өңү саз, / Эңгечер бойлуу эр Манас. / Каны бир кара, бети көк, / Боору чаар, сырты көк, / Мына жалы көк ала, сарыгер эле. / Баатыр Манас сураган/ Көкжал дөбөт бөрү эле”, [4.87], - деп сыпатталат. Мындагы “каны кара, бети көк”, “жалы көк ала”, “көкжал бөрү” деген сыпаттоолор өтө көөнө болуп адамзаттын алгачкы көркөм ой жүгүртүүсүнөн кабар берет, байыркы баатырлардын колдоочусу көк бөрү болуп, аны тотем катары тутунганы ачык көрүнүп турат. Бул таризде окумуштуулар Р.З.Кыдырбаева, М.Борбугуловдордун эпостун көөнө поэтикасы эзелки дүйнөтаанымдын үлгүлөрүн көрсөтүп турары тууралуу пикирлерине толук кошулуу максатка ылайыктуу. Эпостогу мындай маанилик, мазмундук каражаттар анын көркөм формасы менен шайкеш келип, айкалышкан кооз гармонияны түзгөнү тексттен көрүнөт. Көркөм сөз каражаттарынан троптун татаал түрү болгон гипербола эпостун поэтикасындагы байыркы башкы каражат болуп саналат. Гиперболалар каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрүндө, тулпар, буудан аттарды сыпаттоодо, кейипкерлердин укмуштуу эрдик иш-аракеттерин баяндоодо, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөдө кеңири пайдаланылат. Маселен, “жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар”, “бетинен беш байпактык түк чыгып”, “чаткаягы Чаткалдай, жүрүп кетсе чатына, жүктүү төө баткандай”, “муштай-муштай кара таш, таноосуна кирип-чыгып калды дейт”, “чырпыктары чынардай, чымчыктары улардай” ж.б. Ал эми баатырдын курал-жарактары,

“асмандан түшкөн алты курчтун” сыпатталышында архаикалык поэтизациялоо арбын кездешет. Эпосто кыргыз салттуу ыр түзүлүшүндөгү бардык уйкаштыктынтүрлөрү бар: кайчы уйкаш, эгиз, аттама, аксак, туташ уйкаш. Ыр сабынын аягындагы уйкаш менен катар сап башындагы уйкаштык– аллитерацияменен түрмөктүн (строфанын) аягындагы уйкаштык бир учурда колдонулат, түрмөктүн ичинде уйкашпай калган бир да сөз жок. Маселен, Ч.Валиханов жазып алган “Көкөтөйдүн ашы” үзүндүсүндө тулпарды сүрөттөөдө төмөнкүдөй саптар кездешет: Кабыргада калкан бар, / Кан жайласа кебелбес. / Куйругунда кудук бар, / Кулан суулап түгөтпөс [4. 21].

Дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгындагыдай эле кыргыз фольклорунда, анын ичинде кыргыз эпосторунда да мифтик, легендалык сюжеттер орун алган, алар ар түрдүү жана көп кырдуу. Элдик оозеки чыгармалардын көөнө поэтикасы өнүгүүнүн узак жолдорун басып өтүп биздин күндөргө жетип келди. Анын алгачкы мифтик түспөлүндөгү архаикалык белгилер калыптануу, өнүгүү эволюциясынын кийинки этаптарында өтмө маанидеги көркөм сөз каражаттары менен толукталып жүрүп олтурган, бирок, ошол эле мезгилде эпос өз тулкусындагы көөнө катмарларда баштапкы мифтик дүйнөтаанымдын белгилерин сактап калган.

Корутунду жана алынган натыйжалар

Кыргыз эпосторундагы (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш”) мифологиялык-архаикалык сюжеттерди, көөнө мотивдерди жана каарман-кейипкерлерди алардын мифопоэтикалык, конфессионалдык чагылуусуна байланыштырып изилдөө төмөнкү жыйынтыктарга алып келди.

Эпостордо архаикалык түшүнүктөрдүн, образдык ой жүгүртүүлөрдүн байыркы рудименттери сакталган, кыргыз элинин солярдык, лунардык, астралдык абалкы түшүнүктөрү, ишенимдери, башкача айтканда, Көк Теңирге, Күнгө, Айга сыйынганын, ага ылайык мифтик каарман Манастын алар түспөлдүү сыпатынын мифопоэтикалык чагылышы ачык көрүнөрүн түрк-монгол эпостору менен салыштырмалуу планда ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. Иликтөөгө алынган кыргыз эпостору архаикалык өзөктүү болуп, эпостордун көп доорлорду басып өткөн оозеки калыптануу жолунда катмарланып, толуктала бергендиги байкалары белгиленди. Алар кыргыз эпосторунун жанрдык-стадиялык өнүгүшүнүн алгачкы этабын чагылдырат. “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпосторунда мифологиялык образдар катышып, архаикалык мотивдерден турган эпикалык сюжет калыптанган. “Эр Төштүктө” Төштүктүн жер алдына түшүшү жана андагы окуялары, “Манаста” Алмамбетке байланыштуу окуялар, Кошойдун окуялары, итаалы эли тууралуу, Макел дөө тууралуу ж.б. сюжеттер, “Кожожашта” болсо адам менен кайберендин ортосундагы мамиле жөнүндөгү сюжеттер болуп саналат. Манастын образы ачык мифологиялык белгилерге ээ. Алмамбеттин теги кош генеалогиялуу болуп, нурдан бүткөн деп берилсе, Каныкей, Айчүрөк, Аруукелердин образдарынын теги кайыптар дүйнөсү менен байланыштырылат [5; 6; 7].

Эпостордогу архаикалык образдар уруунун, элдин эзелки дүйнө таанымы, түшүнүктөрү менен байланышып, сюжет курууда негизги ролду ойнойт. Аларга адам кейипкерлер, дөө-перилер, киши кейпиндеги желмогуздар, жарым адам, жарым жаныбар кейпиндеги метаморфозалык жандыктар кирет. Мында баатырдын мифтик образынын

бара-бара кадимки адам түрүнө келиши, бирок андан кийин да ошол мифологиялык касиеттери сыртка чыгып турары анын портреттик сыпаттамаларынан байкалары белгиленди. Эпостун классикалык баатырдык эпос катары белгилери пайда болгонго чейинки мезгилиндеги архаикалуу катмары ушул сыяктуу көөнө мотивдерден айкындалат. Ал эми Эр Төштүк – байыркы адамдын эзелки түшүнүгүнө ылайык үч кабат дүйнөнүн жер түбүндөгү кабатынын каны, анын мурдагы башкаруучусу Көкдөөнү жеңип, кызына үйлөнгөн баатыр. Бул эки эпостун хронологиялык жактан да жалпылыгы сюжеттик алардагы сюжеттик тутумдун кесилишинен да байкоого болот. “Кожожаш” эпосундагы башкы каарман, көзгө атар мерген Кожожаштын алгачкы жамааттык коомдогу табияттан даяр азыкты аңчылык кылуу менен таап жеген, элин баккан көөнө турмушун баяндап, ошол жөнөкөй жан сактоо аракети менен жашоо кечирүүнүн ичиндеги жаратылыш менен гармонияда болуу, аны сактоо, ага жоопкерчиликти уу болуу, ашыкча колдонбоо сыяктуу улуу, бийик идеяны көтөрүп чыгат.

Адабияттар:

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М., 1963.
2. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. – М., 1968.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л, 1974.
4. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Ч. Валиханов жазып алган үзүндү. – Бишкек, 1995.
5. Кожожаш. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. I т. – Б., 1996.
6. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Б., 1996.
7. Манас. Эпос. С. Орозбак уулунун варианты: II китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1980.
8. Манас. Эпос. С. Орозбак уулунун варианты: III китеп. – Б., 1995.
9. Авазов, Э. А. Тарыхый изилдөөлөрдөгү моделдештирүү усулдарынын мааниси жана ролу / Э. А. Авазов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-1(61). – P. 6-11. – EDN UPXECG.
10. Көчкүнов, А. С. Хунн доору жана "Манас" (с.Орозбаков жана С.Каралаевдин варианттары боюнча "Манас" эпосунун келип чыгышынын тарыхый негиздерин изилдөө маселелерине карата) / А. С. Көчкүнов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-2(62). – P. 65-72. – EDN MHEOGF.

Мирзахидова Муяссар Инамжановна, Абдиназарова Бибинур
АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЭМГЕКТЕРИНИН ТҮРК ТИЛДЕРИНЕ
КОТОРУЛУШУ ЖАНА ИЛИКТЕНИШИ (өзбек тили материалдары мисалында)
Мирзахидова Муяссар Инамжановна, Абдиназарова Бибинур
ПЕРЕВОД И ИЗУЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА НА
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ (на примере материалов узбекского языка)
Mirzakhidova Muyassar Inamzhanovna, Abdinazarova Bibinur
TRANSLATION AND STUDY OF ALYKUL OSMONOV'S WORKS INTO
TURKIC LANGUAGES (on the example of the uzbek language)

УДК 81.83

Аннотация. Көркөм котормо – бир улуттун адабиятынын башка бир элдин көркөм мүлкүнө айланышына, ошол улуттун адабиятынын байышына мүмкүнчүлүк бере турган искусствонун тармагы. Ошону менен бирге көркөм котормо котормочунун мээнетин кадырлай, белгилей турган зарыл материалдык база болуп эсептелет.

Өз өмүрүн жана чыгармачылыгын улутту “ойготуу” сыяктуу улуу ишке арнаган атактуу, залкар жазуучулардын адабияттагы асылдарын өзбек тилине которулушу, улуттук адабияттын көркөм горизонтунун жана мүмкүнчүлүгүнүн кеңейишине, балким ушул мезгилде улуттук көркөм сезимдин жогорулашына, ой жүгүртүүнүн кеңири канат жаюусуна, адабий-эстетикалык табиттин байышына алып келди, бул абдан чоң мааниге ээ. Ошону үчүн өзбек көркөм котормотаануу мектеби XX кылымдын башында Түркестанда, андан кийин Өзбекстанда жаңы өнүгүү баскычына көтөрүлүп, өзбек элине дүйнө адабиятынын улуу өкүлдөрү менен жакындан танышуу, жаңы көркөм ааламды ачуу мүмкүнчүлүгүн жаратты.

Макалада котормонун жана котормо таануунун актуалдуу проблемалары, ошондой эле кыргыз поэзиясынын өкүлү, таланттуу акын Алыкул Осмоновдун чыгармаларынын өзбек тилине которулуу проблемалары каралат.

Ачкыч сөздөр. Түрк дүйнөсү, поэзия, лирика, поэма, драма, котормо, котормо таануу.

Аннотация. Литературный перевод – отрасль искусства, позволяющая литературе одного народа стать художественным достоянием другого народа, обогащая литературу этого народа. В то же время литературный перевод является необходимой материальной базой, которая чтит и прославляет труд переводчика.

Перевод на узбекский язык литературных шедевров известных и прославленных писателей, посвятивших свою жизнь и творчество великому делу «пробуждения» нации, привел к расширению художественного кругозора и возможностей национальной литературы, может быть, в настоящее время к росту национального художественного чувства, расширению мышления, обогащению литературно-эстетического вкуса, что имеет огромное значение. Именно поэтому узбекская школа художественного перевода достигла нового этапа развития в Туркестане, а затем и в Узбекистане в начале XX века, открыв для узбекского народа возможность познакомиться с великими представителями мировой литературы и открыть для себя новый художественный мир.

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы переводоведения и переводческой деятельности при переводе произведений представителя кыргызской поэзии, талантливого поэта Алыкула Осмонова на узбекский язык.

Ключевые слова. Тюркский мир, поэзия, лирика, поэма, драма, перевод, переводоведение.

Abstract. *Literary translation is a branch of art that allows the literature of one nation to become the artistic heritage of another nation, enriching the literature of that nation. At the same time, literary translation is a necessary material base that honors and glorifies the work of the translator.*

The translation into Uzbek of literary masterpieces of famous writers who dedicated their lives and work to the great cause of “awakening” the nation has led to the expansion of artistic horizons and the possibilities of national literature, perhaps, at the present time, to the growth of national artistic feeling, the expansion of thinking, the enrichment of literary and aesthetic taste, which is of great importance. This is why the Uzbek school of literary translation reached a new stage of development in Turkestan, and then in Uzbekistan at the beginning of the 20th century, opening up the opportunity for the Uzbek people to become acquainted with the great representatives of world literature and discover a new artistic world.

This article discusses the current issues of translation studies and translation activities in translating the works of a representative of Kyrgyz poetry, the talented poet Alykul Osmonov, into the Uzbek language.

Keywords. *Turkic world, poetry, lyrics, poem, drama, translation, translation studies.*

Өзү жашаган доордун, мезгилдин талаптарына, чакырыктарына ылайык өзүн-өзү алдын ала курчутуп тарбиялаган Алыкул Осмонов кыргыз элинин сүйүктүү акыны, кыргыз элинин гана эмес, түрк дүйнөсүнүн да сүйүктүү акыны: анын ошол татаал доордун чакырыктарына көкүрөк керип туруп, замандын көйгөйлөрүн ыры менен айгинелеп, өзүнүн кыска өмүрүндө адилет, акыйкат жана махабаттын курманы болуп жарк этип жанган – акын.

Ар бир тилдин өмүрүнүн узактыгы ошол тилде сүйлөгөндөрдүн аны канчалык жемиштүү пайдаланып, аны кантип сактап, улуттук тилдин өнүгүшү жана гүлдөшү үчүн жоопкерчиликти сезгенинен көрүнөт. Тилибиздин тамыры бекем, сыйкырдуу касиети менен дүйнөнү таң калтырган. Тилди сактоо, анын өнүгүшүнө салым кошуу, анын даражасын көтөрүүгө умтулуу биздин ата-бабаларыбыздын алдындагы парзыбыз, келечек муундун алдындагы милдетибиз болуп эсептелет.

Ушул милдетти эчак эле сезген кыргыздын улуу акыны Алыкул Осмонов элинин мүнөзүн, тарых-таржымалын, каада-салтын, үрп-адатын, тилин, дилин, кооз жер-сууларын баяндап сүрөттөй алган, бир гана элине эмес, анын ырларын которгон тилмечтер аркылуу башка элдердин да кан тамырларына жеткере алган саналуу акындардын бири болуп эсептелет. Ал өзүнүн бир кашык суудай аз гана өмүрүндө адамдардын жашоого болгон көз караштарын өзгөртө алган, поэзияга болгон махабатын козгогон сезимтал акын экендиги баарыбызга белгилүү.

А.Осмонов лирикалык ырлар, поэмалар, драмалар, легендалар, тамсилдер ж.б. жазган.

Кыркынчы жылдардан баштап улуттук адабиятыбызга адамдык сезимдерди кайталангыс формада чагылдырган жүздөгөн эң сонун ырларды жазып, эң оболу адам жүрөгүнүн тилмечи экенин, аны эч бир саясат өзү тандап алган негизги жолдон алаксыта албастыгын далилдеди. Мына ушундай сапаты менен А.Осмонов кыргыз адабиятынын эң ири өкүлдөрүнүн бири болуп, анын чыгармалары кыргыз поэзиясынын эң сейрек, классикалык үлгүлөрүнүн катарына кирди.

А.Осмонов чыгаан котормочу да болгон. Ал А.Навоинин «Лайли жана Межнун» поэмасын (иран-перс сөздөрү көп колдонулган бул поэманы которунун өзү татаал), Ш.Руставелинин “Жолборс терисин жамынган баатыр”, В.Шекспирдин “Он экинчи түн”, “Отелло” трагедиясын которгон. И.Крыловдун тамсилдерин, А.Пушкиндин чыгармаларын изилдеп, “Евгений Онегинди” которуп, сөз өнөрүнүн бул түрүн бийик деңгээлге көтөрө алгандыгы анын мыкты котормочу экенинен далилдейт. Кыргыз поэтикалык котормосунун туу чокусу катары таанылган “Жолборс терисин жамынган баатыр” эпикалык поэмасын котормосу бүгүнкү күнгө чейин сегиз жолу басылып чыккан. Өмүрүн акыркы жылдарында которо баштаган Низами Ганжебинин “Хосрав менен Ширин” поэмасын аягына чыкпай каза тапкан.

Ошондой эле, акындын чыгармалары бир топ (орус тилине А.Вознесенский, М.Синельников) тилдерге, анын ичинде өзбек тилине которулуп, жыйнактарда жарык көргөн.

2015-жылы акындын 100 жылдык мааракесине карата анын ырлары акын Курбан Саттар тарабынан өзбек тилине которулуп, “*Кўл тўлқини*” («Көл толкуну») деген ат менен Бишкектен китеп болуп жарык көргөн. Алыкул менен өзбек адабиятынын дагы бир байланышы, анын жубайы Зейнеп Сооронбаева Ташкентке келип, (1950-60-жылдары) акындын, ошондой эле кыргыз жазуучуларынын бир нече чыгармаларын Зейнеп лакабы менен өзбек тилине которгонунда.

А.Осмоновдун ырларын өзбек тилине которгон акын-котормочулар – У.Темур, Т.Адашбаев, К.Мырза, Курбан Саттар, Ф.Мамашева, Г.Холматова ж.б.

Мекендешибиз Г.Холматова акындын “Толубай сынчы”, “Махабат”, “Мырза уул”, “Майдын түнү” ж.б. поэмаларын которгон.

-Алыкул Осмоновдун чыгармаларын котормом деп, акындын ырын алгач колума кармаганымда жүрөгүмдө коркунуч пайда болду. Ушундай улуу акындын чыгармасын которууга бел байлаганымда корктум, туура эмес которуп, маанисин жоготуп албайт бекенмин деген тынчсыздануу болду. Бирок котормо процесси менин акындын ойлоруна кошулушума түрткү болду. Анткени, биринчи которгонум анын “Жооп кат” деген ыры болду. Анан 2005-жылы акындын “Толубай сынчы” деген поэмасын (5-класстын адабият сабагына кирген тема) которгондо “Алпамышты” окуп жаткандай сездим. Бул менин эки түрк тилин – кыргыз жана өзбек тилдерин жакшы билгендигимди жана эки элдин адабиятын бирдей билгендигимди көрсөтсө керек деп ойлойм:

Ошондон кийин акындын башка поэмаларын которгондо Ысык-Көлдүн жээгинде отургандай, Ысык-Көлдүн толкуну ишимди жеңилдетип жаткандай сезилет эле. Айрыкча «Махабат» поэмасын которуп жүргөндө бул жагдайды так сездим. Менин кыргызча сөз

байлыгым аз. Бирок кыргызчадан өзбекчеге которуу мен үчүн бир топ жеңил”, - деп эскерет Г.Холматова:

МАХАБАТ МУХАББАТ

Калаага бир иш менен шашып бардык, *Шаҳарга бир иш билан бордик шошиб,*
 Кайтарда көп таза пул сатып алдык. *Йўл ўнг бўлиб, кўплаб пул топиб олдик.*
 Ат жүрбөй карааны алыс айлыбызга *Қишлоқ олис от тезроқ юрмай қўйиб,*
 Жете албай Күрмөнтүгө конуп калдык. *Курмўнтуда бир кеча тунаб қолдик.*
 Конгон үй, эң бир таза, кенен экен, *Биз қўнган уй саранжом ҳам саришта,*
 Мейманга аш-тамагы белен экен. *Дастурхони тўкину обод экан.*
 Үй ээси: сакалынан ырыс тамган *Уй соҳиби нур балқиб юзларида,*
 Ак көңүл Сагдат аке деген экен. *Қўли очик Сағдатбой деган экан.*
 Каттама, мамиле чай, шекер, каймак, *Қатлама-ю, қора чой, асал, қаймоқ,*
 Тамактын ар түркүмү бирден жайнап. *Турли- туман мевани қўйган, яйрар.*
 Насиптин буйругуна айла барбы, *Бу ризқ-насиб Оллоҳнинг буйругидир,*
 Казанда сүрсүгөн эт бүлк-бүлк кайнап. *Сурланган гўшт қозонда билқ-билқ қайнар.*

Г.Холматова А.Осмоновдун 110-жылдыгына арнап дагы бир топ поэмаларын “Жеңишбек”, “Менин апам”, “Эшимкандын тереги” ж.б.

которду. Азыр аларды редакциялаган мезгили.

Белгилүү илимпоз, көрүнүктүү акын, чыгаан жазуучу Турсунбой Адашбаев эки элдин, кыргыз жана өзбек элдеринин, адабий байланышын өнүктүрүүгө, дүйнөлүк адабияттын көрүнүктүү чыгармаларын өзбек тилине которууга, өзбек балдар адабиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошуу максатында өзүнүн шакирти, Жалал-Абад облусунун Каба айылында туулган акын, котормочу Курбан Саттарга А.Осмоновдун ырларын өзбек тилине которууну сунуштаган.

Курбан Саттар А.Осмоновдун ырларын жана дагы башка кыргыз жазуучуларынын көптөгөн чыгармаларын эне тилибизге которуп, өзбек котормо адабиятын байыткан акындардын бири. Ал өзбек котормочуларынан Э.Вахидов, Зулфия, А.Каххар, А.Якубов, А.Аъзам, И.Султан, А.Мелибаев, И.Гафуров, Ш.Рахмон, Т.Карим ж.б сыяктуу калем ичкер, мыкты котормочулардын иштери менен таанышып, алардын иштеринен үлгү алып, котормочулук жолун баштаган десек жаңылышпайбыз. Курбан Саттар устаты баштап берген ушундай жооптуу ишти чоң ишеним менен улантып, чыгармачыл өмүрүнүн бардык баскычтарында көркөм котормого атайын көңүл буруп келген жана А.Осмоновдун “Ата-Журт”, “Отуз жаш”, “Жүргүнчү”, “Чилде”, “Коштошуу”, “Балалык”, “Музыка”, “Бүкөн”, “Жаштыкка”, “Орулуу акын”, “Каламга” сыяктуу ырлары мазмундук жактан автор кандай мааниде берсе, ошондой которо алган.

Байыркы замандан баштап эле Ата-Журтка болгон мээрим, киндик кан төгүлгөн жерге берилгендик сыяктуу сапаттар эр жигитке тиешелүү сапат болуп белгиленип айтылат. Адамдардын ушундай жакшы сапаттарын ачуу үчүн акындар, жазуучулар тарабынан мазмундуу ыр-чыгармалар жаратылган. Ушундай сапаттар А.Осмоновдун “Ата Журт” ырында жогорку деңгээлде берилгенин К.Саттар котормосунда ачык-айкын ачып берген:

АТА ЖУРТ ОТА ЮРТ

Жылуу кийин, жолуң кыйын үшүүрсүң, *Иссиқ кийин, йўлинг олис, совуқ куч,*
Кыш да катуу... бороон улуп, кар уруп... *Қиш қаҳрли, бўрон увлар, йўқдир ўт.*
Суугунду өз мойнума алайын, *Совуқларинг фақат менга келсин дуч,*
Жол карайын, токтой турчу, Ата-Журт! *Йўлга қарай, тўхтаб тургин, Ота Юрт!*

Түндөр жаман... кырсык салып кетпесин, *Фалокат тик келиб тунлар кўзингга,*
Наалат келип, ат тизгинин шарт буруп... *От тизгинин юлмасин бир ғўр, бебурд.*
Азабыңды өз мойнума алайын, *Бор азобинг мен олайн ўзимга,*
Из карайын, токтой турчу, Ата-Журт! *Из қарайин, тўхтаб тургин, Ота Юрт!*

Жазда башка... Жел тийбесин абайла, *Елвизакли баҳор боқмиш юзингга,*
Көпкө турбас мобул турган сур булут. *Кўп турмайди уибу ҳаво, сур булут.*
Бүт дартыңды өз мойнума алайын, *Борки дардинг мен олайн ўзимга,*
Сен ооруба, мен ооруюн, Ата-Журт! *Сен оғрима, мен оғрийин, Ота Юрт!*

“Алыкулдай акындын ырларын эки түрдүү котормочу которсо болот”, - дейт котормочу. Биринчиси, котормо кайра жаратуу исскуствосу экенин билбегендер – сөзмө сөз которгондор. Алар үчүн кандайдыр бир чыгарманы которуу кыйынчылык жаратпайт. Экинчи категория – котормочулукту чыныгы маанисинде түшүнүп, элүү жылдан бери котормочулук менен алектенгенине карабай Алыкулдай акындын татаал ырларына кайрылуудан корккон устатым Турсунбой Адашбаевдей котормочулар. Менин жеке түшүнүгүмдө биринчи категориядагылар – тоту куш котормочулар. Алар автордун айтканын бир тилден экинчи тилге кайталап которуп койгондор. Мындай тоту куш-котормочулардын адабиятка пайдасынан зыяны көп:

МЕН ЖҮРГҮНЧҮ МЕН ЙЎЛОВЧИ

Мен жүргүнчү көз ачкандан жөө баскан *Мен йўловчи, туғилгандан ўлгунча,*
Жөө басуудан көңүлүм түк жүдөбөйт. *Яёв юриб зерикмаган, эринмас.*
Алган сапар алыс экен карасам, *Олис экан чиққан йўлим қарасам,*
Баса берем, баса берем, *Юрган билан йўл адоғи кўринмас.*
Баса берем... түгөнбөйт. *Мен йўловчи, улов насиб этмаган.*

Мен жолоочу эс тарткандан жөө баскан, *Заҳмат билан кетмоқдаман пиёда.*

Мээнет тартып жөө баскан жол түк өлбөйт. *Ҳали-бери қаримайди сафарим,*
Алган сапар арбыбаптыр карасам, *Олдимда йўл ҳали бисёр, зиёда.*
Баса берем, баса берем, *Юрган билан йўл адоғи кўринмас.*
Басар жолум түгөнбөйт. *Мен йўловчи, улов насиб этмаган,*
Кырдан туруп, арт жагыман карасаң: *Қирдан туриб кўз югуртсанг ортимдан.*
Мен аткан ок, токтоосу жок учкан шыр... *Отган ўқдек шиддатим зўр бегумон.*
Түзгө чыгып каршы алдыман карасаң, *Намоёндур гар қаршимдан кузатсанг,*
Мен айбаттуу, тоо көтөргөн бир баатыр. *Елкасида тоғ кўтарган паҳлавон.*

Устаты Турсунбай Адашбаев жана башка адабиятчылар аны “Басып жүргөн энциклопедия” деп коюшат. Ошентип Алыкул Осмоновдун поэзиясын өзбек адабиятына алып кирүү милдети акынга жүктөлгөн жана бул милдетти К. Саттар жогорку деңгээлде аткарган деп ойлойбуз:

ОТУЗ ЖАШ ЎТТИЗ ЁШ

Ырас, өмүр кандай кыска, кандай аз... *Умр нега неъматларнинг энг ози?*
 Тагдыр ошол, өлчөмүнөн көп кылбас. *Унга ҳоким тақдир деган тарози.*
 Бирок чиркин аздыгына мейли эле, *Бироқ савил, озлиги ҳам майли-ю,*
 Анын октой тездигине катат баш. *Унинг ўқдек шиддатида қотар бош.*
 Кечээ гана тиги кырда жок эле, *Кечагина анов қирда йўқ эди,*
 Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш? *Қайдан чиқди бу суворий ўттиз ёш?*

Токточу өмүр, токточу өмүр, токтой тур! *Тулпориға қамчи босар дамба-дам,*
 Көзүң чуңкур, өңүң кансыз, сары сур. *Манзил сари елдек учар бедов ҳам.*
 Тил албассың, жоголо бер, кете бер, *Ажаб, шунча олисми ё бекати?*
 Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур. *Ўзандаги сувдай бедор одамзод.*
 Он беш жолу улам кайра туулуп, *Шунинг-чунми тиним билмас умрда,*
 Он беш жолу жашарбасам, карап тур! *Мени доим шошилтирар бу ҳаёт.*

“Акындын ырларын алгач которо баштагынымда кээ бир сөздөрдү которо албай кыйналгам, бир канча айлап ойлонуп жүргөн убактарым болгон, мага устатым Т.Адашбаев жардам берген, дейт котормочу. “Каламга” ырын дээрлик устатым менен бирге которгонбуз”:

КАЛАМГА ҚАЛАМГА

Сен жолдошум, сен кубатым, сен бактым, *Сен ҳамроҳим, сен қувватим, сен бахтим,*
 Ашык болуп, издеп жүрүп мен таптым. *Мангуликка ҳамкорликка унатдим.*
 Колуктумдун мурда сүйүп өзүңдү, *Сени севиб қаллигимдан ҳам бурун,*
 Өз жанымдын жарымысынан жараттым. *Юрагимнинг ярмисидан яратдим.*
 Ырагымсың, айсыз түндө адашпайм, *Эгизакмиз, тобутгача тотувмиз,*
 Ынагымсың, жан чыкканча тарашпайм. *Машъалимсан, зулматда ҳам раҳнамо.*
 Дүркүрөгөн дөөлөтүмсүң каламым... *Вашингтоннинг долларига алишсам,*
 Вашингтон долларына алмашпайм. *Хазинамсан, қайнарбулоқ, бебаҳо.*
 Командириң – эл намысы, эл анты, *Зиммангдадир эл номуси, ишончи,*
 Сага ишенип курч куралып карматты. *Йўлдан тоймай, одимлагин ҳақ сари*
 Ошондуктан, өрт аралап бараткан – *Ўрт оралаб бораётган, зувиллаб,*
 Сен доорумдун танка минген солдаты. *Сен давримнинг танка минган аскар.*
 Заман күчтүү, күч чак келбейт алдына, *Замон девкор, беллашолмас барча ҳам,*
 Заман дайра, аккан катуу агымга. *Замон дарё, қиёси йўқ, сели бор.*
 Бул турмушта: нечен кыйын жол бастык, *Қанча қийин йўллар босдик, бақамти,*
 Дагы кыйын жолдор жатат алдыда. *Яна мушкул довол сероб, бели бор.*
 Гер өлкөм керек десе биз белен, *Агар ватан керак деса, биз шаймиз,*
 Эл эрки үчүн, туулганбыз энеден, *Эр эрки-чун жон беришга ҳам тайёр.*
 Жүрөгү чоң баатырларбыз бактылуу – *Қалби дарё ботирлармиз, толели,*
 Жер шарынын азаттыгын ээлеген. *Ер шарининг озод кунжи бизга ёр.*

Кыргыз элинин сыймыгы болгон, адабиятта өз орду бар, кайталангыс ырларынын таасирдүүлүгү, ырлары гана эмес, анын өмүрү, баскан жолунан да үлгү болгон, адамдардын сезимин ойготкон акын А.Осмоновдун ырларын өзбек окумандарына

жеткирген котормочулардын учкай котормолору менен таныштык. Мындан улам өзбек окурмандары улуу акындын ырларын, поэмаларын өзбек тилинде окуганы менен сыймыктанабыз.

Мекендештерибиз К.Саттар, Г.Халматова жана башка акын-котормочулар мындан ары да А.Осмоновдун, ошондой эле, башка кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларын которот жана аларды өзбек окурмандарына жеткирет деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. 2 том. Поэмалар, пьесалар, макалалар, каттар, легендалар. «Кыргызстан» басмасы. Фрунзе, 1965.
2. Захидов В. Хотиралар, Ташкент, 2014. – 134-б.
3. Саттар К. Кыргыз-Өзбек гимни. Ырлар, котормолор, макала. Жалал-Абад, 2024.
4. Нурматова, Г. М. Коннотативные особенности слов, обозначающих цвет в песнях-жалобах / Г. М. Нурматова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 179-183. – EDN JFQAUW.
5. Дарбанов, Б. Е. Лингвопрагматический аспект речевого акта “благословение” в кыргызском, хемшилском и английском языках / Б. Е. Дарбанов, М. М. Акбуюков // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 183-187. – EDN BBYKYO.

Мурзаев Низамидин Токтобекович

**А.ОСМОНОВДУН “АТА-ЖУРТ” ЫРЫНА ТЕКСТОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО
ЖҮРГҮЗҮҮ АРКЫЛУУ ЫРДЫН МААНИ, МАЗМУНУН, КӨРКӨМДҮГҮН
АЧУУ (2-МАКАЛА)**

Мурзаев Низамидин Токтобекович

**РАСКРЫТИЕ СМЫСЛА, СОДЕРЖАНИЯ, ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ
СТИХОТВОРЕНИЯ ПУТЕМ ПРОВЕДЕНИЯ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОГО
АНАЛИЗА СТИХОТВОРЕНИЯ А. ОСМОНОВА "РОДИНА" (СТАТЬЯ 2)**

Murzaev Nizamidin Toktokbekovich

**REVEALING THE MEANING, CONTENT, AND ARTISTRY OF A POEM BY
CONDUCTING A TEXTUAL ANALYSIS OF A. OSMONOV'S POEM
"HOMELAND" (ARTICLE 2)**

УДК :371.21:371, 4 (575.2) (04)

Аннотация. А.Осмоновдун “Ата-Журт” ыры акындын жеке чыгармачылыгында да, кыргыз поэзиясында да бийик орду бар, маанилүү чыгарма. Ырдын маанисин, көркөмдүгүн окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүү оной-олтоң иш эмес, бирок зарыл. Ошол аркылуу окуучулардын аң-сезимин, патриоттуулугун, чыгармачылык менен ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү маселелери ушул макалада каралды.

Түйүндү өздөр. Ата-Журт, акын, ыр, поэзия, чыгармачылык, текст, образ, метатекст, сүйүү, куплет, көркөм чыгарма, окурман.

Аннотация. Стихотворение А.Осмонова "Родина" - важное произведение, занимающее высокое место как в личном творчестве поэта, так и в кыргызской поэзии. Доступное для учащихся объяснение смысла и художественности стихотворения – непростая задача, но необходимая. В данной статье рассмотрены вопросы развития сознательности, патриотизма, творческого мышления учащихся.

Ключевые слова. Отец, поэт, песня, поэзия, творчество, текст, образ, метатекст, любовь, куплет, произведение искусства, читатель. ю

Abstract. A. Osmonov's poem "Homeland" is an important work that occupies a high place both in the poet's personal work and in Kyrgyz poetry. Explaining the meaning and artistry of a poem that is accessible to students is not an easy task, but it is necessary. This article discusses the issues of developing students' consciousness, patriotism, and creative thinking.

Keywords. Father, poet, song, poetry, creativity, text, image, metatext, love, couplet, work of art, reader.

Киришүү:

“Ата-Журтта” каратма сөз болуп келген Ата-Журт сөзү айтылуучу ойдун адресатын сүйлөмдө гана көрсөтпөй, жалпы тексттик масштабда көрсөтүп, бардык ойду, тексттин мазмунун концентрациялап (бириктирип) жыйнактуу кылып турат. Айрыкча, анын түрмөктүн (куплеттин) аягында келиши ошол түрмөктөгү маанисин башкасы менен байланыштырып, жалпы тексттеги ойду, анын контексттик, подтексттик, эмоцияналдык жана түз маанилеринин комплексин жалпылап, бир уучка топтоп концентрациялады. Мында анын мааниси сүйлөмгө караганда текстте кеңири ачылып көрүнөт. Себеби ырдын каражаттары катары колдонулган сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр тилдик мыйзамдарга эмес, ыр искусствонун түрүнө киргендиктен поэтиканын мыйзамдарына баш ийет. Муну текстти дагы майда бөлүктөргө, метатексттерге бөлүп көргөндө дагы даана байкайбыз.

“Метатекст дегенибиз тексттин майда бөлүктөрү же микротексттери. Метатексттин кичүү бирдиги сүйлөм болот. Метатекст эки же андан ашуун сүйлөмдөрдөн түзүлөт. Бир нече сүйлөмдөрдүн маанилик, темалык, түзүлүштүк бүтүндүгүнөн метатекст түзүлөт, ал сүйлөмдөн чоң, тексттен кичине бирдик болуп саналат. Эки же андан ашуун метатексттерден текст түзүлөт. Метатексттин түзүлүшү ойдун психологиялык жактан өнүгүшүнө, маани жактан байланышуу мыйзамына баш ийет” [1:347].

“Ата-Журт” ырын метатексттерге бөлгөндө ал мындай болот:

I түрмөк	{	1-метатекст – 1-2-саптар; 2-метатекст – 3-4-саптар;
II түрмөк	{	3-метатекст – 5-6-саптар; 4-метатекст – 7-8-саптар;
III түрмөк	{	5-метатекст – 9-10-саптар; 6-метатекст – 11-12-саптар.

(Тектти караңыз, китепте: Осмонов А. -Б.-2010. 371 б. 208-бет)

“Ата-Журт” ырынын маани-мазмунунун уюштурулушун, структуралык түзүлүшүн, стилдик өзгөчөлүгүн, автордук чеберчилигин талдоодо бул ыкманы колдонуу ыңгайлуу, майнаптуу да деп ойлойбуз.

I метатекст: Жылуу кийин... жолуң кыйын, үшүрсүң,

Кыш да катуу, бороон улуп, кар уруп.

“Жылуу кийин” деген энелик мээримдей буйругу да, суранычы да ичинде камкор айтылган пикирден кийин кыштын катуулугу, улуган бороон, бетке урган кар өзүнчө кооптуу маанайды түзөт. Көркөм тексттин башталышындагы маанай, айрыкча, лирикалык ырда тексттин баштан аягына чейин таасир берет. I метатексттеги ички убайма, санаркоо, этиеттенүү, сууктан коркуу, сактануу ырдагы жалпы маанайга таасирин тийгизет. Сырткы экологиялык маселе: суук, бороон, кар ички экологиядагы (психологиядагы) бороонго айланып экокырсыктан санаркоо, коркунучтун алдын алуу, инстинктивдүү коргонуу сыяктуу маселени жаратып, бул (тексттин) лирикалык ырдын жалпы көйгөйүн жаратты. Ал тексттеги маселени коюуга, сүйлөшүүгө түрткөн негиз болуп эсептелет. Ар бир метатексттин микротемасы бар. I-метатексттин темасы “Кыш да катуу” б.а. “катуу кыш”, “оор кыш” дегенди билдирет. Метатекстте эмне жөнүндө сөз болсо, метатексттин микротемасы ошол. Бул метатекстте кыш жөнүндө сөз болот. “Жылуу кийин” деген синтаксема өтүнүч, сураныч, буйрук иретинде айтылган соң, анын айтылган себебин “жолуң кыйын, үшүрсүң” деген синтаксема аныктайт, бирок бул да жетишсиз. Кийинки саптагы “Кыш да катуу. бороон улуп, кар уруп” деген синтаксемалар гана кыштагы сууктун, улуган бороондун, бетке урган кардын элесин ассоциациялап, бириктирип азыр сыртта жаратылыш процесси реалдуу болуп жаткандай көз алдыга тартат. Мындагы бардык лексема, синтаксемалар “Кыш да катуу...” деген синтаксемага семантикалык жактан байланышып, коштоп, кыштын күчүн көрсөтүп, жылуу кийинбесе зыяны тийип калбасын деген контексттеги ички убайманы, санаркоону, инстинктик чочулоону жана коргонууну жашыруун кыйытып турат. “Кыш да катуу...” деген (синтаксема) атама сүйлөм кышты жөн эле атабастан, катуулугун кошуп атап, ага удаа келген “бороон улуп, кар уруп” деген синтаксемалардагы бетке урган кар, улуган бороондун күчүн дагы күчөтүп, алай-дүлөй түшүрүп, бул процессти жандуу да, сүрдүү да, кооптуу экенин сездирип, реалдуу коркунучтун жогорулатат. Атама сүйлөмдү чебер колдонуу бүтүндөй бир реалдуу дүйнөнүн, реалдуу картинасын көз алдыга тирүү, жандуу элестетүүгө, ички, сырткы дүйнөнү жандуу кабылдоого мүмкүндүк түзөт. Бул жолу так ошондой болду.

Кыш өзү сууктун символу. “Кыш да катуу” дегенден кийинки “бороон улуп, кар уруп” деген синтаксемалар катуу суук, улуган бороон, сапырылган улуу кардын баарын дагы күчөтүп, маани кошуп, кышкы кубулуштун поэтикалуулугун, ошол эле учурда андан кооптонууну ишеничтүү көрсөтүүгө жетишерлик салым кошуп турат. Ошону менен лирикалык каармандын жан дүйнөсүндөгү уйгу-туйгу бороонду, кооптонуну, санаркоону чагылдырып образдуулукту жаратууга активдүү катышты. Натыйжада, контексте лирикалык каармандан жан дүйнөсүндөгү тынчсыздык, кабатырлануу, кыжалат болуу, санаркоо, кам көрүү ниети ишенимдүү чагылат. Мына ушундай жагдай, шартты камтыган информация Ата-Журтка (окурманга да) жиберилди.

Картинада кудум эле эң кымбат адамын (Ата-Журтту) сапарга узатуу учуру: реалдуу кыш, кыймылдагы уйгу-туйгу бороон, кар, жан дүйнөсү уйгу-туйгу кооптонгон лирикалык каарман ассоциативдүү жандуу элестейт. Ушулар экрандан өтүп жаткансыйт. Жок, экрандан ушулар көрүнсө анча түшүнмөк эмеспиз, биз ырды окугандыктан, ошондой кабылдагандыктан гана элестейт. Метатексттеги сүйлөмдөрдүн маанилеринин “Кыш да катуу...” деген атама сүйлөмгө маани жактан биригип, андагы мезгил-убакыттык маанини (темпоралдык маанини) камтып көрсөтүп турат. Себеби, “Кыш да катуу...” деген атама сүйлөмгө (синтаксемага) “жылуу кийин”, “үшүрсүң”, “бороон улуп”, “кар уруп” деген синтаксемалар маанилик жактан ыктап уюшту, анткени алардын баары кыш мезгилине байланыштуу гана айтылат. “Кыш да катуу” дегендеги да кыштын маанисин катмарлап турат. Кыш бирөө эле эмес да... Ушунун баары ырдын эмоцияналдык тонуна, ыргагына, интонациясына таасир этип, тексттеги жагдайды аныктап, конкреттештирди. Жагдай биз көз алдыбызга келтирген элестетүү боюнча сарсанаа боло турган опурталдуу жагдайга кирет. 1-метатексттин маанисин бириктирүү менен “Кыш да катуу...” деген мезгилдик мааниси бар синтаксема 2-метатекст менен маанилик катышты түзөт. Ал байланыш суук боюнча. Ырас 1-метатекстте “суук” деген сөз жок. “Кыш да катуу...” деген атама сүйлөмдөн кийин айтылышы керек болгон биринчи эле сөз – бул “суук”. Кыш өзү сууктун символу дедик жогоруда. Кыш катуу дегенде оболу сууктун катуулугу эске түшөт. “Катуу кыш болду” дегенге караганда, “катуу суук болду” деген айтым көп колдонулат. Андагы сууктун күчү аркылуу кыштын күчү белгиленет. “Кыш оор болду” дегенде да кар көп түшүп, кыш аны менен кошо сууктун узакка созулганы белгилүү. Кантсе да, “суук” сөзүнүн 1-метатекстте колдонулбай калганы мүчүлүштүк эмес, 2-метатекстте колдонулганы туура болгон. Ал атайын стилдик максатта кийинки метатекстте, тагыраагы 3-сапта (“суугунду”) колдонулган. Бул акындын чеберчилиги. Эгер экөөндө тең колдонулганда (Мисалы, “Кыш да катуу суук” же “Катуу суук... бороон улуп, кар уруп” таризинде) бир жагынан ыргак бузулуп, “суук” сөзүнүн 2-3-сапта удаа колдонулушу орунсуз кайталоону пайда кылып, стилдик мүчүлүштүк болмок. Андыктан автор бул (моментти) абалды, шартты туура пайдаланып “суук” сөзүн 2-метатексттин башында колдонгон. Бул 1-жана 2-метатексттин түз байланышын түзгөн. Экинчи байланышы, эки метатекст тең Ата Журтка карата айтылганы менен байланышат. Бул акындын ыр жасоодогу чеберчилиги катары да сөз менен иштөө чеберчилиги катары да каралууга тийиш. Ырас, “Ата-Журтта” кайталоолор көп, алар лексемаларда, синтаксемаларда, ар кандай маанилерде кеңири жолугат. Бирок бул кайталоолор стилдик максатта чеберчилик менен туура колдонулгандыктан ырдын түзүлүшүнө, маанисине терс таасир тийгизбейт. Кайра анын чырайына чыгарууга көмөктөш болот, бул кийинки түрмөктөрдө да максаттуу уланат. Биз буларга дагы көп токтолобуз.

1-метатексттеги кыш тууралуу тышкы жаратылыштык экологиянын жана ички экологиянын (лирикалык каармандын же “мендин” психологиялык) чыңалуусу 2-метатекстте лирикалык каармандын күтүлбөгөн чечимди кабыл алуусуна түрткү болот:

2-метатекст: **Суугунду** өз мойнума алайын,

Жол карайын, токтой турчу, Ата-Журт!

Лирикалык каарман Ата-Журтка тийүүчү (келген, келер) суукту өз мойнуна аларын жарыялайт жана жол кароо үчүн андан токтоп туруусун суранат. Жол кароо бул – чалгын чалуу, изилдөө, башкача айтканда, разведка. Негизги мотиви Ата-Журтка сууктун (жамандыктын) тийишин ыраа көрбөө.

2-метатексттеги “алайын”, “карайын”, “токтой турчу” деген этиштердин катар, удаа келиши менен уюшулуп метатексттеги микротемалык биримдик жана семантика-структуралык интеграция түзүлдү. 1-метатексттеги айтылган информациянын өсүү кыймылы (динамикасы) күтүлбөгөн жаңы нукка бурулуп, жаңы бийиктикке көтөрүлдү. Ал үчүн “алайын”, “карайын” деген этиштик лексемалардын бир жакта, бирдей санда (биринчи жакта, жекелик санда) удаа сүйлөмдө удаа баяндооч болуп келип метатексттеги микротеманын мазмунун уюштуруп, ачып, натыйжада подтексттик көркөм информацияны ачык-айкын туюндурду. Этиштик баяндоочтордун удаа келиши, эми буга “токтой турчу” деген синтаксема да кирет, предметтердин катнашын (буга көмүскөдө калган “мен”, “сен” кирет), байланышын билдирүү менен информациялык кыймылдын өсүү динамикасын, ырдын ыргагынын жандуулугун, метатексттердин тематикалык мазмунун биримдигин чындап, бардык информацияны Ата-Журтка багыттап турат. Ата-Журт деген каратма сөз – ушу эки метатексттеги айтылган информацияны, ой-пикирди, жаралган мазмунду өзүнө чогултуп, концентрациялап өзүнө тартып турган борбор, ядро. Ошол үчүн тексттин темасы да ошол. Каратма сөздүн сүйлөмдөгү милдети ойдун кимге, эмнеге арналганын багытталганын көрсөтүү. Ал сүйлөмдүн башында, ортосунда, аягында да келе берет. Каратма сөздүн сүйлөмдүн кайсы жеринде келиши, ал турсун тексттин кайсы жеринде келиши сүйлөмдөгү жана тексттеги стилдик зарылдыкка карата колдонулат. Ата-Журт каратма сөз болуп келүү менен 1-түрмөктөгү (куплеттеги) информация, ой-пикир багытталуучу, аны кабылдоочу, концентрациялоочу борбор болуу менен, 4-саптын, жыйынтыктоочу саптын, эң соңунда жайланышып, 2-саптын аягындагы “кар уруп” деген синтаксемага карата уйкаштык милдет аткарат. Анын бул милдети стилдик гана жүктү аркалабастан түрмөктүн структурасынын жыйнактуу болушуна, маани-мазмундун биримдигине, метатексттердин семантикалык байланышын чыңдоого, ырдын ыргагын сактоого, уйкаштыгын түзүүгө таасирин тийгизип, бараандуу салым кошту. Бул таасир, айрыкча, Ата-Журт лексемасынан кийин (сүйлөмдүн да, саптын да, метатексттин да, түрмөктүн да, тексттин да аягында) илеп белгисинин келиши менен дагы күчөйт. Мындагы илеп белгиси сүйлөм артында келүү менен стилдик зор максатты аткарат. Аны сүйлөмдүн гана эмес, түрмөктөгү ойдун чыңалуусун көрсөткөн, лирикалык каарман кабыл алган ички чечимдин айныбас бекемдигин көрсөткөн, лирикалык каармандын патриоттук духун, атуулдук позициясын (автордун да) көрсөткөн бийик тону деп түшүнүү керек. Ал тон тексттеги лирикалык каармандын жан дүйнөсүндөгү уйгу-туйгусунун, ошого жараша чечиминин маанисинен келип чыккан үндүн гана тону эмес, ал Ата-Журтка берилген жүрөктүн тону.

Эгер 1-метатекстте информация кыш жөнүндө болуп, лирикалык каармандын санаркоосу чагылса, 2-метатекстте информациянын кимге багытталганы айкындалып, ага лирикалык каармандын субъективдүү мамилеси, эмоцияналдуу-патриоттук чечими чагылат. Бул “суугунду өз мойнума алайын” деген синтаксема. Андан кийинки “Жол

карайын, токтой турчу” деген синтаксемаларда жакын адамын сууктан (суук көз, суук сөз, кыштын суугунан) коргоо максатында өзү оболу жол карап, чалгын чалып, жамандыктан шек болбосо анан аны жолго чыгармак болуп этияттаган камкор, ага берилген лирикалык образ түзүлөт. Ушулардын баарынын интеграцияланып образдуулукка айланып, окурманга таасир берүүсүнө Ата-Журт деген каратма сөздүн ролу чоң. Бул андан кийинки түрмөктөрдө дагы күчөйт.

Ыр дүйнөсү менен бир аз тааныштыгы бар окурманга ырдагы үч түрмөктүн кийинки эки түрмөгү 1-түрмөктүн өзгөртүлгөн копиясындай көрүнүшү же автор өзүнөн өзү көчүрүп же уурдап жаткандай туюлушу мүмкүн. Болгону бир аз сөздөрү алмашылып же башка орунга жылдырылып, негизинен түрмөктөгү информация, идея ошондой эле мазмунда берилген. Бул сырттан караганда ошондой. Терең изилдеп көргөндө, 2-жана 3-түрмөктөгү кайталоолор 1-түрмөктү карандай кайталоо эмес, 1-түрмөктөгү информацияны да, идеяны да кеңейтүү, улоо, тереңдетүү максатындагы автордун колдонгон, акыбети майнаптуу кайткан методу же автордун өзүнө тиешелүү гана стили (почерки) десек жарашат. Натыйжада, ошо кайталоолордун күчү менен ырдын образдуулугу, эмоцияналдуулугу, көркөмдүүлүгү, идеялуулугу жана мааниси үч эсе күчөтүлгөн, эстетикалык таасир берчү деңгээлге көтөрүлгөн. Анын сыры ушу опокшош кайталоолордо жатат. Түрмөктөрдөгү окшоштуктар же кайталоолор:

1. Түрмөктөрдөгү лексемалар, синтаксемалар кайталанган же өзгөртүү менен колдонулган.

2. Метатексттер да окшош. 1-3-5- метатексттер кызматы боюнча информацияны (коркунучту, кырсыкты, оорууну) билдирүүсү, экинчиден, лирикалык каармандын ал информация боюнча санаркоосун чагылдыруусу боюнча окшош. Кайталануу аркылуу информация да, санаркоо да күчөтүлгөн.

3. 2-4-6- метатексттерде лирикалык каармандын ал информацияга карата реакциясы, Ата-Журтка болгон мамилеси аныкталган жана кайталануу менен информацияга карата реакциясы да, Ата-Журтка болгон мамилеси да күчөтүлгөн, тереңдетилген.

4.1-2-5- метатекстердеги маанилик биримдик атама сүйлөмдөр (“Кыш да катуу...”, “Түндөр жаман...”, “Жаз да башка...”) аркылуу уюшулган. Кызматынын окшоштугу менен Ата-Журтка келүүчү жамандыктын саны, кооптуулугу күчөтүлгөн.

5. 2-4-6- метатексттердин маанилик-мазмундук биримдигин, каармандын пикирин, подтексттеги идеяны уюштурган үч түрмөктө тең бирдей “алайын”, “карайын”, “токтой турчу” деген этиштик баяндоочтор аркылуу уюшулган.

6. Үч түрмөктө тең (1-2-3-метатексттер) айтылган информациялар, санаркоолор каармандын чечим-пикири (2-4-6- метатексттер) багытталган адресат – Ата-Журт. Бул ырдагы түрмөктөрдүн тематикалык биримдигин чыңдайт. Аны уюштуруу “Ата-Журт” деген каратма сөз менен уюштурулду. “Ата-Журт” деген каратма сөз тексттеги демек, ырдагы информацияны, тексттеги жана подтексттеги идеяларды концентрациялап топтоп турат.

7. Үч түрмөктө тең ырдын ыргактык (ритмикалык), интонациялык түзүлүшү бирдей сакталган.

8. Түрмөктөрдүн арасындагы, метатексттердеги сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнүн окшоштугун синтаксистик талдоодон көрүүгө болот. Албетте, кээ бир сүйлөмдөр, сөздөр ырдын мааниси үчүн, стилдик максатта жылдырылган. *Мына ушундан ырдын тексти тилдик мыйзамдарга толук баш ийбестен, поэтикалык мыйзамга баш ийерин көрүүгө болот.*

Ырдагы ар бир түрмөктөгү билдирилген информациянын, айтылган ой-пикирдин (идеянын), көптөгөн сөздүк каражаттардын окшоштугу, кээ бир лексемалардын, синтаксемалардын улам кайталанышы, ал турсун метатексттердин аткарган милдетинин бирдейлиги, түрмөктөрдүн структуралык түзүлүшүнүн (сап, ыргак, интонация ж.б.) сакталышы түрмөктөрдүн бир-бирин кайталоосу болуп көрүнгөнсүйт. Андай болгондо “Ырды бир эле түрмөк бойдон калтырып, эки түрмөктү алып салса болбойбу?”– деген да суроо туулушу мүмкүн. Чынында бул суроого жогоруда жооп берилген. Антсе да, ага О.И.Москальскаянын мындай пикирин кошумчалоого болот: “Тексттеги теманын биримдиги, интеграциясы темага байланыштуу лексемалардын ырааттуу кайталанууларынан (рекуренттүүлүгүнөн) билинет,”–деп жазат Москальская О.И.[4:19] “Ата-Журттун” эмоцияналдуулугун күчөтүп, маани-мазмундук биримдигин улам чындап, идеясын улам күчөтүп, образдуулугун барган сайын арттырып турган сыры, түрмөктөрдүн бири бирин башка өңүттөн коштоп, кемин толуктап, информацияны бириктирип, ал аркылуу абалды жагдайды курчутуп, лирикалык каармандын санаркоосун түрмөктөн түрмөккө көбөйтүп, убаймасын ашырып, каармандын ой-пикири катары берилген идеяны улам өрчүтүп, подтекстеги идеяны дагы тереңдетип, ырдын тонун көтөрүп, духун бийиктетип, ажарын ачып, чырайына чыгарып турган күчү ушу чебер иштелген кайталанмалуулугунда! Андыктан бул түрмөктөрдүн бирин эмес, алардын ичиндеги бир метатекстти, бир синтаксеманы же бир лексеманы алып салса ырга чоң доо кетет. Андыктан алууга болбойт. Алыкулдун нукура стили, өзгөчөлүгү ушунда жатат.

Адабияттар:

1. Мурзаев Н.Т. Дил баян жаздыруунун теориясы жана практикасы Монография. – Б.: Улуу Тоолор, 2021. -481 б.
2. Мурзаев Н.Т. “Алыкулдун “Ата-Журт”. – Б.: Улуу Тоолор, 2022.-152 б.
3. Осмонов А. Көл толкуну. -Б.-2010. 371 б.
4. Москальская О.И. Грамматика текста.–М.,1981.
5. Батырова, Д. Көркөм чыгармаларда жаратылыш маселелеринин чыгышы / Д. Батырова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 4(58). – P. 123-126. – EDN ZSOUYT.
6. Торобекова, Г. Санат-насыят, арман, терме ырларын философиялык ой-жүгүртүүнүн негизинде берилиши / Г. Торобекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 4(58). – P. 151-154. – EDN AQYHIK.

Толубаева Чолпон Дерденбаевна
«СЕЙТЕК» ЭПОСУНДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК ПОРТРЕТТИК СҮРӨТТӨӨЛӨР
ЖАНА ПОРТРЕТ МАСЕЛЕСИ
Толубаева Чолпон Дерденбаевна
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОРТРЕТНЫЕ ОПИСАНИЯ И ПРОБЛЕМА ПОРТРЕТА В
ЭПОСЕ «СЕЙТЕК»
Tolubaeva Cholpon Derdenbaevna
PSYCHOLOGICAL POTRAIT DESCRIPTIONS AND THE ISSUE OF POTRAITURE
IN THE EPIC “SEITEK”

УДК:801.81

Аннотация. “Сейтек” эпосу “Манас” эпосунун үчүнчү бөлүмү. Эпосто “Манас”, “Семетей” бөлүмдөрүнүн сюжети улантылат. “Сейтек” эпосунда чоң атасы Манас жана өз атасы Семетейдин элди-жерди коргоо идеялары улантылып эркиндик жана ынтымак үчүн күрөшүү идеялары жайылтылат.

Андыктан макала “Манас” үчилтигинин үчүнчү бөлүгү “Сейтек” эпосундагы психологизм маселесине арналган. Психологизм адабий чыгармадагы каармандардын кулк-мүнөзүнө, кыял-жоругуна жана жан дүйнөсүнө тийиштүү психологиялык абалды изилдейт. “Сейтек” эпосунун сюжеттик өнүгүүсү бирде манасчынын баяндоосу, каармандардын кептери жана монологдор аркылуу өнүгөт. Натыйжада макалада психологиялык портреттик сүрөттөөлөр, каармандардын жекече индивидуалдуу портреттери, алардын ар кандай окуялардагы психологиялык абалын чагылдырган кептери психологизм маселесинде талдоого алынды.

Негизги сөздөр. Психологизм, портрет, психологиялык сүрөттөө, каарман, кыял-жорук.

Аннотация. Эпос «Сейтек» является третьей частью эпоса «Манас». В нем продолжается сюжетная линия частей «Манас» и «Семетей». В эпосе «Сейтек» развиваются идеи защиты народа и родной земли, которые отстаивали его дед Манас и отец Семетей, а также распространяются идеи борьбы за свободу и единство. Данная статья посвящена вопросу психологизма в третьей части трилогии «Сейтек». Психологизм изучает психологическое состояние персонажей литературного произведения, их характер, поведение и внутренний мир. Сюжетное развитие эпоса «Сейтек» строится через повествование манасчы, речи персонажей и монологи. В статье анализируются психологические портретные описания, индивидуальные портреты героев, их высказывания, раскрывающие психологическое состояние в различных ситуациях, в контексте проблемы психологизма.

Ключевые слова: Психологизм, портрет, психологическое описание, персонаж, характер и поведение.

Abstract. The epic Seitek is the third part of the Manas epic. It continues the storyline of the Manas and Semetey sections. In Seitek, the ideas of protecting the people and homeland, upheld by his grandfather Manas and father Semetey, are further developed, along with the promotion of the struggle for freedom and unity. Thus, this article is dedicated to the issue of psychological depiction in the third part of the Manas trilogy-the Seitek epic. Psychological depiction explores

the psychological state of literary characters, their temperament, behavior, and inner world. The plot of Seitek develops through the narration of the manaschi, the dialogues of the characters, and their monologues. This article analyzes psychological portrait descriptions, the individual portraits of characters, and their statements that reflect their psychological state in various situations, all in the context of psychological depiction.

Keywords. *Psychological depiction, portrait, psychological description, character, temperament and behavior.*

“Сейтек” эпосунда Кончоронун чыккынчылыгынан улам Каныкей торпок кайтарат, Семетей кайып болуп кетет. Күлчоро болсо, душмандар менен кармашып жатып, колго түшөт. Ал эми Айчүрөк Кыяздын торуна түшүп, бирок сыйкырчылык өнөрү менен ар күнү түн киргенде ар башка келинге өзүнүн кебетесин кийгизип, Кыяздын жанына жаткызат. Айчүрөктүн башкы максаты - Сейтекти аман-эсен эр жетилтүү.

Кыяз Күлчорону жылкычысы Карагулга отунчу кылып берет. Карагул кааласа Күлчорону тынымсыз отун жыйдыртып, далысын оюп туз салып, кечирин кестирип, жылкычыларга көк бөрү кылып тарттырып, ит чыдагыс кордуктарды көрсөтөт. Андыктан “Сейтек” эпосунда мурунку “Манас”, “Семетей” эпосторундай эле терең психологизм камтылган. Психологизм маселеси бирде манасчынын баяндоосундагы психологиялык сүрөттөөлөрдө берилсе, бирде каармандардын өз ара сүйлөшүү диалогдорунда, каармандардын узак монологдорунда камтылган.

“Төрөлгөндө бу бала
Баладан башка көрүнүп,
Аркасында кара жал
Эки айрылып төгүлүп,
Ойрону көк жал шеринин
Дал өзүндөй көрүнүп,
Кирпиги жалын, көзү чок,
Жаралган айдай бала жок,
Жазы маңдай, кең далы,
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жан жанынан байкап бак!
Мурунуна муруну
Булгап койгон эмедей,
Кулагына кулагы
Курган көк жал сыягы,
Караган кара көзүндөй
Кадимки канзааданын өзүндөй,
Оозунан түшө калгандай.”[5.39]

Бул биз мисалга алган Сейтектин жаңы төрөлгөндөгү кебетеси- анын статистикалык өңү түсүн, жүзүн чагылдырган классикалык портрети болду. Ал -баатырдын уулу. Айчүрөк колундагы баласынын жүзүнө тигилгенде Семетейге окшош жактары дароо көзүнө урунат. Анын үстүнө дүйнөлүк эпостордогу салтуу сүрөттөлүшкө ылайык

атасынын баатырдыгын, анын идеяларын эле улантпастан мураскер уул анын бардык сырткы турпатын, бой келбетин өзүнө алат. Ошондуктан ал тактын эле мураскери эмес. Ал атанын -уулу жана келечекте элди сырт душмандардан коргой турган баатыр. Демек баатырдын портрети өзүнө ылайык берилиши керек. Мындай портреттик мүнөздөмө эпостук чыгармалардагы салттуу классикалык портрет болуп саналат. Бирок портрет каармандын сырткы бой-келбетин, өңү түсүн эле билдирбестен, эпостун сюжетине ылайык ар кандай турмуштук окуяларга байланыштуу каармандын кыял-жоругун, кулк-мүнөзүн, адамдык сапаттарын да билдирет. Мына ушул жерден адабиятчы Д.Асакееванын :“ Көркөм чыгармадагы каармандын сырткы өңү-түсүн, кебете-кешпирин, кийим, кечесин, жүрүш, турушун, кылык, жоруктарын сүрөттөө портрет деп аталат. Жазуучу адамдын кулк-мүнөзүндөгү бардык чындыкты, жада калса сезимдердин түпкүрүндө сакталып жаткан ойлорду, жашоодогу бардык кыйынчылыкты көркөм сөздүн жардамы менен түзгөн портретинде чыгарат. Портрет адамдын сырткы көрүнүшүн болгонун болгондой көчүрүп жазуу эмес, аны тарыхый кырдаалга, сюжеттик өнүгүшкө жараша көркөм жазуу дегенди билдирет” [1.275] деп, айткан теориясы эпостук чыгармадагы портретке карата айтылгансып биздин пикирибизди бекемдейт.

Эпосто Сейтек чоң атасы Манастыкындай, өз атасы Семетейдикиндей өтө ашынган тентектиги, эч нерседен жалтанбаган курчтугу, өзү курдуу балдардын арасынан аны айырмалап турган колу ачык берешендиги, айкөлдүгү жана тегерегине элди чогулта алган сапаттары аркылуу жалпы элге жайылуу менен келечекте элди душмандардан коргой алат деген ишеним менен тааныла баштайт.

“Канга тоюп катыгып,
Калкка Сейтек атыгып,
Күйүп турган чок чыгып,
Мындай тентек жок чыгып,
Калк бүлдүргөн шок чыгып,
Канча эренин сабады,
Каарына чыдабай
Жедигер журту жадады.
Сыягын көрсөң баланын
Кирпиги жалын, көзү чок,
Кишиден мындай балаа жок.
Жалаяк ооз, жар кабак
Жана эрдигин сынап бак,
Көзү жалын, кеби тик,
Мурун борчук сеңирдей,
Бу кара саат кутургур
Булкушканды жегидей.
Чамынганы жолборстой.”[5.70]

Манасчынын баяндоосундагы Сейтектин кулк-мүнөзүнө тийиштүү ушундай психологиялык мүнөздөмөдөн улам анын психологиялык портрети тартылып, анын келечекте элди коргоп, алардын таламын талаша алган, Мекенди коргой ала турган баатыр

болуп чоңоюшунан кабардар кылат. Эпостун сюжеттик өнүгүүсү аркылуу Сейтектин психологиялык портрети уламдан улам толукталып жүрүп отурат. Ал эми төмөндө болсо Күлчоронун Канчоронун кастыгынан, көрөлбастыктын кулу болуп, киши көрбөгөн кордуктарга туш болгонун чагылдырган психологиялык портрети анын бүткүл ички жан дүйнөсүн чагылдырат. “Армандуу болгон Күлчоро,

Ошондон кабар баштайлы.

Агарып өнү суюлуп,

Эки беттен аккан жаш

Акырек ылдый куюлуп,

Арык койдой жөтөлүп,

Амалсыз отун көтөрүп,

Ошо кезде Чоронун

Кордолгон мындай болобу,

Үп эткендей үнү жок,

Тирүү болчу түрү жок,

Буулум, кийбес Күлчоро

Буурул байтал тай таппай,

Ушундай экен дүйнө бок!”

Күлчоро көрө албастыктын айынан отун чогулткан кулга айланат. Биз келтирген эпостук үзүндүдө анын кулчулуктан кор болгон психологиялык портрети көз алдыбызга тартылат. Ал физиологиялык жактан эле жабыр тарткан жок. Анын портретине жогоруда манасчынын баяндоосундагы психологиялык мүнөздөмөдөн улам өткөн жашоосу менен азыркы ахыбалы сүрөт менен тартып койгонсуп белгилүү болду. Демек жогоруда адабиятчы Д.Асакеева белгилегендей каармандын портрети эпостук чыгармаларда деле ар кандай сюжеттик кырдаалга ылайык каармандын сырткы кейпин эле чагылдырбастан жан дүйнөсүн, ички психологиялык абалын чагылдырат экен. Андыктан портрет маселеси эпостук чыгармаларда да каармандын окуяга жараша психологиялык ал-абалын, жашоосундагы орчундуу өзгөрүүлөрдү билдирүүдө чоң рол ойнойт. Мындай дегенибиз эрдиги жагынан, согуштук аракеттерди мыкты өздөштүргөн жагынан, эч кимди алдына чыгарбаган Күлчоро Канчоронун амалданып курал-жарагы жок куран окуп келебиз деп алдап алып чыгып, жедигерликтерге салып бергендиги билинет. Ошентсе да ал колуна кармаган куралы жок душмандар менен күн-түн кармашып, кашык каны калганча салгылашат. Кыяз амалкөйлүк менен Күлчорого тор ыргытып, колго түшкөн баатырды Канчоронун кеңеши менен кулга айлантат. Күлчоронун күчүн кетирип, кечирин кесип, далысына туз салып, ал жарааты айыгып калганда, кайра аны тилдирип, адам чыдагыс кордуктарды көрсөтүп, мокотуп, өлүүдө жок же тирүүнүн катарында эмес, колунан эч нерсе келбес кулга айланып, ички жан дүйнөсү сыздаган, айла жоктон кулга айланган психологиялык портретин байкоого болот.

Эпосто каармандардын портрети манасчынын мүнөздөмөсүндө, кээ бир учурда каармандардын кебинде да сыпатталат. Маселен Карадөө Сейтекке жолугуп анын ата теги, ким экендигин баяндап, чоң энеси Каныкей менен даанышман Бакайдын Канчоронун

колунда кулчулукта калганын билдирет. Карадөөнүн кеби аркылуу Бакайдын ошол учурдагы психологиялык ахыбалы белгилүү болот.

“Картайганда Бакайды
Кузгундай көзүн кызартып,
Куу сакалын чубалтып,
Көк жал Бакай карынын
Көзүнүн баары ириңдеп,
Муңайып мууну зирилдеп,
Өлөйүн деп өлө албай,
Өз жанын өзү кыя албай.
Дүнүйөдөн кете албай” [5.79]

Бакайдын психологиялык портрети Карадөөнүн кебинде берилип жатат. Узак карылыкка жеткен кезинде Канчоронун чыккынчылыгы Бакайды психологиялык жактан кор кылат. Бул психологиялык мүнөздөмөдө Манастын кеңешчиси, калк урматтаган карыя Бакайдын Семетейдин кайып болушу, Айчүрөктүн туткун болуп кетишин, Каныкейдин күңгө айланып торпок кайтарып калышына, жашоодон үмүт үзүп, өлөйүн деп өзүнө кол салалбай, абдан кыйналган, жан дүйнөсү кыйналып кор болгон Бакай бабанын портрети көз алдыга тартылат.

Манасчы эпосто катышкан ар бир каармандын сюжеттик окуяга жараша сырткы портретин, алардын ар биринин ички жан дүйнөсүн ийне жибине чейин сүрөттөп, алардын ар биринин жекече индивидуалдуулугун, портреттик өзгөчөлүгүн сүрөттөөдө кайталангыс укмуштуудай психологиялык мүнөздөмөлөр аркылуу бере алган.

“Күндүк менен күн көргөн,
Бир кара кемпир көрүндү.
Устукан сөөгү жайланган,
Артына колу байланган,
Артыкча шору кайнаган,
Кысыр эмди торпоктун
Ортосуна байланган
Торпоктор кетет сайгактап,
Сүйрөлүп кемпир чыркырап,
Таманы ташка быркырап.
Этинин баары бөлүнүп,
Канынын баары төгүлүп” [5.291-292]

Каныкейдин эпикалык биографиясы сюжеттин өнүгүшү менен жаш, секелек кыз кезинен берки статистикалык, психологиялык портреттери манасчынын кебинде, каармандардын сүрөттөөсүндө айтылып келет. Ушул жерден орус изилдөөчүсү В.Барабаштын Психологический портрет «... не только дает описание внешнего облика героя, но и отражает динамику развития его личности» [2.96] деп айткандай Каныкейдин образы анын психологиялык портрети манасчы тарабынан терең чагылдырылып тереңдеп жүрүп отуруп, биз белгилегендей “Сейтек” эпосунда кара кемпирге айланган психологиялык портретин байкоого болот.

Эпосто психологиялык портреттик мүнөздөмөлөр өтө күчтүү берилет. Манасчынын психологиялык мүнөздөмөсү аркылуу каармандардын психологиялык абалы, алардын жан дүйнөлөрү, эмоциясы таасын көрсөтүлөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Асакеева Д. Ж. Адабият теориясы. –Бишкек, 2024.
2. Барабаш О. В. Психологизм как конструктивный компонент поэтики романа Л. Н. Толстого «Анна Каренина»: дис. канд. филол. наук / О. В. Барабаш. - М.: МГУ, 2008 — 208 с. 127
3. Толубаева Ч.Д., Жумашова Н.А. Психологизм в разделе «Великий поход» эпоса «Манас»// Бюллетень науки и практики. 2023. Т.9. № 2. С. 394-399.
<https://doi.org/10.33619/2414-2948/87/48>
4. Толубаева Ч.Д., Жумашова Н.А. Роль монологов в эпосе «Семетей»//
5. Бюллетень науки и практики. 2022. Т.8 №12. С. 583-588. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/85/78>
6. Сейтек. С. Каралаевдин варианты боюнча. -Бишкек, 2010.
7. Дөөлөтбекова, Г. С. Көркөм чыгармалардагы диалектизмдердин колдонулуу зарылчылыктары жана өзгөчөлүктөрү / Г. С. Дөөлөтбекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – №. 2(60). – Р. 156-163. – EDN KSJEFU.
8. Акбарова, Ч. Э. Политическая способность Алманбета в эпосе Манас / Ч. Э. Акбарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 175-179. – EDN LPSQGN.

Исмаилова Бактыгүл Таштемировна

**АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ САЛТ ЖАНА
ЖАҢЫЧЫЛДЫК**

Исмаилова Бактыгүл Таштемировна

ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА

Ismailova Baktygul Tashtemirovna

TRADITIONS AND INNOVATION IN THE WORK OF ALYKUL OSMONOV

УДК: 82`0 (575.2)

Аннотация: Аталган илимий макалада кыргыз адабият таануу илиминдеги салт жана жаңычылдык маселелери улуу акын Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгынын мисалында сөзгө алынат. Салттуулук жана жаңычылдык социалисттик реализм методу менен тыгыз байланышта каралат. А.Осмоновдун поэзиясындагы салттык жана жаңычылдык боюнча кыргыз адабият таануучулары өздөрүнүн бир топ эмгектеринде талдоого алып, акын оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн өз чыгармаларына канчалык деңгээлде сиңиргенин көрсөтүшкөн. Таланттуу акын А.Осмонов элдик сюжеттерди иштеп чыгуу менен бирге алардын жанрдык формаларын да чебер пайдаланып, жаңы мазмунга ээ болгон эң сонун ырларын жарата алган. Кыргыз адабият таануу илиминде салт жана жаңычылдык маселелерине бир топ адабиятчылар кайрылган. Алардын ичинде белгилүү адабият таануучу жана сынчы Камбаралы Бобулов да таланттуу акындын чыгармачылыгынын мисалында көз-карашын айтып өткөн.

Ачкыч сөздөр. Адабият таануу, салттуулук, жаңычылдык, акын, диалектикалык карым-катыш, чыгармачылык, поэзия, социалисттик реализм.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы традиционности и новаторства в кыргызской литературоведение через творчество великого поэта Алыкула Осмонова. Традиционализм и новаторство тесно связаны с методом социалистического реализма. Кыргызские литературоведы в ряде своих произведений проанализировали традицию и новаторство поэзии А. Осмонова и показали, в какой степени поэт впитал в свои произведения образцы устного творчества. Талантливый поэт А. Осмонов наряду с разработкой народных сюжетов сумел умело использовать их жанровые формы и создать прекрасные стихотворения нового содержания. В кыргызском литературоведении ряд литераторы обращались к вопросам традиции и новаторства. Среди них известный литературовед и критик Камбаралы Бобулов высказал свое мнение на примере творчества талантливого поэта.

Ключевые слова. Литературоведение, традиционность, новаторство, поэт, диалектическая связь, творчество, поэзия, социалистический реализм.

Annotation. The article deals with the issues of traditionality and innovation in the Kyrgyz philology through the creative work of the great poet Alykul Osmonov. Traditionalism and innovation are closely related to the method of socialist realism. Kyrgyz literary scholars, in a number of their works, analyzed the tradition and innovation of A. Osmonov's poetry and showed to what extent the poet absorbed examples of oral creativity into his works. The talented poet A. Osmonov, along with developing folk stories, managed to skillfully use their genre forms

and create beautiful poems with new content. In Kyrgyz literary criticism, a number of writers addressed issues of tradition and innovation. Among them, the famous literary scholar and critic Kambaraly Bobulov expressed his opinion using the example of the work of a talented poet.

Key words. *Philology (study of literature), traditionality, innovation, poet, dialectical relation, creative work, poetry, socialist realism*

Социалисттик реализм адабиятынын жана искусствосунун өнүгүшү салттуулук жана жаңычылдык проблемалары менен органикалык байланышта. Кайсы гана өнүгүп келе жаткан адабият болбосун, анда эмнедир өлөт, эмнедир жаралат. Бул чындык эчактан бери эле белгилүү. Муну менен «салттуулуктун» жактоочулары макул болушса, «жаңычылдыктын» тарапташтары каршы болушпайт. Бирок, ушул «жоюлуу» жана «төрөлүү» искусстводогу өтө татаал процесс болгондуктан, терең жана маанилүү изилдөөнү талап кылат.

Көркөм адабияттын бардык ыкмалары салттуулук менен жаңычылдыктын бири-бири менен диалектикалык карым-катышта экендигине күбө. Салттуулук жана жаңычылдык проблемасы тууралуу мындай пикирди адабият таануучу жана сынчы К.Бобулов өзүнүн «Пути развития реализма в кыргызской прозе» (1969) деген монографиясында таамай айтып өткөн [1].

К.Бобулов кыргыз адабиятында жаңычыл акын катары каралган А.Осмоновго арналган «Көкөй кескен поэзия» деп аталган макаласында акындын чыгармачылыгында элдик оозеки чыгармачылыктын таасирин мындайча баяндайт: ««Манас» башында турган улуу эпосторго сыйынган, элдик оозеки чыгармаларды, санжыраларды, уламыштарды, макал-лакаптарды бети менен түшө калып жыйнаган, кыргыз тилинин байлыгына жана мол мүмкүнчүлүгүнө жазуучу катары баш ийген...»[2].

Мындан сырткары Алыкул Осмонов кыргыз акындарынан биринчи болуп Токтогулдун талантын баалап, анын поэзиясынын маанисин жана тереңдигин 1937-жылы заматта түшүнүп, Пушкинге арнаган эң алгачкы ыры «Сен жана менди» кубанып минтип жазган.

Топко салаар күлүк болсоң,
Сынымсың го сен чиркин.
Тартсам кыяк, чертсем комуз,
Ырымсың го сен чиркин.
Токтогулдай талант чыкпай,
Элимдин көңүлү ток эмес.
Өз жаныңда бирге турар
Биздин элде жок эмес.

Улуу акындын «...Өзүбүздү көтөрбөй айтканда, орус классиктерин жана Күн батыш адабияты менен тааныш биз сыяктуу кишилерге: Сагынбай Орозбаков да Пушкин, Толстой, Данте, Шекспир сыяктуу таң калтырчу күч болуп сезилет. Биз орустун улуу чеберлерине баш ийгендей, Сагынбайга да баш иебиз», – деген сөзүн эске салат [2]. Алыкул Осмонов жетилген курагында орустун жана дүйнөлүк адабияттын не бир алптары менен ың-жыңсыз тынчтыкта маектешип, алардын атактуу чыгармаларын кыргыз тилине

чоң шыктануу менен которгон, алардын ыйык ысымдарын жогору баалаган, бирок көпчүлүгүнө жүгүнгөн эмес.

Так ушул адабияттагы салттуулук жана жаңычылдык проблемасы жөнүндө кыргыз адабият таануусунда бир топ адабиятчылар өз изилдөөлөрүн жүргүзүп келишкен. Алсак, белгилүү адабиятчы А.Садыков 1961-жылы Алма-Ата шаарында «Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана жаңычылдык» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, илим жолундагы алгачкы чыйырын баштаган. Эмгек кыргыздын таланттуу акыны Алыкул Осмоновдун поэзиялык чыгармаларын талдоого арналган. Анда акындын чыгармаларында элдик оозеки материалдарды, сюжеттерди кандайча пайдалангандыгы туурасында сөз жүрөт.

А.Осмонов элдик сюжеттерге кайрылган кезде аларга үстүртөн мамиле жасап, жөнөкөй гана көчүрүп коюу менен чектелбестен, аны кайра иштеп чыгууга жетишкен жаңычылдыгын көрсөткөн. Изилдөөчү бул жагдайды далилдөө үчүн акындын «Толубай сынчы» поэмасынын мисалында караган. Акын мына ушундай эле ыргакта «Карагул», «Аксаткын менен Мырзауул» жана башка поэмаларын жараткандыгын изилдөөчү айтып өтөт.

Талантуу акын А.Осмонов элдик сюжеттерди «иштеп чыгуу» менен бирге алардын жанрдык формаларын да чебер пайдаланып, жаңы мазмунга ээ болгон эң сонун ырларын жарата алган. Ага «Тай күлүк» ырын мисал келтирет. Мында акын формасы элдики болсо да жаңы идеяларды киргизип, аны ачып бере турган мыкты сөз каражаттарын таба алгандыгын белгилейт. Изилдөөчүнүн эмгегинин экинчи бөлүмүндө Ч.Айтматовдун «ким жакшы жазса, ошол жаңычыл» деген сөзүн эске алып, А.Осмонов да мазмун жана формасы жактан эч кимдикине окшобогон эң сонун поэзиясын жаратуу менен бирге кыргыз адабиятынын тарыхына кайталангыс жаңычыл акын катары киргендиги айкындалат [3].

Адабият таануучу жана сынчы К.Артыкбаев да 1956-жылда өзүнүн «Алыкул Осмоновдун чыгармаларындагы традиция жана новаторлуктун кээ бир маселелери» деген дипломдук ишин жазып, ал «Ала-Тоо» журналына (1957-жылы № 6) жарыяланат да [4], көлөмүнө жана мазмундуулугу боюнча да адистердин, жалпы эле окурмандардын көңүлүн өзүнө бурат. Анткени, ал жылдары адабияттагы салт жана жаңычылдык проблемасын изилдөө иши али «көтөрүлбөгөн дың» бойдон жаткан кез эле. Иш төрт бөлүмгө бөлүнүп, биринчисинде акын элдик оозеки поэзиянын салттарын кандайча өздөштүрүп, өнүктүргөндүгү, экинчисинде классикалык орус, дүйнөлүк жана совет адабиятынын алдыңкы традицияларынан алган сабактарынан кайткан акыбети, үчүнчүсүндө советтик турмуш чындыгы берген жаңы темаларды оозеки жана классикалык поэзиянын эстетикалык сабактарынан сабак алуу менен кандайча жаңыча чагылдырып, кыргыз поэзиясы үчүн кандай жаңы жээктерди ачкандыгы, төртүнчүсүндө мына ушундай новатордук изденүүлөрдүн негизинде акын кандайча өзчөчө эстетикалык наркка эгедер көркөм дүйнө жаратууга жетишип, өзүнүн оригиналдуу поэтикалык мектебин түзүп кеткендиги тууралуу сөз болот.

Натыйжада кыргыз адабиятынын теориясы менен практикасы үчүн өтө актуалдуу, зарыл салт жана жаңычылдык проблемасы кыргыз адабиятында дагы да терең изилдөөнү талап кылган маселелерден экендигине ынанат.

К.Артыкбаев А.Осмонов элдик оозеки поэзиянын салттарын кандайча өздөштүрүп өнүктүргөндүгүн акындын жаңычылдыгынын бир гана салаасы катары бөлүп карайт да, анда негизги үч багытты: биринчиден, акын элдик сюжеттерди эч өзгөртүүсүз алып, аларды идеялык-көркөмдүк жагы бийик, өзүнчө бир бүтүн поэзиялык чыгармага айландырганын, экинчиден, А.Осмонов оозеки адабияттын жанрларын кеңири колдонуу менен алардагы элдик идеяларды, эски үрп-адаттарды, салт-санааларды, турмуштук мамилелерди кайрадан жаңы мазмунга шайкеш келтирип иштеп чыккандыгын, үчүнчүдөн, акын оозеки адабияттын жанрларын пайдаланууда аларга жаңы мазмун берүү менен кээ бирөөлөрүнүн формаларын мазмунга ылайыкташтырганын, кээ бирөөлөрүнүкүнө фольклорго таандык формалардын өзүн кайрадан жаңылантканын конкреттүү мисалдарды талдоо аркылуу далилдеген.

Окумуштуу С.Жигитов да кыргыз адабиятындагы салт жана жаңычылдык маселесине кайрылып, «жеке пенделик тагдырынын татаал болушу жана талыкпаган чыгармачылык изденүүлөр, улуттук фольклордун салттарын сиңирип алышы жана ичкериден жеңип чыгышы, өнүккөн дүйнөлүк адабияттардын, биринчи кезекте орус адабиятынын идеялык-эстетикалык тажрыйбасын өздөштүрүшү А.Осмоновдун адамдык касиеттерин караманча өзгөртүп, көркөм ойломуна жаңы сапат берди, дүйнөнү түшүнүүсүн жана сезүүсүн кайра жасады. Дал ошол өзгөргөн адамдын жаңырган көркөм ой жүгүртүүсүнөн жаңыча мазмунга жана образдуулукка ээ болгон чыгармалар жаралды» деген пикирин айткан. [5]

Демек, элдик асыл нарктарды чыгармачылык менен өздөштүрүп, кайра жаңыртып чыгууда А.Осмоновдун көркөм ойчул аң-сезиминин тубаса тунуктугу, дүйнө таанымынын тереңдиги мыкты кыртыш болуп берген. Анын бул багыттагы жаңычылдыгын Осмонов таануучулар баалап келгендиги да ушул себептүүдөй туюлат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бобулов, К. Тандалган чыгармаларынын үч томдук жыйнагы. [Текст] // К.Бобулов.- Б., 2011. -с.68
2. Бобулов, К. Жаңы тилке. [Текст] // К.Бобулов.-Б., 1991.-с.46
3. Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. [Текст] // -Б., 2005. -с.407
4. Артыкбаев, К. Чалгын. [Текст] // К.Артыкбаев.-Ф., 1962. –с.77-154
5. Жигитов С. Көп канаттуу куш сыңары. [Текст] // С.Жигитов.-Ф., 1975.
6. Сулайманов, Э. Ж. Туугандык системасындагы авункулат - “тайлар жана жээндер” маселеси / Э. Ж. Сулайманов, Б. М. Исаков // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-2(62). – Р. 89-94. – EDN YFWAJG.
7. Акматалиев, А. Т. Руханийлик адам жашоосунун маңызы / А. Т. Акматалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – Р. 80-85. – EDN XKNFWI.

Орозалиева Жүрсүн Муханбетовна
КООМДУ ТАЗАРТУУЧУ ЖАНА ЭЗЕЛКИ ӨЗӨГҮНӨ КАЙТАРУУЧУ, ТЕҢ
САЛМАКТУУЛУКТУ САКТООЧУ МИССИЯ ЖЕ З.АЖЫМАТОВДУН
ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК ОЙ-ТОЛГООЛОРУНДАГЫ ИДЕЯЛЫК-ТЕМАТИКАЛЫК
ОЙЛОРДУН ЖЕКЕЧЕЛИГИ

(“Датасы жок күндөр” китебинин мисалында)

Орозалиева Жүрсүн Муханбетовна
МИССИЯ, КОТОРАЯ ОЧИЩАЕТ ОБЩЕСТВО И ВОЗВРАЩАЕТ ЕГО К
ИЗНАЧАЛЬНОЙ СУТИ, ПОДДЕРЖИВАЕТ БАЛАНС ИЛИ
ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ В
ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ РАЗМЫШЛЕНИЯХ З. АЖЫМАТОВА

(на примере книги “Дни без дат”)

Orozalieva Jursun Muhanbetovna
THE MISSION THAT PURIFIES SOCIETY AND RETURNS IT TO ITS
ORIGINAL ESSENCE MAINTAINS THE BALANCE OR INDIVIDUALITY OF
IDEOLOGICAL AND THEMATIC VIEWS IN Z. AZHYMATOV'S PUBLICIST
REFLECTIONS

(on the example of the book “Days without dates”)

УДК: 821:801.81(575.2.)(04)

Аннотация. Макалада З.Ажыматовдун публицистикалык ой толгоолоруна талдоо берилип, “Датасы жок күндөр” аттуу китебиндеги тематикалык жактан ар кыл эскерүүлөрүнүн, ой-толгоолорунун, эсселеринин окурмандарды ойлоноуга, жыйынтык чыгарууга түрткү бергендиги, 1990-2000-жылдырдын коомдук көйгөйүн ачып көрсөткөндүгү анализденет. Жүрүм-турумдагы, коомдогу, үй-бүлөдөгү түрдүү кырдаал, бийлик менен жеке адамдын ортосундагы алака же карама-каршылык, жаратылыштын кооздугу, адамдын өзүн коомдо алып жүрүүсү, башкаларга мамиле жасоонун адеби, мекенчилдик, тагдыр, адам өмүрүнүн аздыгы жана андагы адамдын милдеттери, коом, жаратылыш, мекен, адам, тагдыр түшүнүктөрүнүн бири-бирине карым-катыштуу экендигин жана адам баласы күч-кубатын жана акылын өлүү дүйнөгө, көр дүйнөгө жумшап жатканы жагдайындагы тематикалык маселелер чечмеленүүгө алынат. З.Ажыматовдун публицист катары коомду тазартуучу жана эзелки өзөгүнө кайтаруучу, тең салмактуулукту даңазалоочу калемгер катары орду тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр. З.Ажыматов, “Датасы жок күндөр”, эскерүүлөрү, ой-толгоолору, эсселери, коом, жаратылыш, мекен, адам, тагдыр, публицист, күндүн актуалдуу маселелери, сынга алуу, жашоонун диалектикасы, коомдогу көйгөйлөр, пародаксалдуулук, замандын жүзү, ички ой-толгоо, коомдун чындыгы.

Аннотация. В статье анализируются публицистические размышления З. Ажыматова, представленные в его книге «Дни без дат». Рассматриваются разнообразные тематические воспоминания, размышления и эссе, которые побуждают

читателя задуматься и сделать выводы. Подчеркивается их актуальность для раскрытия социальных проблем 1990-2000-х годов. Анализируются такие вопросы, как поведение человека в обществе, семейные отношения, ситуации конфликта власти и личности, красота природы, этика взаимоотношений, патриотизм, судьба, быстротечность человеческой жизни и его ответственность. Рассматривается взаимосвязь понятий: общество, природа, Родина, человек и судьба. Особое внимание уделено теме траты человеком своих сил и разума на материальные блага и временные цели. З. Ажыматов предстает как публицист, чья деятельность направлена на очищение общества, возвращение к его исконным корням и пропаганду равновесия. В статье подчеркивается его роль как писателя, вносящего значительный вклад в общественную мысль.

Ключевые слова. З. Ажыматов, «Дни без дат», воспоминания, размышления, эссе, общество, природа, Родина, человек, судьба, публицист, актуальные вопросы дня, критика, диалектика жизни, проблемы общества, парадоксальность, лицо эпохи, внутренние размышления, правда общества.

Annotation. The article analyses Z. Azhymatov's publicistic reflections presented in his book "Days Without Dates". A variety of thematic memories, reflections and essays are considered, which encourage readers to think and draw conclusions. Their relevance for revealing the social problems of the 1990-2000s is emphasised. The analysis touches upon such issues as human behaviour in society, family relationships, situations of conflict between power and personality, beauty of nature, ethics of relationships, patriotism, fate, transience of human life and its responsibilities. The interrelation of the concepts: society, nature, homeland, man and destiny is considered. Particular attention is paid to the theme of man's spending his strength and mind on material goods and temporary goals. Z. Azhymatov appears as a publicist whose work is aimed at purifying society, returning to its original roots and promoting balance. The article emphasises his role as a writer who makes a significant contribution to public thought.

Keywords. Z. Azhymatov, "Days without dates", memoirs, reflections, essays, society, nature, Motherland, man, fate, publicist, topical issues of the day, criticism, dialectics of life, problems of society, paradoxical, face of the era, internal reflections, truth of society.

З.Ажыматовдун көзү өтүп кеткенден кийин анын "Датасы жок күндөр" аттуу китеби 2022-жылы "Улуу Тоолор" басмасынан 16,75 басма табак көлөмүндө жарык көрдү. Бул китепке анын өмүрүнүн акыркы мезгилдеринде кагаз бетине жазып кеткен эскерүүлөрү, ой-толгоолору, эсселери топтоштурулган. Тематикалык жактан ар кыл ой толгоолор жашоонун өзүнөн алынып, күнүмдүк турмуштун түрдүү кырдаалынан улам келип чыккан чакан окуялардын, баяндоолордун, эскерүүлөрдүн топтому болуп саналат. Кайсы бир көрүнүштөн же окуядан кийинки автордун ой жоруулары же сезимдери берилип, ал аркылуу окурмандарына жашоонун түрдүү маанайындагы суроолор коюлат. Окурмандарды да ойлонууга, ар кыл жыйынтык чыгарууга түркү берет. Бир четинен караганда бул ой жыйынтыктары акындын өмүр бою топтогон тажрыйбаларынын, турмуштан алган сабактарынын натыйжалары болсо, экинчи четинен кичинекейинен

жетим калып, тайэнесин караан кылып, ошол эле учурда иниси менен карындашына кенедейинен жөлөк болуп, өксүк өскөн жана кийин окуп, карьерасын, үй-жайын курууга жетишкен акындын керээзи да катары сезилет. Өзү кездештирген жагдайлардан улам келип чыккан ой-туюмдарын ортого салуу менен жүрүм-турумдагы, коомдогу, үй-бүлөдөгү түрдүү кырдаалдардагы абалдарга шилтеме бергендей. Окурман ушул ой толгонуулардан улам өзүнө кайсыдыр натыйжаларды ала тургандыгына шек жок. Турмушта кездешкен түрдүү кырдаалдарга карата окурман даярдык ала тургандай десек да болот.

Жыйнакка баардыгы болуп 477 ар кыл көлөмдөгү тексттер топтому жайгаштырылган. Анын 471и ар кыл маанидеги тема коюлбаган эсселер топтому болсо, аягындагы алты баян обончу жана аткаруучу-композитор Калмурат Рыскуловдун бейнесин ачып берүүгө арналган.

Буга адам жашоосунда баштан кечирген дээрлик баардык көйгөйлөр тууралуу ой толгоолор киргизилип, тематикалык ар түрдүүлүк байкалат. Анда бийлик менен жеке адамдын ортосундагы алака же карама-каршылык, жаратылыштын кооздугу, адамдын өзүн коомдо алып жүрүүсү башкаларга мамиле жасоонун адеби, мекенчилдик, тагдыр, адам өмүрүнүн аздыгы жана андагы адамдын милдеттери жагдайындагы тематикалык маселелер жаатында философиялык ички толгонуулар туурасында кеп болот. Лирикалык каарман турмушунда, жашоодо байкаган же күбө болгон окуялар же түрдүү кырдаалдарда келген ойлорун ортого салып андан келип чыккан жыйынтыктар менен ой корутундуларын берген. Көпчүлүгү жөнөкөй адамдардын жашоо-шартына, коомдон алган ордуна жана жаран катары, адам баласы катары турмуштук миссиясын аткаруусуна басым жасалат. Башкаларга пендечиликтен, социалдык абалдан адам катары жогору турууга ар дайым чакырык жасайт. Адам баласы өлүп баратканда да татыктуу өлүүсү милдет экендигин ар кыл ыкма менен чагылдырып жүрүп олтурат.

Өз кесиби журналист болгон үчүнбү, мезгилинде жергиликтүү гезиттерде, “Азаттык” үн алгысында кабарчы болуп иштегендиктенби, калемгер турмушта, жашоодо кезиккен актуалдуу маселелерди негизги тема кылып алып чыгып, чечмелеп коом алдына коюп берет. Ар макаласында өзүнүн башкаларга окшобогон ой-кыялдарын, бүтүмдөрүн келтирип, коомчулукту да кошо ойлонууга чакыра берет. Автордун бул китебин окуп олтуруп, коом, жаратылыш, мекен, адам, тагдыр түшүнүктөрүнүн бири-бирине карым-катыштуу келерин менен кошо андан бири-биринен ажыратып алууга мүмкүн болбогон биримдикти туясың. Ошол биримдиктин ичинен адам баарынын алдында өз милдети, функциясы бар кубулуш катары дүйнөнү өзгөртүүгө күч-парасаты жеткенин белгилейт да, тилекке каршы, андай болбой бүгүнкү адам баласы күч-кубатын жана акылын өлүү дүйнөгө, көр дүйнөгө жумшап жатканын кайра-кайра айта берет. Ушунусу менен З.Ажыматовдун публицист катары коомду тазартуучу жана эзелки өзөгүнө кайтаруучу, тең салмактуулукту даңазалоочу калемгер катары орду көрүнө түшөт. Ошентип ал 1990-2000-жылдардын коомдук көйгөйүн ачып берет. Адамдардын бай-кедей деп социалдык жактан бөлүнүп калганы, бийликке жан үрөп умтулганы, эркек менен аялдын табиятынын бузулганы, жоопкерчиликтин, уяттын жоктугу, адепсиздиктин жан багуунун кадыресе көрүнүшкө айланып калганы, сөздүн, адамдын баркталбагандыгы, жасалмалуулук сыяктуу

көрүнүштөрдүн күнүмдүк жашоодо көнүмүш адатка айланган мезгилинде жашап жатканыбыз бул макалаларда көркөм чыгарманын негизги темасына айланып, бүгүнкү күндөгү адамдарга кайрылуу иретинде сунушталган. Ошол көнүмүшкө айланып бараткан терс көрүнүштөрдүн айынан байыркыдан бери пайдубалы түптөлүп калган кыргыз коомунун бузулуп жатышын подтекст аркылуу жеткирүүгө аракет кылат. Ушунун баары бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелери! 3.Ажыматов ушул актуалдуу көйгөйлөрдү айтып олтуруп, публицист катары кыргыз коомчулугунун аң-сезиминин ойгонушуна зор милдет аткарып кетти.

Бийлик, мансап адамдын гумандуулук сапаттарын жоюп кое турган жашоодогу азгырык экендигин айтып, көр дүйнө адамдык табиятты четке кага тургандыгына көзү жетип пендечиликтен жогору болууга чакырат. Коом аларды таразалоосу керек, эсепсиз байлыгына чиренгендерди туугандары, айылдаштары, жамааты бөлүп таштаса, алар менен учурашуудан жийиркенип турушса, алар тойлорго чакырылбаса, ошондо ар бир жаран уурдап, мыйзамсыз байыгандан тартынып калат беле дейт ал, бүгүнкү депутаттарга мүнөздөмө берип [1:2022,79]. 120 депутаттын он чактысы гана элдин көйгөйүн айтып чыгат. Калганы БАЛЫК депутаттар, ошолорго караганда мен шайланып келсем, жок дегенде ыр окуп, кызымдын жоруктарын айтып бермекмин дегени менен кыйыткан какшык иретинде эл жүгүн аркалайм деп келип, бирок ошол элге кылча пайда келтирбей олтургандарга карата пародиянын функциясын аткарып турган сатиралык тексттин берген.

3.Ажыматовдун публицистикаларындагы негизги өзөк коомдогу көйгөйлөрдү ачып берүүгө арналган. Бүгүнкү күндөгү адамдык сапаттардын азайышы менен коштолгон трагедиялык кырдаалдарга карата жазуучунун жеке көз карашы берилип, ал аркылуу заманды оңдоого болгон далалаттар келтирилет. Публицист учурдагы коомдун көйгөйлөрүн дээрлик ар бир макаласында айтып олтуруп, ошол ар түрдүү көйгөйлөрдүн галереясын түзгөн. Алар төмөнкүлөр:

1. Адам өмүрү бошко өтпөшү керек, убакытты туура пайдалануу зарыл. Алсак, тойлорго корогон убакытта адам бир пайдалуу нерсени жаратып алат эле. Уурулуктун барып турган чеги да ушул адам убактысын уурдоо болуп саналат. Себеби, тойго чакырылып, анда 7-8 саатын короткон адам ошол убакытты эч жерден кайтарып ала албайт да.

2. Ата-эне жана балдар ортосундагы мамиледе кайтарым болушу керек, балдарга камкордук сезилип турушу керек, ошол эле учурда балдар ата-энеге камкор болушу да керек, балдардын тарбиясында ошол муундар ортосунда өз ара түшүнүшүү үзүлбөшү керек, бул өз кезегинде атуулдук милдет да болуп саналат, бул мекенди коргоо менен барабар, себеби, ата-энесине урмат көрсөткөн бала мекенин да урматтайт, анткени үй-бүлө чакан мамлекет же мекен да..

3. Ата-энелер эркек баласын эркек баладай тарбиялоосу керек. Ал жаратман болуусу керек, эркек кылган иштерди тартынбай кылууга көнүгүүсү керек. Ошондо коомдо аял менен эркектин ролу алмашылбай аткарылат.

4. Коомдун ар бир мүчөсүндө жоопкерчилик дегендин болуусу зарыл. Р.Айтматова: “Эне болуу оңой эле. Төрөп койсоң эле эне болсуң. Бирок эне болуу жоопкерчилигин сезүү, баласына жетиштүү мээрим, татыктуу тарбия берүү ар бир эле

аялдын колунан келе бербесе керек” [1:2022,210] – деп бекер айткан эмес бүгүнкү күндө энелер жоопкерчиликти сезбейт.

5. Социалдык абалдын төмөндүгү да адамды жүдөтө турган, басынта турган коомдук көйгөй, жетишпеген турмуш, көчүп-конуу... жардылыкка карабай адамдардын бири-бирине болгон сүйүүсүн сактап калуу – чоң эрдик.

6. Көп аялдуулук саясаты менен коом бир нече көз карашты алып жүрүүчүлөргө бөлүнүүдө. Аялдын баасы качан бааланат?

7. Коомдо атактуулук жана абийир, талант, өнөр маселеси дагы бир көйгөйдү жаратты. С.Жумадылов, М.Сагыналиев, М.Козукеев, Г.Ороскул кызы, Э.Кайып кызы сыяктуу өнөр адамдары бааланбай өлүп кетишти.

8. Котормо, драматургия, адабий сын өнүкпөй жатат. Бул көйгөй искусствого болгон кош көңүл мамиледен улам келип чыкты.

9. Кыргыз жаратылышынын таланып-тонолушу, кам көрүлбөшү, экология маселесиндеги трагедиялык кырдаал болуп саналат.

10. Элибиздин пейили, жалкоолугу, камырабастыгы, базар экономикасына даяр эместиги: “...Кыргыздарга Кудай керемет аймакты, бейиштей табиятты бериптир. Бирок акылды, эмгекчилдикти бербей койгон экен” [1:2022,27] – деген кыргыз жерине келген коноктун сөзү дагы бир көйгөйдү ачыктайт.

11. Доордо чындыктын жоктугу, саясаттын көр дүйнөгө чулганып калгандыгы, шайлоонун бурмаланып өткөрүлүшү, жасалмалуулуктун баардык жерде орун алышы. Керек болсо, доордун жүзүнүн минтип пародаксалдуу ачылышы:

“Мекенчил болбо – камаласың,

Ак ниет болбо – сабаласың!

Акыйкат болбо – соттолосуң,

Чындыкты айтпа – соттолосуң...” [1;2022] Бул чындык. Замандын жүзү! Бул убагында адабиятта сөз болуп эле келген тема [9:2011,pdf]. Калыгул [10: [https...](https://www.kalyguul.com/)], Арстанбек [11: [https...](https://www.arstanbek.com/)], Молдо Кылыч [12: kg.tyup.net], Туяк ырчы [13: [https...](https://www.tuyak.com/)], Т.Сатылганов [2;1976], Н.Байтемиров [3:1994, 377-378], Э.Ибраев [4:2008], К.Артыкбаев [5;1994, 6-30], Ш.Дүйшеев [8:1999; 2004], А.Өмүрканов [7:1995;2001;2005], Э.Иманалиев [6:2020, 6:[youtube.com](https://www.youtube.com/)] ж.б. ырга салышкан. Алар ырдаган кооптуу заман З.Ажыматовду да ойлондурут, чоң көйгөй катары коомчулукка коңгуроо кылып кагат, ырларындагы толгонуулар [13] публицистикасында андан ары улантылат. Динге, ишенимге жаманып, элдин бир нечеге бөлүнүшү – да көйгөй.

12. Ысырапкорчулук – замандын көйгөйү. Анын артында менменсинүү, дөөгүрсүү жатат. Барга-жокко карабай тойго-ашка тапканын карыздап зарптаган элдин артын ойлбой куру намыска алдырганы да учурдун негизги көйгөйү.

13. Мигрант темасы да учурдун өзөктүү көйгөйү. Жаштардын баары мекенине керектелбей чет жерде кара жумушта жүрүшөт. Энергиясын, ден соолугун, убактысын чет жерге коротушууда, ошол эле учурда наристелер мээрим көрбөй өсүүдө, бул өксүктү жаратууда.

Ошентип, бир көйгөй экинчисин жаратып, заман каардуу жана коркунучтуу болуп бара жатат дейт жазуучу. Жогоруда аталган көйгөйлөрдү ар бирибиз жеңүүгө, оңдоого

аракет кылсак, келечегибиз оңолоор беле деген суроо коюлат. Коом алдына, бийлик жана жөнөкөй адам алдына коюлган бул суроолор кечиктирилбей чечүүнү талап кылган доор көйгөйү. Жазуучу ошол көйгөйдү жөн териси менен сезип-туюп, сындап жана коомчулукка ушуну чечеличи деген чакырыгын ар бир чыгармасында өзөк кылып берет.

Мындай терс көрүнүштөрдү сынга алуу сандап саналган З.Ажыматовдун публицистикаларын жалпысынан алганда бир нече негизги тематикалык багытка ажыратууга болот. Алардын бири – түбөлүктүү темалардын тегерегиндеги акындык, жарандык же адамдык ой толгоолор, жаратылыштын, коомдун, адам табиятынын маңызын ачып берүүгө болгон далалаттар, турмуштук тажрыйбалардан улам келип чыккан философиялык ой жорумдар, жашоону, диалектиканы түшүнүүгө болгон аракеттер. Бул өмүрдүн кыскалыгы, ден соолук, адамдын коомдогу орду жана жашоодогу миссиясы, аруулук жана тазалык деген темалардын тегерегиндеги ой жоруулардан куралып, адам баласынын жашоосу жана табияты туурасындагы ой толгоолордон турат.

Чыгармачылык деген эмне? Аны адам кантип аздекетеп багышы керек жана учурдагы коомдогу чыгармачыл адамга болгон мамиле баяндалып, баалуулуктардын бааланбай калып жатканына арман кылат.

З.Ажыматовдун ой толгоолорунда тагдыр түшүнүгү өзгөчө басым жасалган тема. Өзүнүн тагдырынын мисалы менен тагдыры оор адамдардын жан дүйнөсүн ачып берет. Жетимдиктин адам жашоосундагы ойногон ролуна анализ жүргүзөт. Адам болуп калыптануудагы ошол психологиялык абалдын орду иликтенет. Жетим болуп эр жеткен адамдын социалдык жактан кемчилдиги, өксүгү коомдо анча көңүл бурулбай келегени менен олуттуу маселе экендигин белгилейт. Адам бир нерсенин жогун сезип, аны жоктоп жашап, көөдөнүндө өксүктү толтура албай ал кийин басынуу деген абалды жаратат. Ал эми басынуу – бул көңүлдүн оорусуна алып келет. Дайыма кемчилдикти, жоктуку сезүү менен жашаган адамдын жан дүйнөсү жабыркап турат. Мисалы: жетим өскөн баланын аталууларга карата ич күйдүлүгү айыкпаган жара сымал. Ал канча мезгил өтсө да адамды коштоп жүрөт. Ошон үчүн автор тагдыры оорлорго аяр мамиле жасай алсак гана деп арман кылат. Ал турсун алардагы таарыныч, өксүктү кабылдатпай, зилиндеги таш боордукту, кайдыгерликти күчөтпөй убагында мээрим бере алсак деген маселени коет. Жыртылган ботинкесин жамап берейин деген айылдаш агасынын бир сөзүнөн улам келген мээрим жана боорукердик менен өзүндөгү бөлтүрүккө айланып бараткан ички сезиминин көз жаш менен адамдык парасатка бурулганын, аламдын баарын кайдыгерлик менен таш боордуктан турат деген ойдон кайтарып сактап калганын сүрөттөп, бүгүнкү адамдардан боорукердикти, кайрымдуулукту талап кылат. Ошентип атасын өлтүрүп анан сууга салып ийгендерди кечирбейм, керек болсо өч алам дегенинен кийин башкалардын жакшылыгын көрүп кайтканын мисал кылат. Демек, адам баласы бири-бирине жакшылык, мээрим ыроолоп жатып ааламдагы кара өгөйлүктү жеңип чыга алат турбайбызды деген жыйынтыкка келет. Эгер ушул сапаттар баардык адамдарда болсо өксүк деген сезим болбой эле деп жыйынтыктайт.

Туулган жерге болгон сагынуу – акынды өмүр бою коштоп жүргөн сезим. Ал дагы акындын бир өксүгү, себеби, атасын жашында эле өлтүрүп кетишип, энеси кийинки күйөсүнө турмушка чыгып, үч бир тууган тайэнесинин колунда калып чоңоет. Билим алам

деген максат менен борборго кетип, бирок кийин барайын десе атасынан алакандай жери калбаганын, ата журтуна барганда кимдин үйүнө түшөөрүн билбеген акын ата журтумда алакандай жерим жок деген өксүктү дамамат сезген. Туулуп-өскөн Аксыда жери, үйү барларга бактылуусуң деп суктанат. Туулган жерге болгон сагыныч аны өмүр бою эзип келет. Мисалы, “Мен сенин саамайыңдан байкатпай, Аксынын жытын жыттагым келген...” [1:2022,28] – деп ал төркүнүнө барып келген аялына кайрылат.

Автор ата-бабалардын Сөздүн улуулугун барктаган касиетин кайтарууга жан үрөйт. Жалганчылыкка, куру убадага ооп алган азыркы муунду улуу муундун баалуулуктарына кайтууга үндөйт. Муну менен ал муундар ортосундагы байланыштын көрүнбөс жибинин созулуп-үзүлө турган жерин колу менен бекем кармап үзүлүүгө мүмкүндүк бербей тургандай элес калтырат. Улуу муундун нускасын өзү аркылуу өткөрүп орто муунга сиңирип, жайылтып, аны кайра кичүү муунга же келечекке мурастап жеткирүүгө аракетин жумшайт. Эсселердин дээрлик баардыгында ушул миссия кызыл сызык менен аралап өтүп тартылып тургандай. Апасы, атасынын туугандары аркылуу улуу муундун портретин жалпылаштырат. Тарыхты учурга кайрып келет. Алардан ала турган өрнөктү даңазалайт. Өзү менен жашташ бүгүнкү күнү тиш кагып, өмүрүнүн өрүнө баш коюп калган орто муун менен бүгүнкү доорду, ушул доордун адамдарын жалпылаштырган. Өзүнүн муунунун кемчилигин улуу муундун өрнөгү менен жойгусу келет. Коомду тазалап, ошол таза коомду кийинки муунга, келечекке өткөрүп бергиси келет. Ушул үч муундун борбордук чекитинде өзү туруп баарын тараза ташы менен тең салмактап тургандай элес калтырат.

Ден соолуктун баалуулугу, анын табияттан алынган энчи экендиги, ал бар кезде иштеп, элге, коомго пайда келтирип алуу керектиги айтылат. Адам тагдыры, өксүктөр ден соолукка зыян болорун, адам баласы өзүнүн да, өзгөнүн да ден соолугуна кам көрүшү – адамдык милдеттин башкысы экендигин билдирет.

Ошентип публицист түбөлүктүүлүк адамдык парасаттын негизи, ал эми түбөлүктүүлүктө адамдар бирин-бири аяп, түшүнүп, мээрим төгүп жашаса жашоо алда канча жеңил болору тууралуу айтып, ал ой тагдыр, өксүк, ден соолук, табият туурасындагы чыгармаларынын борбордук кредосун түзөрү белгиленет.

3. Ажыматовдун публицистикалык ой толгоолорунун дагы негизги темасы – адамдыктагы өз ара түшүнүшүү, адеп-ахлак эрежелери болуп саналат. Чектен чыкпоо, адамды адам баалоо керек деген ой менен адам баласындагы кечиримдүүлүктү борбордук планга алып чыккан. Мындай насаат мазмунундагы чыгармалары менен автор жүрүш-туруш эрежелеринин канондорун берген. Адам коомдо, үйдө чектен чыкпай өзүн алып жүрүү менен башкаларга үлгү болот, ошентип коом оңолот дейт ал. Адам баласы баардык нерсени баалаганды үйрөнүүсү керек. Мисалы: Эрди-катын мамилеси, аялдардын табияты, аялдын үй-бүлөдөгү орду жана анын автордун түшүнө билүүсү окурманга оң таасир калтырат: Кызы менен болгон маегинде лирикалык каарман аялына жакшы сөз арнап, эркелетип “... ошентип алдап койбосок, он жылдап “үй түрмөдө” чыдап отуруп, силерди ким чоңойтмок эле?” [1:2022,14] – деген оюн билгизет. Демек, ондогон жылдар удаа-удая балдарды төрөп, аларды багып үйдө олтурган аял кишинин психологиясын берүү менен анын түмөн түйшүгүн жана кийинки коомго алып келген пайдасын билдирген. Бул анчалык деле сөз кыла турган маселе эмес деп да чыгышаттыр. Бирок, учурда бала менен

үйдө олтурган келиндердин ички абалы, талабы, маанайы менен эч ким эсептешпейт да. Ал эми ошол келин эртеңки муундун өкүлдөрүн тарбиялап, багып, кам көрүп олтурбайбы. Муну менен ал үйдөгү жана коомдогу тең укутуулукту камсыздоого болгон чакырыгын билдирген. Автор бүгүнкү күндүн аялына сый, түшүнүү аркылуу мамиле кылуу менен эртеңки күндөгү аялды, энени баалаган коомго өрнөк болуп жатат. Ушунусу менен ал коомду дарылап, идеялык үлгү милдетин аркалап жатат.

Салт, патриархалдык жашоо канону жана сүйүү, аялга болгон мамиле жаатында да эркектин аялга болгон үстөмдүк мамилесине каршы чыгат. Аял жакшы мамилеге, сүйүүгө муктаж экендигин, анын коомдо аткарган милдеттери алда канча оор экендигин айтуу менен аялдын эмгеги менен коомдогу ролун баалаганда гана коом идеялдуу коомго айланат деген оюн айтат. Ошону менен катар эркектин канга сиңген мүнөзүндөгү адаттар салттык эрежелерден калыптанып калганы аял менен эркектин мамилесине терс таасирин тийгизип келбейби деген риторикалык суроону коет окурмандардын алдына. Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги Садык да эл эмне дейт деп, эркектик куру намыс менен аялына көңүл катын жаза албагандыр. Жамийланын көксөгөнүнө адамдардын жүрүм-турумундагы чектөө жол бербегендигинен улам бир үй-бүлө бузулду да деген ой чындап эле окурманды ойлонот. Ошондо аял дагы, эркек дагы коомдогу жазылбаган эреже-канондорго баа бериши керек тура деген ойго келесиң. Кайрымдуулук, боорукердикти кандай гана кырдаал болбосун кошо ала жүргөнүбүз менен адам катары атыбызды сактап калабыз дейт. Адамдардын бири-биринен күткөнү да, үмүт эткени да ушул сапат – дейт ал. Ансыз да өмүрдүн аздыгында жалаң сыйлашуу менен күн өткөрүүгө эмнеге болбосун деген маселени коюп, сыйлашып жатып деле өмүрдүн акырына чыгабыз го деген ойду билдирет. Ушул сапаттар менен жаман жана жакшы адамдар деген баа берүү келип чыгат. Ошол сыйлоону билбеген жана сыйлай албагандар жаман адамдар ал эми сый мамилени негизги эреже туткан табияттагы адамдарды жакшы адамдар деп келебиз. Аныгында жакшы адамдардын болушу жашоого көрк берип, алардын жакшы иштери жамандыкты дайыма жеңип келет. Табияттын мыйзамы да ошол. Жашоонун диалектикасы да ак менен каранын, жамандык менен жакшылыктын күрөшүнөн турат. Болгону адамдар жакшылыкка артыкчылык берсе гана дүйнө тең салмактуулугунан жазылбайт дейт. Айрыкча айылдык жана шаардыктар ушул маселеде ар кандай келет, айылдагылардын эл эмне дейт дегени адам баласындагы жүрүм-турумду коррекциялап турат, ошон үчүн “ЭЛЕТ ДЕГЕН ЭЛЕК” [1:2022,206] дейт жазуучу. Элетте эл сөзү менен адамды, коомду тарбиялашат. Демек, коом менен адам эсептешет. Туугандыкты, кекчилдикти жана кечиримдүүлүктү, элге кызмат кылууну жана сүйүүгө туруктуулукту да коом талабына жараша ар бир адам өз абийирине карап чечүүсү керек. Ошондо ал өз абийирине жооп бере ала тургандай болуусу зарыл деген ой айтылат.

Чыгармаларда эскерүү мотиви менен жазылган моменттер арбын. Ал балалык чагындагы, жаштык курагындагы жадында калган окуяларды эскерүү менен аны кайсы бир маселеде аргумент катары колдонот. Бүгүнкү курагындагы акыл-эстүү жыйынтыгы менен бөлүшөт. Учурунда болгон жаңылыш ойлору азыр башка өңүттө чечмеленерине далил кылат. Дүйнөнү бала катары, жаш адам катары жана токтолуп калган курактагы адамдын көз карашында караган позицияларды катар коюп, адам жашоосундагы ошол көз

караштардын маанилүүсүн иргеп чыгат. Аны менен катар мезгилдердин ортосундагы ажырымдарга да мүнөздөмө берип, адамдагы баалуулуктардын ошол үч курактагы адамдын психологиялык маанайы менен ачып берет.

Ошентип, эсселер балдардын, жаштардын жана орто муундун өкүлүнүн көз караштарын, баалуулуктарын жалпылаштырып, адамдык парасатка болгон мамилесин ачып берүү менен кандай гана курак болбосун адам адам бойдон калуусу керек деген жыйынтыкты берет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Ажыматов З. Датасы жок күндөр – Бишкек, «Улуу Тоолор», 2022.
2. Токтогул Сатылганов Тандалган ырлар – /Редактор жана түзүүчү Ж.Жапиев/ – Фрунзе, “Кыргызстан”, 1976.
3. Байтемиров. Н. Кылымдар деми.– Бишкек, ”Учкун” концерни, 1994. – 377–378-б
4. Ибраев Э. Тандалмалар: Ырлар жана поэмалар. – Б.: Полиграфкомбинаты, 2008. – 483 б.
5. Артыкбаев К. Кар заман – Китепте: Замана. Ырлар жана дастандар – Бишкек, “Учкун” концерни – 1994. – 6-30-беттер
6. Иманалиев Э. Аманат: Ырлар, поэмалар, терме. 2-басылыш. – Б.: 2020. –220 б. <https://www.youtube.com/watch?v=RLzi-svwEkA>
7. Өмүрканов А. Күндөгү так: Ырлар жана поэмалар. –Б.: 1995; Өмүрканов А. Асмансыз жылдар – Б.: Кыргызстан, 2001; Өмүрканов А. Тушалган чагылган: Ырлар жана поэмалар. –Б.: Акыл, 2005.
8. Дүйшеев Ш.Арабадагы ыр: Публицистикалар, пародия, айтыш, тамаша, обондуу ырлар, поэмалар жана кара сөздөр. –Б.: Шам, 1999. –384 б.; Дүйшеев Ш.Арабадагы ыр 2.– Б.: Педагогика, 1999. –430 б.; Дүйшеев Ш. Шакен азган –Бишкек – 2004. -430 б
9. Исаева С.<chromeextension://efaidnbmninnibpcapjpcglclefindmkaj/https://arch.kyrli.bnet.kg/uploads/KNUISAEVAS.2011-3.pdf>
10. <https://aimak.kg/janylyktar/962-kalygul-bay-uulu-akyr-zaman-ayly-zhakyn.html>; <https://kmborboru.su/2010/05/18/kalygul-baj-uulu-1785-1855/>;
11. https://studwood.net/803602/istoriya/tvorchestvo_akynov_zamanistov_kalygul_uu_lu_arstanbek_buylash_uulu;
12. <https://sputnik.kg/20250119/tuyak-akyndyn-omuru-1091491516.html>; <https://kmborboru.su/2016/05/27/tuyak-yrchy/>
13. Ажыматов З. Доско кат – Бишкек, «Улуу Тоолор», 2022; Ажыматов З. Жалгыздык – Бишкек, 1996; Ажыматов З. Мелмил – Бишкек, 2005; Ажыматов З. Нөлү көп жылдар – Бишкек, 2011; Ажыматов З. Жүрөктөгү бороон – Бишкек, 2019.
14. Акматалиев, А. Т. Руханийлик адам жашоосунун маңызы / А. Т. Акматалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – Р. 80-85. – EDN XKHFWI.

15. Зулпиева, Р. Ж. Теоретические основы кыргызского гражданского общества / Р. Ж. Зулпиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 3-1(61). – С. 96-103. – EDN JDXHEM.

Исмаилова Ибадат Мусаевна, Рысбаева Акмарал Абдилатовна
АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ФИЛОСОФИЯЛЫК
ОЙЛОР

Исмаилова Ибадат Мусаевна, Рысбаева Акмарал Абдилатовна
ФИЛОСОФСКИЕ МЫСЛИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА
Ismailova Ibadat Musaevna, Rysbaeva Akmaral Abdilatovna
PHILOSOPHICAL THOUGHTS IN THE WORKS OF ALYKUL OSMONOV

УДК 820 – 2.1

Аннотация: Аталган макалада кыргыз поэзиясынын бермети, акындын мөлү Алыкул Осмоновдун ырларындагы философиялык ойлорду талкуулоого аракеттендик. Акындын ар бир ыры турмуш чындыгынан жазылып, жүрөккө жетип, сезим кылдарын терметет. Тагдыры да, таланты да башкалардан башкараак бул акын жашоо, өмүр, өлүм жөнүндө эң эле көп ырларды жазды. Өмүрдүн аздыгына тан берип, анын октой тездигине баш катырды. “Өлүм ак, пейли сараң, көңүлү тар, күчү жок бирок мени коркута алар” деп, өлүм алдында жалтаңдабай, өзүн кайраттуу тутту. Муну менен куру кыйкырык, куру дымак эмес дүйнөгө оптимизм менен кароо үлгүсүн калтырды.

Мен өзүмдү үй ичинен карасам

Жаткан өңдүү бир өлүк жан каны жок, деп кайгырганы менен ,

Мен өзүмдү бир кылымдан карасам

Тээ алыстан чаң ызгыткан шаң чыгат, - деп өз ырларына, артында калган эмгегине таянды. Жыл сайын канча жолу туулуп, канча жолу жашаарып тураарына ар бир акылы ордунда, сезими бар инсан ынанат. Кыскасы, өмүр - Алыкул Осмоновдун поэзиясында бүтпөс, түгөнбөс, чеги жок нерсе.

Ачкыч сөздөр. Философиялык поэзия, өмүр ,өлүм, оптимизм, пессимизм, айыкпас дарт, адамзат.

Аннотация. В данной статье предпринята попытка проанализировать философские мысли в поэзии Алыкул Осмонова — жемчужины кыргызской литературы. Каждое произведение поэта написано на основе жизненных реалий, проникает в сердце и трогает самые тонкие струны души. С уникальной судьбой и талантом, не похожими ни на кого, этот поэт много писал о жизни, бытии и смерти. Задумываясь о краткости жизни, он размышлял о её стремительности. «Смерть справедлива, скупая сердцем, узка в мыслях, бессильна, но всё же способна пугать меня», — говорил он, оставаясь смелым перед лицом смерти. Вместо пустых слов и ложной бравады он оставил пример оптимистичного взгляда на мир.

Хотя он говорил:

«Себя я вижу как в доме мертвецов,
 Лежит как труп, без жизни и крови», —
 вместе с тем находил опору в своих стихах и творческом наследии:
 «А если взглядом с века я себя ищу,
 Вдали веселье, пыль клубится — там я живу».

Каждый разумный и чувствующий человек верит, что его наследие рождается и обновляется вновь с каждым годом. В целом, жизнь в поэзии Алыкула Осмонова — это неиссякаемая, бесконечная, необъятная тема.

Ключевые слова. Философская поэзия, жизнь, смерть, оптимизм, пессимизм, неизлечимая болезнь, человечество.

Annotation. This article attempts to analyze the philosophical thoughts in the poetry of Alykul Osmonov, a true gem of Kyrgyz literature. Each of the poet's works is rooted in life's realities, touching the heart and stirring the deepest emotions. With a unique fate and talent unlike any other, this poet wrote extensively about life, existence, and death. Reflecting on the brevity of life, he pondered its fleeting nature. "Death is fair, stingy of heart, narrow-minded, powerless, yet capable of frightening me," he said, remaining courageous in the face of death. Instead of empty words or false bravado, he left behind an example of optimistic outlooks on the world.

Though he wrote:

"I see myself as if in a house of the dead, ying like a corpse, lifeless and bloodless,"
 he also found solace in his poetry and creative legacy:
 "And if I look at myself from a century's distance,
 From afar, I see joy, dust swirling — there I live."

Every reasonable and sensitive person believes that their legacy is reborn and renewed every year. Overall, life in Alykul Osmonov's poetry is an inexhaustible, endless, and boundless theme.

Keywords. Philosophical poetry, life, death, optimism, pessimism, incurable illness, humanity.

Койчу досум, мени акын дебечи,
 Мени акындын чабалына теңечи.
 Кыргызында кандай улуу акын бар,
 Десе келет Алыкулдун элеси.

деп, белгилүү жазуучу Насирдин Байтемиров айтса, “Чабал акын менен сүйлөшкөнчө, Алыкулдун мүрзөсүндө турган артык” деп таланттуу акын Байдылда Сарногоев айткан. Анын сыңарындай Алыкул жашоого бир жарк этип жанган, чанда бир кездешүүчү кайталангыс феномен да. Кыргыз поэзиясын ансыз элестетүү супсак болор эле. Дүйнөгө ыр менен келип, ыр менен кеткен, ырсыз жашай албаган, ыры жок өмүрүнө канааттанбаган акындар болорун, жаш муундар дал ушул Алыкул Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылык жолунун мисалында даана түшүнүшмөк. Акын танса баарынан танып, бирок ырдан танбай, айыкпас дартты, поэзиянын сырдуу, ажайып дүйнөсү менен дарылады. Ырларына өтө катаал сын көз менен карады

Жакшы ыр жазсам, бутунан өөп жөнөтөм,

Жаза албасам, көз жашымды көлдөтөм.

Ал бүт өмүрүн, жан дүйнөсүн жарып чыккан, бүтүн жакшы ырларын, карапайым адамдарга арнады. А.Осмоновдун акындык жаңычылдыгы мына мында: ал кыргыз жергесиндеги турмуштук өзгөрүштөрдүн сырткы белгилерин, жалпы түспөлүн эмес, адамдардын аң-сезиминдеги, психологиясындагы, жашоо дүйнөсүндөгү кескин бурулуштардын диалектикасын ачты.

Акындын кайсы ырын, кайсы поэмасын албайлы, окуган адамдын көз алдына реалдуу турмуш чындыгын тартып, ички туюм-сезимин козгоп, жашоо, өмүр, өлүм сыяктуу философиялык ойлорду ойлоноуга аргасыз кылат. Өмүр менен өлүм Алыкулдун философиялык лирикасында дайыма бой тирешип турат. Ал күрөштө өмүр дайым жеңүүчү болуп чыгат. Себеби адамдар бирин экинчиси улайт, чабал, начардын ордуна күчтүү, акылдуулар келет, ата бүтпөгөн ишти бала бүтүрөт. Өмүр - Осмоновдун философиялык поэзиясында бүтпөс, түгөнбөс, чеги жок нерсе. Акын жашоо, турмуш, туурасындагы ырларында өмүрдү даңктайт, бирок өлүмдүн ак экендигин да танбайт. Мисалы: “Жеңишбек поэмасын окуйлучу

Ысык-Көл кээде тынч да, кээде толкун,

Толкуса толкунуна тең ортокмун.

Турмушта канча жолдош күтсөм дагы,

Бир сырдуу мындай жолдош күткөн жокмун.” [6.168-бет]

Чыгарманын башындагы үч куплетти жатка билбеген, керектүү жерде көркөм айтпаган кыргыз жоктур десек жаңылышпайбыз. “Эмне деген укмуштуу, ажайып саптар. Мындагы кереметти айтып бериш үчүн Алыкулдукундай сүйүү, сезим, талант керек. (3. 110бет)

Дүйнө-өмүр энчи бердин, үй жай бердин,

Дүйнө өмүр алоолонуп жана бердин.

Неге сен алыс кеткен сапарыңдан,

Ээриң жок, жайдакталып кайра келдин. Бул “Жеңишбек” поэмасынын көркөмдүк түзүлүшүнүн негизи, философиялык маңызы. Реалисттик жана философиялык поэма, акындын кыргыз поэзиясына түздөн түз кошкон поэтикалык салымы. [1. 89бет]

Акырында:

Өлүм ак, пейли сараң, көңүлү тар,

Күчү жок, бирок мени коркута алар.

Себеби, мен өлгөндө ордун басат,

Менден соо, менден жакшы, акылдуулар.

Идеяны, философияны акын кайрадан дагы бир жолу ырастайт. Мекен үчүн Жеңишбек курман болсо, анын ордуна дагы бир Жеңишбек ааламга келди. “Замана керек десе муну да алсын”, - дейт. Чындыгында акындын өмүр, өлүм жөнүндөгү ырларын аянычтуу сезим менен окуйсун. Ырдын ошол таасирдүү күчүнө жараша анын бекемдеген философиясына бизди ишендирет. Бул философия боюнча адам өлүмдөн коркпоско, тайманбаска укугу бар. Өмүр эч качан бүтпөйт. Анткени адамдын ак кызматы, илими, ырлары, урпактарга калтырган иши текке кетпейт, аны кийинки муундар, бизден күчтүү,

бизден акылдуу муундар улантат. Өмүрдүн адамдын түбөлүктүүлүгү ушунда [1. 73-75бет].

Миндеген адамдын тагдырына туш келген согуш трагедиясын бир кыргыз чалынын өмүр бою бөксөрсөс убайымын Осмонов жасалмасы жок, адамдык жапакечтик менен кабыл алып, куду керт башынын кайгы-зарындай туюнуп, өтө күчтүү акындык эргүү менен поэзия түрүндө айтып берди. “Жеңишбек бир гана акындын эмес, бүткүл кыргыз поэзиясынын мыкты табылгасы [4. 72бет].

Керт башынын күйүттөрү, жана арыз-арманы акындын бир катар ырларынан орун тапса да ал көпчүлүк чыгармаларында өз жанынын кайгысынан өйдө көтөрүлүп жарык күндүн жыргал шаттыктарын, эл турмушунун жайдары көрүнүштөрүн тирүүлүтүн машакаттуу бактысын адам өмүрүнүн өлбөс акыйкаттарын эргип- эргип күүгө салган.

Алыкул өмүр, өлүм, дүйнө, жашоо максаты, убакыт сыяктуу түбөлүктүү темаларга көп кайрылган, бирок ал ушул маселелерге байланыштуу өткөн кеткен акындардын ырларын куру кыйкырык менен эч качан кайталап койгон эмес. Жалгыз өзүнүн турмуштук тажрыйбасынан иргелип чыгып, өздүк байкоолорун жүрөк сырларын кыжаалатчылыктарын ырдаган. Адам баласы жаш чагында ден-соолук, өлүм жөнүндө эч качан ойлобойт экен. Бул өмүр чексиздей, өтө узактай сезилет эле. Муну өз жашоо тажрыйбабыздан баамдап келебиз. Элүү жаштан кийин гана карылык, ден соолук, оору, өлүм жөнүндө ойго келе баштайт тура. Ал эми оорукчан адам жаш экендигине карабастан өлүмдү ойлобой коюуга айласы жок да. Алыкул бала чагынан ооруп, өмүр бою өлүм менен тирешкен. Ага өз даргынын айыкпас экени, бул оору бир күн аны тугөтөрү дайын болгон.

Кайран акын, кайран талант! Ошол кездеги медицинанын азыркыдай өнүкпөгөндүгү кандай гана өкүнүчтүү. Азыркы мезгилде болсо кургак учуктан таптаза сакайып жүрүшөт го. Ушул жагдай акынды өмүр менен өлүм мамилесин эрте ойлонуп сар-санаага батырган. Ошол үчүн бул темадагы философиялык ырларды башка акындардан башкача туюп, башкача жазган.

Дени соо адам үчүн отуз жаш жапжаш жетилген жигиттик курак го. Өлүм эмес карылык да ойго келбейт. Ал эми оорукчан Алыкул үчүн отуз жаш да карылыктын башталышындай сезилген.

Кечээ гана тиги кырда жок эле,

Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш,- деп убакыттын учкулдугун айтса, Бирок чиркин аздыгына мейли эле.

Анын октой тездигине катат баш,-деп кейийт. Бир саам да тыным албай, алга карай учат мезгил. Ансайын адам өлүмгө бир кадам жакындайт. Буга көнгүсү келбеген акын:

“Токточу өмүр, токточу өмүр, токтой тур”, - деп кыйкырат. Бирок өмүр эч кимге баш ийбейт. Бир жолу кыйкырып алып:

Тил албассың, жоголо бер, кете бер.

Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур.

Он беш жолу улам кайра туулуп,

Он беш жолу жашарбасам карап тур.

деп жашоого оптимисттик көз менен карайт. Башка алсыз адам болсо, пессимизмге берилип, чөгүп, эрте күндө өзүн-өзү жеп бүтөт беле. Бирок акын өмүргө кубаныч менен

карап, жарык дүйнөнүн жакшылыктарына, жашоо лаззатына, табият сулуулугуна тамшанып жашаган, шүгүрчүлүк келтирген.

Жашоо деген бир тамшаным нерсе экен,
Кант жедимби, бал жедимби билбеймин.

Өзү менен кошо элдин баарынын көңүлүн чөктүрөйүн деген ниет жок акында. Башына тушкөн сыноону кайрат менен, биз айтар элек, өтө сабырдуулук менен көтөргөн. Адам баласынын картайбастыгы, оорубашы, өлбөстүгү үчүн кыялданып:

Мүрөктүн суусу жөн суулардай шылдырап,
Агып жатса мал кечпес жашыл аралда.
Жүрөк оору, өпкө оорунун дарты үчүн,
Өзүм ичпей, ичирер элем адамга
Мүрөктүн суусун ичирейин дегеним
Адам деген оорукчан тура бечара.

деп жазат “Адамзат” деген ырында. Ырларында бир да куру дымак жок. Кээде катуу оору жанын кыйнап, жашоодон эрте кетип жатканына муңкануу кандай аянычтуу.

Билбейм кандай, эмне ойдо экен катарым,
Мен өзүмдүн тагдырыма капамын.
Заманымдын керегине жарабай,
Эрте кургап, муздап кетип жатамын.

Өлүм кимди гана сестентпейт. “Сабагынан эрте үзүлгөн жемиштей” бул жарыктан эрте кетип жатканына, бул адилетсиздикке, албетте, каршы чыгат.

Баары өзгөрөт, баары өчөт дейт турмушта.
Мен өзгөрбөй өчпөй койсом не болот.
Өчөр күнүм үйгө бара жатканда,
Токмок жактан келбей койсом не болот.
Токмок жөнөйм,
Таттуу коонун тандап жейм
Миң жыл бою
Кайра үйүмө бир келбейм,
Айт, кимдин карызы бар

Так төбөсүндө кылга илинген кылычтай, салаңдап турган ажалы анын оюн, өлүм маселесине кайра-кайра жетелеп келе берген. Өлө турганын ойлой-ойлой жаны кейиген, өлгүсү келбей акылын далбасалатып көргөн. Ошого карабастан кажыбас кайрат жана тынымсыз эмгек менен жашаган. Турмушка жайдары мүнөз менен караган, жалпы элге замандаш, тагдырлаш экенине канааттанып өмүр сүргөн, өлбөстүктүн жолдорун издеген, ал жол адамдын элге кылган ак эмгеги экенин таба алган.

Мен өзүмдү бир кылымдан карасам,
Тээ алыстан чаң ызгыткан шаң чыгат.
Өлбөстүктүн өжөр эркин талашкан,
Эрдигинен эчен тирүү жан чыгат.

деген саптарды окуганда аргасыздан А.С.Пушкиндин “Эстелик” деген ыры эске түшөт.

Аалам алпы Шекспирдей күч менен

Ооруп жатып ыр жазганым билбейсин [5. 175-бет]

Кайран Алыкул, кайран акын! Кыска өмүрүндө же ден соолуктан, же үй-бүлө перзенттен айтпады. Ошого карабастан, ырдан өтө кооз, өтө чоң “Бир четин мүлдө кыргыз көтөрө алгыс” килем токуп, калтырып кетти бул жарыкчылыкка. Жер бетинде кыргыз деген эл жашап турганда анын ырларынын философиялык маңызы кылымдар бою алардын жүрөгүнүн, сезиминин назик кылдарын күүгө келтире бермекчи.

Колдонулган адабияттар:

1. К. Асаналиев “Өрдөн өргө” Фрунзе 1977ж.
2. Б. Алымов “Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы”
3. Ш. Үмөталиев “Алыкул Осмонов” Фрунзе 1958ж.
4. А. Муратов “Кыргыз адабиятын окутуунун теориясы жана практикасы” Б-Турар 2013ж
5. А. Осмонов I –том Фрунзе 1986ж.
6. А. Осмонов “Көл толкуну” Фрунзе 1989ж.
7. Сопопова, А. А. Произведение Ч.Айтматова «Тавро Кассандры» является шедевром (в лингвистике и медицине) / А. А. Сопопова, З. С. Тухтакулова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 187-192. – EDN GRYKOU.
8. Шамшиев, Р. К. Кыргызская философия и Женижок / Р. К. Шамшиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 3-1(61). – С. 215-222. – EDN OZLONP.

Алиева Фарида.Эсеновна

**КӨРКӨМ АДАБИЯТТА УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮК МАСЕЛЕСИНИН
ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ (Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинин мисалында)**

Алиева Фарида.Эсеновна

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (На примере повести Ч. Айтматова "Белый
пароход")**

Alieva Farida. Esenovna

**INTERPRETATION OF THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY IN FICTION
(Using the example of the novel by Ch. Aitmatov's "White Steamer")**

УДК: 821. 512. 154

Аннотация: Макалада Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде этностук иденттүүлүк маселесинин көркөм чагылдырылышы жөнүндө сөз болот. Улуттук аң-

сезим, тарыхый эс тутум маселелеринин саясий системадагы ордун жана көйгөйлөрүн повестте көркөм интерпретациялоо чеберчилиги талданды. Мифологиялык, архаикалык ой жүгүртүүнүн көп катмарлуу маани-маңызы жана повесттин идеясын ачуудагы эстетикалык кызматы белгиленди. Тарыхый чындык жана көркөм кыялдын өз ара карым-катышы, коомдук илимдердеги изилдөөлөрдүн жыйынтык бүтүмдөрү салыштырылды.

Жазуучунун аталган повесттеги улуттук тил, маданият көйгөйлөрү, билим берүүдөгү кемчиликтер тууралуу ойлору советтик системадагы реалдуу көрүнүш болгондугу маалым.

“Ак кеме” повести өткөн кылымдын 70-жылдарында жазылганы менен, анда көтөрүлгөн проблемалар жаңы өңүттө курчуп, актуалдашууда. Анткени дүйнө бирдиктүү, ааламдашкан өнүгүүгө өтүүдө. Учурда айтматовтаануу илими да доор чакырыктарына ылайык дисциплиналар аралык интеграцияланган иликтөөлөр менен толукталууга тийиш.

Түйүндү сөздөр. Иденттүүлүк, дүйнөтааным, этнос, адабият таануу, социология, психология, тарых, уламыш, эс тутум, система, ааламдашуу

Аннотация. В статье говорится о художественном отражении проблемы этнической идентичности в повести "Белый пароход" Ч.Айтматова. Проанализировано искусство художественной интерпретации проблем национального сознания, исторической памяти в политической системе и проблем в повествовании. Отмечена многослойная сущность мифологического, архаического мышления и его эстетическая функция раскрытия идеи повествования. Соотношения исторической реальности и художественного воображения сравнивались с результатами исследований в социальных науках. Известно, что мысли писателя о проблемах национального языка, культуры, недостатках образования в данной повести стали реальным явлением в советской системе.

Повесть "Белый пароход" написана в 70-х годах прошлого века, но поднятые в ней проблемы обостряются и актуализируются в новом свете. Потому что мир движется к единому, глобализованному развитию. В настоящее время айтматоведение также должна дополняться междисциплинарными интегрированными исследованиями в соответствии с вызовами эпохи.

Ключевые слова. Идентичность, мировоззрение, этнос, литературоведение, социология, психология, история, миф, память, система, глобализация

Abstract. The article talks about the artistic reflection of the problem of ethnic identity in the story "The White Steamboat" by Ch.Aitmatov. The art of artistic interpretation of the problems of national consciousness, historical memory in the political system and problems in the narrative is analyzed. The multi-layered essence of mythological, archaic thinking and its aesthetic function of revealing the idea of narration are noted. The correlations of historical reality and artistic imagination were compared with the results of research in the social sciences. It is known that the writer's thoughts about the problems of the national language, culture, and lack of education in this story have become a real phenomenon in the Soviet system.

The story "The White Steamer" was written in the 70s of the last century, but the problems raised in it are becoming more acute and relevant in a new light. Because the world is moving

towards a unified, globalized development. Currently, Aitmat studies should also be complemented by interdisciplinary integrated research in accordance with the challenges of the era.

Keywords. Identity, worldview, ethnicity, literary studies, sociology, psychology, history, myth, memory, system, globalization

Кирешүү:

Учурда иденттүүлүк социологияда эле эмес, жалпы гуманитардык илимдерде актуалдуу темага айланып, инсандын дүйнө таанымын мүнөздөөчү категория болуп калды. Иденттүүлүк менен байланышкан маселелер инсандын өздүгүн аныктоодо, коомду консолидациялоодо илимий да, турмуштук да мааниге ээ. Көркөм адабият адамды ачуунун куралы болуп келгенин эске алсак, иденттүүлүк маселесинин адабият таануу илимине да түздөн-түз тиешеси бар экенин танууга болбойт.

Ошол эле учурда бул концепт инсандагы өздүгүн аныктаган түшүнүктөрдүн чектерин белгилеген татаал, чиеленген түшүнүк. Ошондуктан иденттүүлүктү адабият таануунун объектисинде талдоодо башка коомдук илимдердеги иликтөөлөргө да кайрылуу мыйзам ченемдүү жана изилденип жаткан маселени терең, ар тараптуу ачып берүүнүн зарыл шарты. Белгилей кетүүчү нерсе, иденттүүлүк муктаждыгы адамга гана тиешелүү. Психоаналитик Э.Эриксон “социалдашуу” процессин терең изилдөө менен “иденттүүлүк” түшүнүгүн илимий термин катары колдонгон [6:352], латынчадан («identifico») которгондо «окшошуу» деген маанини билдирет. Иденттүүлүк түшүнүгү социалдык ролдордун алкагында инсандын бул же тигил социалдык жеке орунга өзүнүн таандык экендигин таанышы катары аныкталат. Адамдын социомаданий иденттүүлүгү аркылуу инсандын маданий жан дүйнөсү жана социалдык мамилелер чегиндеги иш-аракеттери калыптанат.

“Ак кеме” повести Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы маанилүү этаптын башталышы, жаңы бийиктиги катары бааланып келет. Ал эми чыгарманын драмалуу аякташы адабий жана окурмандар чөйрөсүндө түрдүү пикирлерди жаратып, кызуу талкуулар жүргөн. Ушундан улам авторго “Зарыл тактоолорду” жазууга туура келет. Биз бул макалада Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде этностук иденттүүлүк проблемасынын көркөм интерпретацияланышын коомдук илимдеги иликтөөлөргө таянып, талдоого аракет жасадык.

Повестте токой кордону мамлекеттин кичи моделинин кызматын аткарат. Мында адам-мамлекет, адам-адам, адам-жаратылыш, учур жана өткөн, учур жана келечек сыяктуу көп маанилүү, көп катмарлуу чулу ойлор айтылып, кордондогулардын жашоо образы, жүрүм-туруму, дүйнөтаанымы аркылуу интерпретацияланып, улуттун ара жолдо калган бейнесин көз алдыга тартат.

Белгилүү окумуштуу-психологдордун бири З.Фрейд бир катар эмгектеринде иденттешүүгө токтолуп, бала алгач бул процессти өзүн атасына андоосуз окшоштуруу аркылуу баштаарын белгилейт [4:288]. Ушул аныктаманы повесттин мисалында далилдесек болот: Бала атанын милдетин мойнуна алган Момундун тарбиясында калыптанып келаткан. Бугу уруусу, уруулук биримдик, жаман-жакшыда кызматта болуу, жети ата, ата-бабалардын осуятын аткаруу сыяктуу эзелки эрежелер Балага сиңирилген.

Бала да өзүн бугу уруусунун өкүлү катары эсептейт, сыймыктанат, Бугу Эне тууралуу уламышты чындык катары кабылдайт. Ошол чындыгы үчүн курмандыкка барат. Баланын түшүнүгү байыркы бабалардын жашоо образын элестетет. Таятанын айткан-дегенин, иш-аракетин, жүрүм-турумун Бала эч кандай сыңдоосуз кабылдайт. Эң маанилүү учурларды эстеп калат: саламдашуу адеби, Бугу Эненин, т.а. бугу уруусунун тарыхы (уламыш), каада-салттарга болгон мамилеси, эмгекчилдиги, боорукердиги, бааланбаган элпектиги ж.б. Балага эки түрдүү дүйнөтаным таасир этет: момундук жана орозкулдук. Кайсынысын жактырып тандоону автор өзүнө (Балага) калтырды, ушундай жагдай жаратты. Демек, адамды тарбиялоодо, аны иденттештирүүдө социалдык чөйрөнүн мааниси чоң экен. Бала Момундан тууроо үчүн үлгү алса, Орозкулдун жүрүм-туруму аркылуу өз тандоосун бекемдеди, жакшы менен жаманды жеке тажрыйбасы аркылуу ажыратып карай алды. Баланы ушундай чөйрөгө коюу менен автор кордондогулардын этностук жана персоналдык иденттүүлүгүнүн абалын, анын процессин (деградациясын), себеп-натыйжасын ар тараптуу деталдаштырып ачып жүрүп отурат. Жазуучунун түшүнүгүндө инсан социомаданий реалдуулукта калыптанган объективдүү дүйнөнү чагылдыруучу даяр түшүнүктөрдү, символдорду, категорияларды, нормаларды, салттарды колдонуп, аларга таянып ой жүгүртөт, аларга негизделип, социалдык-практикалык аракеттерди жасайт. Инсан ушул өзүн иденттештирген социалдык реалдуулуктун чегинде жашап, өз ишмердүүлүгүн жүргүзөт.

Момундун теги, бүгүнкү социалдык ролдору, эртеңи кандай болушу ачык текстте да, подтекстте да аныкталат. Социалдык жактан көз карандылык, зомбулук эрки бош адамдын тутунган, аздектеген идеалдарын кыйратып, инсан катары жок кыларын автор аёосуз ашкерелейт. Баланын өлүмү Момунду биротоло жок кылат. Мындай трагедиялуу, драмалуу финал аркылуу жазуучу улут тагдыры, анын эртеңкиси, келечеги тууралуу ойлорун ортого салат. Момундун тагдыры ата-бабалар насааттаган улуттук баалуулуктарды сактоодо утурумдук саясий конъюктурага каршы элдешпес туруктуулук керек экенин канчуулайт, антпесе ал канчалык маанилүү болбосун жеңилүүгө учурайт. Адамдын тамыр алып, өз кыртышында бекем турушуна этникалык эс тутум маанилүү деген ой повесттин тереңинде катылып, автор чеберлик менен тандаган көркөм деталдар, образдар аркылуу ишке ашырылат. Бугу Эне тууралуу уламышка жасаган мамиле-ишенимдерине карап, кордондогулардын адамдык бейнеси дааналанат. Аларда эс тутумдун “дозасы” канчалык, алардын жүрүм-турумуна, чечимдерине кандай таасир этти? Ушул уламыш бугу уруусун бириктирген, тарыхый жолунда алардын ийгилик, кемчилигин көрсөтүп турган барометрге айланат. Мисалы, Момун баарынан мурун өзүн бугу уруусунун мүчөсү катары көрөт, өзүнүн баёо дүйнөсү менен анын эрежелерин кабыл алат. Орозкулдар жомок деп шылдыңдаган уламыштан эсирген уруулаштарынын осол кемчилигин көрөт. Ал эми Орозкул үчүн бүгүнкү күн гана маанилүү, керектөө психологиясы менен жашайт. Куралы –бийлигине таянган зомбулук. Келечек пландары – чындыктан алыс, иллюзия. Ошон үчүн ал жашоосуна канааттанбайт, баарын жек көрөт, жүрөктө мээрим, сүйүү жок. Демек, адам маңыздуу өмүр сүрүү үчүн боорукердик, адамгерчилик, ыйман менен жан дүйнөнү толтуруп, өз элинин тарыхый тажрыйбасы менен азыктаныш керек экен. Бул жагынан Момун Орозкулдан алда канча бийик турат, анткени

ал бирөө үчүн (Бала, кызы, уруусу) үчүн кам көрөт, өзүн керектүүмүн деп ойлойт. Ал эми Орозкул өзүнүн керектүүлүк даражасынын “сезондуу” (карагай кескен маалда), мөөнөтү кыска экенин билет. Окумуштуулар белгилегендей, Орозкул – ”аутсайдер”, тамырынан ажыраган камгак сыяктуу жан, Бала мүнөздөгөндөй, таш боор, азыркынын ”фашисти”. Ал эми кордондун калган жашоочуларынын позициясы Орозкулдун мамилесине, социалдык статусуна карай аныкталат, өз ойлору жок, кулчулук психология менен жашайт. Жазуучу бул көрүнүштөрдү жеке инсандын маселеси катары карап жаткан жок, бул жерде көтөрүлгөн проблема алда канча масштабдуу, терең, маанилүү.

С.Хантингтон иденттүүлүктүн булагында чек жок деп, алардын ичинен жашоодогу эң маанилүү болгон аскриптивдик, маданияттык, аймактык, саясий, экономикалык, социалдык ж.б. аспектилерде бөлүп караган [5:236].

Жарандык иденттүүлүк социологиялык изилдөөлөрдө, негизинен, этностук иденттүүлүк менен бирдей каралат [3:56]. Этнос – (этникалык жалпылык, грек. *ethnos* – эл) топтук иденттүүлүккө жана этникалык аң-сезимге ээ жана маданий фонду, уникалдуу мүнөздөмөлөрү менен айырмаланган, тарыхый калыптанган социалдык жалпылык. Инсандын иденттүүлүгүнүн психологиялык жана социалдык деңгээлдерин кароого болот.

Окумуштуу Н.Эшимбекова Г.Ф. Миллердин, Ч.Ч.Валихановдун, В.В.Радловдун, А.Н. Бернштамдын, С.Теплоуховдун, С.Маловдун эмгектерине таянуу менен: ”Рассмотрение вопроса этногенеза кыргызов начнем с анализа самого этнонима «кыргыз», который, как считают многие авторитетные исследователи, принесен на Тянь-Шань из Сибири, где он был известен с I тыс. н. э.” -дейт [7:8]. “Ак кеме” повестиндеги Бугу Эне тууралуу уламыш: “Атам заманда, жер бетинде чөптөн токой көп, жерден суу көп болуп турган кезде улуу уруу кыргыз журту Энесай деген өзөндүн боюн жайлап турат, “-деп башталат. Кара ниет, нарксыз жоонун кыргынынан аман калган эки наристени Бугу Эне “алкак Ала-Тоосу бар, күмүштөй Теңир-Тоосу бар, боордо токой чери бар, ортодо Ысык-Көлү бар жерге” алып келет. “Башка элге тең болуп, тилин, ырын унутпашын эскертип, тукум улап көбөйүшүн тилеп, балдардын балдары үчүн бешик” тартуулайт [1:70,71]. Эненин ушул каалоосунда эле аймак, тил, маданият сыяктуу этностук белгилер айтылып, эл бойдон калуунун жолун эскертип жатат. Автор аң-сезимдүү түрдө эле кыргыз этносунун басып өткөн узак жолуна кайрылуусун тарыхый маалыматтарга негиздегенин баамдаса болот. Ушундай эле мисалды изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келаткан Теңир-Тоого байланыштуу уламыштан да кездештиребиз. Автор ошол бугу уруусунун өкүлдөрү 20-кылымда кандай эл болду, өзүнүн улуттук иденттүүлүгүн сактап кала алдыбы, ушул жол менен кетсе, эртең кандай болот деген суроону коет. Бул советтик эл деген жалпылыкты түзүүнү көздөгөн идеологиянын тушунда чоң маселе болуп калган эле. Ал эми азыркы ааламдашуунун тушунда андан бетер көйгөйлүү тема болууда. Жазуучу саясий жана глобалдык өзгөрүүлөр кылымдап түзүлгөн салттуу маданияттын зор байлыктарын жокко чыгарып, бирдейлештирип, стандартташтырып, массалык маданияттын үстөмдүгүн орнотуп жатканын публицистикалык мүнөздөгү макала, маектеринде да өкүнүү менен белгилеп келгенин билебиз. Мындан руху күчтүү эл гана аман каларын да даанышмандык менен эскерткен.

Бугу уруусунун мисалында берилген кыргыз этносу, анын ички биримдигин (же ажырымын) камсыз кылган шарт-жагдайлар, системанын мыйзамдарынын таасиринен улам туш болгон өзгөрүүлөр жазуучунун көз алдында: Орозкулдун өзү, бийлик, маданият, тил, тарых тууралуу ички бүтүмдөрү, ой-кыялдары улуттук баалуулуктарга туура келбеген, бюрократиялык-партиялык бийлик, саясий система тарабынан жаралган көрүнүш, туунду катары берилет: “Кызматың канча чоң болсо, сага келген урмат да ошончолук бийик. Эгер шаардан жылуу орун тийгидей болсо, куйрукту шарт түйүп, тоо-токоюң менен жерге кир, катып саткан карагайың менен жерге кир деп басып кете бербес белем!.. Оо, анда мен азоо айгырдай азынап турбас белем. Орозкул Балажанович, кирүүгө можина дегизип жалдыратат элем го далайды, түпкүчтөй түйүлтөт элем го кээ бир ак жүрөктөрдү. Уулумду прокурор окуусуна киргизип, кызымды рояль чалар өнөр үйрөтөт элем. “Папочкалап, мамочкалап” турса, сураганын сатып бербес белем!” Анан калса, “Момундун жупуну тили кимди кайда жеткирмек, “шаардын балдары элеттин тилин жактырбайт, тили орусча чыгат”. [1:84]. Орозкулдун эңсеген идеалдуу жашоосу ушундай. Ага азыркы үй-бүлөсүнүн (“шаардык, сулуу артис катын алмак, андайларга кызматы чоң эркек болсо болду”), кесибинин (“бирөөнүн арагын ичип, этин жедим эле, бирөөдөн жашырып пара алдым эле, ошол үчүн карагай кесип кутулайын деп минтип убара чегүү шаарда жок”), жашап байыр алган жеринин, каада-салт, эне тилинин барк-баасы жок. Мүмкүнчүлүгү болсо баарын таштап, “куйрукту шарт түйүп”, өзгөрмөк. Мындай каармандын образын автор “Ботогөз булакта” эле (Абакир) ийгиликтүү түзгөн.

Элдик таалим-тарбия иштеп чыккан эң жөнөкөй эрежелер да Орозкулга жат: улууларга, болгондо да кайнатасына болгон мамилеси, баланы куурчактай көрүп, ага өзүнүн көңүл кушуна карап дөгүрсүтөнү, оройлугу, мээримсиздиги жалпы эле адамгерчиликтин жол-жоболоруна каршы келет.

Таятасы Баланы дайыма ээрчитип жүрөт, көрүп билген уруулук-туугандык байланыш-мамиле, учурашуу адеби, конок тосуу каадалары аны таасирлентет, баалуулук катары кабыл алат. “Гостеприимство считалось одним из значимых народных обычаев. Гостями могли быть: случайный путник («кудай конок»), приглашенные (коноктор). Если к юрте подъезжали всадники, то обязательно к ним навстречу выходили хозяева и помогали спуститься с коня, приглашали в юрту. У кыргызов не принято было с ходу задавать вопросы, расспрашивать о цели приезда. Гостю обязательно предоставляли ночлег. Кыргызы говорили: «Конок- туу уйдө кут бар» [7:47].

Момунду инсан катары аныктаган категория бул – эс тутум. Ал ушул аркылуу гана өзүнүн коомдогу ордун сезет. Качан андан баш тартканда же ишенимин коргоо абалына туш келгенде жеңилип берет. Персоналдык мааниде да адам иденттүүлүгү менен коомго ыңгайлашат же андан оолактайт. Белгилүү окумуштуу-социолог Г.Бакиева мындай деп жазат: «Память является глубочайшим онтологическим началом в человеке, которым связывается и держится единство личности. Потому что человеческое «я» формируется не только из настоящего самосознания, но и из прошлого и будущего. Отнимите у человека память, и он перестанет быть человеком, ибо потеряет свою сущность... Память – это

способ человека «самообладать» и самовыражаться, с тем чтобы представлять мир, и это вменяется ему в обязанность как основа его родовой сущности» [2:89].

“Ак кеме” повести өткөн кылымдын 70-жылдарында жазылганы менен анда көтөрүлгөн проблемалар жаңы өңүттө курчуп, актуалдашууда. Этностук иденттүүлүк маселеси мына ошолордун эң маанилүүсү десек болот:

Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде кыргыз элинин этнос катары калыптанышынын негизги белгилери көркөм аңдаштырылган;

Этностун баштапкы уюткусу кыргыздар үчүн уруулук биримдик экени чыгармада бугу уруусунун мисалында берилген;

Саясий системанын этностук көп түрдүүлүккө таасири жана анын деградациясынын негизги тенденциялары реалдуу чагылдырылган;

Чыгармада мифологиялык аң-сезим жана прагматикалык ой жүгүртүү конкреттүү образдардын мисалында салыштырылып, улуттук баалуулуктар үчүн мааниси чечмеленген.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8-томдук жыйнагы. 4-том. -Б., 2014.
2. Бакиева Г.А. Социальная память и ее роль в развитии культуры и общества // Психология познания / под ред. А.А. Брудного. -Б., 2003.
3. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.:1998.
4. Фрейд, З. Я и Оно. – М., 2015.
5. Ценности и символы национального самосознания в условиях изменяющегося общества/ Отв. Ред. Л.М. Дробижеева.-М., 1994.
6. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис. /Пер. с англ. А. Андреева и др.-М., 1996.
7. Эшимбекова Н.С. Эволюция формирования национального самосознания в процессе этногенеза кыргызов.-Б., 2017.
8. Турдибеков, М. Т. Историческое развитие этнической идентичности / М. Т. Турдибеков // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 3-1(61). – С. 198-205. – EDN OAXIYC.
9. Чыныкеева, Г. Э. Демографический анализ национального состава населения Кыргызстана на современном этапе / Г. Э. Чыныкеева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 3-1(61). – С. 205-215. – EDN VSGYCP.

Токтогулова Венера Калбаевна
АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ЭЛ АРАСЫНАН
ЖЫЙНАЛГАН ЛЕГЕНДАЛАР.

Токтогулова Венера Калбаевна
ЛЕГЕНДЫ, СОБРАННЫЕ ИЗ НАРОДА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛЫКУЛА
ОСМОНОВА.

Toktogulova Venera Kalbaevna
LEGENDS COLLECTED FROM THE PEOPLE IN THE WORKS OF ALYKUL
OSMONOV

УДК. 297

Аннотация. Алыкул Осмонов кыргыз адабиятынын классикалык өкүлү катары, кыргыз элинин духун, үрп-адаттарын, тарыхын жана каада-салттарын өз чыгармачылыгында терең чагылдырган акын. Анын чыгармаларында эл арасынан жыйналган легендалар (уламыштар) чоң орунду ээлейт. Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгында легендалар менен бирге жер-суулардын аталыштары, көчмөн кыргыз элине тиешелүү түшүнүктөрдү (жылдыздар, айлардын аталышы, жутчулук, күлүктөр ж.б.) камтыган. Ошондой эле өзү жашап жаткан коомдогу өнүгүүлөрдү, ийгиликтерди “азыркы замандын легендалары” деп көрсөткөн. Ал көп учурда ошол элдик каармандарды жана алардын күрөшүн өз ырларына кошуп, аларды заман менен байланыштырган.

Макалада Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгындагы эл арасынан жыйналган легендалардын орду жана алардын өзгөчөлүктөрү, учурдагы актуалдуулугу жөнүндө сөз болот.

Түйүндү сөздөр. Уламыштар (легендалар), поэзия, элдик оозеки чыгармачылык, улуттук идеология, үрп-адаттар, “Жер албагыр”, Кыдыр, кымыз, төөнүн сүтү.

Аннотация. Алыкул Осмонов, как классический представитель кыргызской литературы, глубоко отразил в своем творчестве дух кыргызского народа, его традиции, историю и обычаи. В его произведениях значительное место занимают легенды (уламышы), собранные из народного фольклора. В творчестве Алыкула Осмонова, наряду с легендами, также представлены названия местностей, понятия, характерные для кочевого кыргызского народа (названия звезд, месяцев, явления природы, такие как джут, күлүктөр и др.). Кроме того, он отразил в своих произведениях достижения и развитие общества, в котором жил, называя их “легендами современности”. Он часто включал в свои стихи народных героев и их борьбу, связывая их с современностью.

Ключевые слова: Легенды, поэзия, устное народное творчество, национальная идеология, обычаи, “Жер албагыр”, Кыдыр, кымыз, верблюжье молоко.

Abstract. Alykul Osmonov, as a classic representative of Kyrgyz literature, deeply reflected the spirit of the Kyrgyz people, their traditions, history, and customs in his works. A significant place in his writings is occupied by legends (ulamysh) collected from folk folklore. In Alykul Osmonov's works, alongside legends, there are also names of geographical locations and concepts characteristic of the nomadic Kyrgyz people (names of stars, months, natural phenomena such as *zhut*, *külüktör*, etc.). Moreover, he depicted the achievements and

developments of the society in which he lived, referring to them as “legends of modernity.” He often incorporated folk heroes and their struggles into his poems, connecting them with contemporary issues.

This article discusses the role and characteristics of legends collected from folk folklore in Alykul Osmonov's works, as well as their relevance in the modern context.

Keywords. *Legends, poetry, folk oral literature, national ideology, customs, "Jer albagr", Kydyr, kumis, camel's milk.*

Киришүү:

Алыкул Осмонов өтө кыска өмүр сүрсө да, кыргыз адабиятын, асыресе поэзиясын профессионалдык даражага көтөргөн, жаңы сапаттагы улуттук көркөм сөз казынасына салмактуу үлүш кошкон калемгер болгон. Ал өзүнүн ыр саптарында айтылгандай арадан бир кылымдан ашык убакыт өтсө да акындын керемет таланты менен таза, чыныгы поэзиясы азыр да болсо жаныбызда. Алыкулду "кыргыз поэзиясынын Чолпон жылдызы", "новатор-акын" деп аталгандан азыркы күнгө чейин аны туурап, ага окшотуп ыр жазганга шыктанып келишет. Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз Эл Баатыры Түгөлбай Сыдыкбеков: "Акындын чыгармалары азыр эле жазылгандай жаңы жана маанилүү, мазмундуу. Ошондуктан, ырлары да Алыкулдун өзүндөй дайыма жаш бойдон кала бермекчи" – деп айтканындай акындын көзү жок болсо да, каухарга бергис ыр саптары окурмандар үчүн дагы деле жаш, жаңы эле жазылгандай кала берет. Алыкул Осмонов акын, котормочу гана эмес элдик оозеки чыгармаларга, элдик легендаларга кызыккан жана эл арасынан жазып алган. Бул эмгеги азыркы учурдагы улуттук идеология катары кабыл алынып, жалпы элге жайылтылып жаткан “Улуттук дем-дүйнөлүк бийиктик” уңгужолунда камтылган маселелерге үндөшүп калган.

1. Легендалардын мааниси

Легендалар — бул элдик чыгармачылыктын маанилүү бөлүгү болуп саналат. Алар элдин оозеки сөз өнөрүнүн жана маданиятынын бир бөлүгү катары келечек муундарга тарыхты, каада-салттарды, адамдык идеалдарды жана философияны жеткирет. Алыкул Осмоновдун чыгармаларында бул легендалар кыргыз элинин дүйнө таанымын, моралдык баалуулуктарын жана тарыхый кырдаалдарды терең жана эстетикалык жактан жеткире алган. Ал өзүнүн окуганга абдан кызык, тарыхый-этнографиялык жана турмуштук-маалыматтык жагдайда чоң мааниси бар «Легендаларга» жазган кириш сөзүндө, мындай айрымдар таңдана карачу жумушка эмне үчүн киришип, кандай максат жана кандай тилекти көңүлгө алганын өзүнө мүнөздүү аруу дили менен төмөндөгүчө түшүндүрөт: «...Кыргыз элинин оозеки адабиятында (фольклорунда) уламыштар (легендалар) чоң орунду ээлейт. Уламыштар болгон тарыхый иштер менен болгон иштердин негизинде түзүлөт. Анын чыгышынын себеби элдердин көңүлүн өзүнө бурган бир окуя менен байланыштуу болот. Анын негизи кандайдыр бир чындык менен байланыштырылат да, «дейт», «экен», «имиш» деген сөздөр менен алда канча мертебе өзгөртүлүп кетет.

Көп учурларда жерлердин атына ылайыкталган болжолдуу уламыштар пайда болот. Ал тарыхый жагынан башка мааниде турса да, өз болжолу менен чындыктын катарында сүйлөнө берет. Маселен: «Ат-Башы», «Нарын» сыяктуулар. Кээ бир уламыштардын

өзүнүн көлөмү жагынан кичинекейлигине карабастан, ченемсиз кубатты ээлейт. Ал өзүнүн ченемсиз күчү менен адамды эрксиз таң калтырат. Уламыштар адамды иренжитүү, көңүлдү чөгөт кылып жаратылыштын кээ бир күчүнө багынтуу, коркуу жагына ээрчитпейт. Ал адамды кайра жогорку күчкө жетелейт. Адамды акылдуулукка, чеберчиликке, баатырлыкка үндөйт. Ошондуктан фольклордун бул түрү кыргыз элинин жем азыгындай байкалат. [А.Осмонов, 1965-жыл, 2-томдугу]

2. Алыкул Осмоновдун легендалары

Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгында эл арасынан жыйналган легендалардын маанилүү орду бар. Ошондой эле ал элдик уламыштарды жана белгилүү каармандардын атын да колдонуп, аларды өзүнүн поэзиясына киргизген. Дүйнөлүк согуш учурунда жана согуштан кийинки жылдарда эл арасын көп аралап, эл сөзүнө кылдат кулак төшөп, эски уламыштар менен кийинки аңыздарды көркөмдөп ырга айлантууга айрыкча маани берген. Бул жагынан алганда, акын үчүн Чолпон- Атага барып иштеген жылдар аябагандай жемиштүү болгон.

“Эл арасынан жыйналган легендалар” – акын эл арасында катылып жүргөн илгерки жана кийинки уламыш аңыздарды жыйнап, атайы өзүнчө китепче кылып түзүп, кириш сөзүн дагы тиркөө менен басмага даярдаган. Алардын аягына жазылып бүткөн датасы жана дарегі – “11/XII 1946 Чолпон-Ата” деген автордук белги түшүрүлгөн. Бирок жарыкчылыкта дагы төрт жыл өмүр сүрсө да, ал жыйнагандары өзү ойлогондой китепче болуп чыгып, элге тартууланган эмес. Уламыш- аңыздардын айрымдарын белгилүү поэма кылып жазган. Дээрлик 20 жыл бою акындын архивинде кала берген бир топ көлөмдүү бул баалуу мурас кийинчерээк гана изилдөөчүлөрдүн баамына урунуп, Кыргыз Илимдер академиясынын кол жазмалар фондунда сакталып турган жеринен иргелип, Түгөлбай Сыдыкбековдун башкы редакторлугу менен 1964-1967-жылдар аралыгында жарык көргөн үч томдук чыгармалар жыйнагынын 1965-жылы чыккан 2-томуна биринчи мертебе жарыяланган.

Кыргыз эли кайгылуу күнүндө кайратка чыдаган, баатырлык күнүндө намыска үндөгөн легендаларды чыгарган. Ал өзүн дайым эр жүрөктүүлүккө үйрөткөн. Китепке киргизилген: «Толубай сынчы», «Домонун кызы» өңдөгөн уламыштар бүгүнкү күнү да өзүнүн чындыгы менен окуучуга кандайдыр кубат берет.

«Ысык-Көл», «Соң-Көл» жана башкаларга тиешелүү уламыштар кандайдыр ишенимсиз болсо да, өзүнүн элдик болжолуна адамды кызыктырат. Булардан башка ар түрдүү уламыштар жаштарга пайда берүү элеси менен бүгүнкү күндө да өз күчүндө турат.

3. Алыкул Осмоновдун легендаларынын мааниси.

Алыкул Осмоновдун легендалары– ошол элдик үрп-адаттардын, уламыштардын жана тарыхтын терең белгилерин чагылдырууга багытталган. Ал кыргыздын боорукер, эр жүрөк, акылдуу жана мекенчил адамын ар бир ырында өзгөчө көркөмдөйт. Легендалар аркылуу акын адамдын ички дүйнөсүн, коомдук көйгөйлөрдү жана ошол заманга болгон мамилени чагылдырат.

Алыкул таануучу, публицист Мундузбек Тентимишовдун изилдөөсүнө караганда Алыкул Осмонов Кой-Сарыда жүргөндө Деркембай деген корукчу киши менен көп

сүйлөшкөн. Андан көп маалыматтарды билген. Ырларындагы “Сонун”, “Бүкөн” деген каармандар ошол кишинин неберелери болгон. Анын айтымында он үч поэманы жазган.

Легендалардын мазмун-багыты эле көп түрдүү экенин автор өзү койгон тема аттарынан айкын сезилип турат. Алар, маселен: Шаарлар. Көл, дайралар. Күмбөздөр, жер аттары, эскерткичтер. Дары-дармек себепкерлери. Жылдыз аттары. Баатырлык. Жырткычтар. Ачарчылык, жут белгилери. Мээримдүүлүк. Айбанаттардын аттары. Жыл аттары. Жыл сүрүү. Кыргызча ай аттары. Куштардын жашы. Жети пир. Күлүктөр. Манас жөнүндө. Биздин күндөгү легендалары ж.б. Алыкулдун легендаларында элибиздин эр жүрөктүүлүгү, акылмандыгы жана сүйүүсү да чагылдырылган. Анын ырларында айтылган эпикалык окуялар, тарыхый инсандардын ишмердиги кыргыз элинин кайталап айтуучу тарыхын жана ага болгон сый-урматын көрсөтөт.

4. Алыкул Осмоновдун “Жер албагыр” легендасы

Кыргыз эл фольклорунан алынган “Жер албагыр” легендасы — Осмоновдун чыгармачылыгында айрыкча белгилүү болгон жана өзгөчө мааниге ээ болгон чыгармалардын бири. Бул аңыз акындын адамдык, социалдык жана табигый теңчиликке, элдик тартипке жана адепке болгон көз карашын көрсөтөт. Мисал иретинде, бул ырлардын ичинен кээ бирлерин андан эки жыл илгери жазылган кара сөз түрүндөгү легендалык «метрикасына» салыштырып көрөлү:

«Жер албагыр» - «Легендаларда»:

Кыргыздын кары кишилери жаман көргөн кишисин: «О, жер албагыр», деп тилдейт. «Жер албагырдын» өзүнчө мааниси бар. Эгер адам эң бузуку, алдамчы, карасанатай, ууру, ушакчы, кара ниет, арамза, аракеч болсо, аны жер да албайт дешет. Кийин ооруп, же киши колдуу болуп өлгөндө кайсы жерден көр казса да жалаң таш чыгып туруп алат дейт. Үркүндөн мурун Нарындан Алакөз деген адам жашаптыр. Ойлогонунун баары жамандык экен. Далай момундардын акысын жеп, ак кишилерди жамандап, уурулук, зулумдук кылчу экен. Тирүү кезинде адам баласына жакшылык кылбаптыр, бирок эң оокаттуу жашаптыр. Кийин өлгөндө, эли жыйналып коймокчу болуп кай жерди казса эле таш, суу, жылан, бака чыгат дейт. Эптеп жатып көөмп, эртеси карашса, жер төрт саржан жерге өлүктү бүркүп таштаптыр. Андан алып бөлөк жерге койсо, бир күн өтпөй жана да бүркүп салыптыр. Анан карыялардын айтуусу боюнча эки жолдун кошулган жеринен көр казып, мал союп көмгөн экен, ошондо араң жер алыптыр...

«Кыдыр»-«Легендаларда»:

Кыргызда: «Бакыт карап, Кыдыр даарып, дөөлөткө малыныптыр», деген сөз бар. Уламышта мындай дейт. Кыдыр орто бойлуу, сары мурут, сары сакал неме болот дейт. Ал эң бир боорукер, ар дайым адамга жакшылык кылсам деген ниетте болот. Ар адамдын өмүрүндө үч жолу жолугат имиш. Кыл мурут кезинде, кара сакал кезинде жана буурул сакал кезинде. Ал үч жолу тең эң бир көзгө алымы жок (дубана, азгын, жолоочу, же дагы бир көргөн кишиси болуп) көрүнөт имиш. Ошондо какпай, сокпой, ак пейил менен сыйлап турса, аны Кыдыр даарып кетет дейт. Ал кишинин иши бат эле оңолуп, элге алымдуу болот имиш...»

Ошондой эле “Дары-дармек себепкерлери” деген темада аюунун эти, кымыздын пайдасы, төөнүн сүтү ж.б. көптөгөн маалыматтарды берген.

Революциядан кийинки чыккан легендаларда эң таза, эң ачык, эң кубанычтуу жол башчылар элдин сүйүүсүнө, кадырына байланыштуу өз билгендериндей болуп айтылган. Ошол комбайн, трактор, радио, автомобиль келгенде да кыргыз эли алар жөнүндө сонун легендаларды түзгөн. Албетте, ар нерсеге сын көз караш менен караш керек, бул легендаларды чогултууда максат аны толугу менен көңүлгө кабыл алынат дегенге жатпайт. Аны тандап, иргеп илимий иштерге пайдалануу керек. Учурда деле жакшы иштер жүргүзүлүп жатат десек болот.

А.Осмоновдун 100 жылдыгына карата КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабияты институту тарабынан (Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында) “Алыкул Осмонов энциклопедиясы” түзүлгөн. (Бишкек: ”Бийиктик плюс ”, 2015.-650бет) Анда Алыкул Осмоновго тиешелүү бардык маалыматтар камтылган: акындын өмүр жолундагы жана чыгармачылыгындагы негизги даталар, акын жөнүндө драмалар, кино тасмалар, аларды аткарган артистер, нотага түшүрүлгөн ырлары, жарык көргөн чыгармалары, котормолору, акындын атындагы сыйлыктын лауреаттары ж.б. тарыхый маалыматтар камтылган.

Корутунду

Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгындагы легендалар – ал кыргыз элинин элдик баалуулуктарын, тарыхын жана идеаларын чагылдыруучу өзгөчө тармак. Акын бул уламыштарды өзүнүн поэзиясына киргизүү аркылуу элдин маданий мурастарын, дүйнө таанымын жана адамдык касиеттерин терең көрсөтүп, кыргыз адабиятынын кымбат байлыктарынын бирине айландырып калды. Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгы бүгүнкү күнгө чейин кыргыз маданиятынын ажырагыс бөлүгү болуп, кыргыз элинин руханий дүйнөсүнө терең таасир этүүдө. Ошондой эле учурда актуалдуулугун көрсөтүп жатат. Кыргыз элинин байыртадан бери сактап келе жаткан баалуулуктары көп. Биздин тарыхыбыз, тилибиз, динибиз, маданиятыбыз, салт-санаабыз, тарыхый эстеликтерибиз, нарк-насилибиз. Бирок доор алмашкан сайын, баалуулуктар өзүнүн ордун жоготуп, коом өзгөргөн сайын баалуулуктарга болгон көз караштар өзгөрүп келет. Айрыкча ааламдашуу заманында, интернет доорунда бир коомдук башкаруудан экинчи коомдук жолго түшүп, башка күчтүү коомдордун маданиятына жетеленип, өзгөчөлүгүбүздү жоготуп албоо максатында 2024-жылдын 18-декабрында Кыргыз Республикасынын Президентинин № 369 “Улуттук дем- дүйнөлүк бийиктик” уңгужолу жөнүндө Жарлыгы чыккан. Бул уңгужол отуздан ашык ар тармактын өкүлдөрү тарабынан бир жыл бою иштелип чыгып, бир нече талкуулардан өтүп, учурда бул программаны бүткүл элге жайылтуу иш-чаралары жүрүп жатат. Анда негизинен илим, билим, социалдык мамилелер, дин тутуу эркиндиги, нарк-насил, улуттук баалуулуктар, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу ж.б. таянымдар камтылган. Ошол уңгужолдогу нарк-насилди, ата-бабалардын басып өткөн жашоосуна тиешелүү ар тармактуу көптөгөн түшүнүктөрдү, маалыматтарды Алыкул Осмонов убагында эл арасынан жыйнап, аларды ыр түрүндө жазып койгон.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда айтылгандай уламыштар (легендалар) эл ичинде канчалык маанилүү орун алса да, азыркы учурда толук жыйналбаганын билдим. Ошондуктан бул легендалар илимий кызматчылардын, адабиятчылардын керегине жарап, изилдөө иштери жүргүзүлөт деген ойдомун.

Колдонуулucu адабияттар:

1. Алымов Б. Биздин адабият [Текст] / Б. Алымов, Т.Саманчин.-Фрунзе: Мектеп, 1983.- 560 б.
2. Осмонов А.Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу [Текст] / 1-том // А. Осмонов. Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 350 б.
3. Биялиев К.А. Кыргыз тили. [Текст] / К.А.Биялиев. – Бишкек: 2002. – 68 б.
4. Казыбаев П. МезгилжанаАлыкул [Текст] / П.Казыбаев. - Фрунзе: Адабият, 1990. – 74 б.
5. А.Осмонов энциклопедиясы/ А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында.- Бишкек: Бийиктик плюс, 2015.-640 б.
6. Сулейманова, Н. А. Акын демократтардын чыгармаларындагы этикалык тарбиянын мааниси / Н. А. Сулейманова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 137-144. – EDN TRKQUG.
7. Шамшиев, Р. К. Кыргызская философия и Женижок / Р. К. Шамшиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No 3-1(61). – С. 215-222. – EDN OZLONP.

Жоодарбек уулу Бекзак
ЭЛМИРБЕК ИМАНАЛИЕВ – СҮЙҮҮ ЛИРИКАЛАРЫН ЖАРАТУУНУН
ЧЕБЕРИ
Жоодарбек уулу Бекзак
ЭЛМИРБЕК ИМАНАЛИЕВ — МАСТЕР СОЗДАНИЯ ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКИ
Joodarbek uulu Bekzak
ELMIRBEK IMANALIEV IS A MASTER OF CREATING LOVE LYRICS

Аннотация: Бул макалада Элмирбек Иманалиевдин поэзиясы же анын поэзиясындагы катышкан лирикалык каармандын ой жүгүртүүсү, кыялы, коомго болгон көз карашы, адамдарга жасаган мамилеси, эң баикысы сүйүүнү башка адамдардан айырмаланып түшүнгөнү жана ага өзгөчө урмат көрсөткөндүгү менен акындын поэзиясы өз заманынын эң мыкты делген акындарынын катарын толуктаганынан кабар берет. Биз бул макалабызда Иманалиевдин сүйүү лирикаларына кайрылдык. Акындын тестиер курагындагы жазылган ырларында терең философиялык ойлор камтылып, күтүүсүз метафораларды камсыздаган чебердигине күбө болобуз. Негизинен эле акындын поэзия тармагындагы чыгармачылыгын сүйүү-махабат лирикаларысыз элестетүүгө болбойт. Элмирбек Иманалиевдин он беш, он алты жаштарындагы жазылган, адамды түркүн ойго кептеген, тазалыкты, аруулукту баяндаган, терең философияга суугарылган сүйүү лирикаларын окуп отуруп, ошондо эле сүйүүнүн сүрөтүн сөз менен тарткан чебердигине күбө болобуз.

Түйүндүү сөздөр. Элмирбек Иманалиев, акын, поэзия, поэтика, лирика, сүйүү, махабат

Аннотация: В данной статье поэзия Эльмирбека Иманалиева, а точнее лирические герои его поэзии, отражают его мысли, мечты, взгляды на общество, его отношение к людям, а главное, его понимание любви, отличное от других людей, его особое уважение к ней. Это свидетельствует о том, что поэзия поэта принадлежит к числу лучших поэтов своего времени. В этой статье мы обратились к любовной лирике Иманалиева. В стихах, написанных поэтом в юности, мы можем засвидетельствовать его мастерство глубоко философского творчества. Вообще, поэтическое творчество поэта невозможно представить без любовной лирики. Читая любовные лирики элмирбека Иманалиева, написанные в пятнадцать, шестнадцать лет, проникнутые глубокой философией, описывающей чистоту, целомудрие, чистоту и чистоту, мы станем свидетелями его мастерства в рисовании словом картины любви.

Ключевые слова. Эльмирбек Иманалиев, поэт, поэзия, поэтика, текст песни, любовь

Abstract. In this article the poetry of Elmirbek Imanaliev, or rather the lyrical heroes of his poetry, reflect his thoughts, dreams, views on society, his attitude towards people, and most importantly, his understanding of love, different from other people, his special respect for it. This indicates that the poet's poetry is one of the best poets of his time. In this article, we turned to Imanaliev's love lyrics. In the poems written in his younger years, we become witnesses of the poet's mastery in creating unexpected metaphors containing deep philosophical thoughts. In general, the poet's poetic work cannot be imagined without love lyrics. Reading the love lyrics of Elmir Imanaliev, written at the age of fifteen, sixteen, imbued with a deep philosophy describing purity, chastity, purity and purity, we will witness his skill in painting a picture of love in words.

Key words. Elmirbek Imanaliev, poet, poetry, poetics, lyrics of the song, love

Чындыгында Элмирбек Иманалиевдин сүйүү лирикалары башка акындардын ырларынан бир топ айырмаланып турат. Ошондой эле акындын сүйүү лирикаларына болгон мамилеси дагы өзгөчө экендигин, ырларындагы көркөм сөз каражаттарынын, ар кандай көркөмдүү салыштыруулардын колдонулуу чеберчилигинен байкоого болот. Акынды улуу өнөргө багыттаган чыйыр жол дагы сүйүүдөн башталган. Алгач классташ кыздарына арнап ашыктык ырларын жазып баштап, кийин чыныгы кайталангыс, улуу талант катары калыптанды.

Элмирбек Иманалиевдин он беш, он алты жаштарындагы жазылган, адамды түркүн ойго кептеген, тазалыкты, аруулукту баяндаган, терең философияга сугарылган сүйүү лирикаларын окуп отуруп, ошондо эле сүйүүнүн сүрөтүн сөз менен тарткан чебердигине күбө болобуз. Акындын болгону он алты жашында жазылган “Чымындарга” деп аталган ырын карап көрөлү.

Бар болгону бир **үшкүрүк** ырым бар,
Жатам жалгыз чарчап калып сүйүүмдөн.
Учуп – конуп жем издешет чымындар,
Куса соруп, **кумсарган** боз жүзүмдөн.
Балким чымын конуп жатат ошондон,

Баштагыдай жүз жок азыр албырган.
Өлүк эмес, бирок денем бозоргон
Жарат алып жаткан кези тагдырдан.
 Жолугарбыз-жолугарбыз, балким калдык жолукпай.
 Кайгырбаста-кубанбаста күндөмүн
 Тирүү жанды чымындарга тоорутпай,
 Кучагына катаар келсе сүйгөнүм.
 Келбей койсо анда дагы айла жок,
 Сүйүп туруп, **сүрсүп** жатсам пайда жок.
 Сүйүүнүн кең талаасына кетемин.
 Жетем дагы, атыңды атап жан берем.
 Сенсиз кантип **бул жалганга** батмакмын,
 Чымындар да учуп келмек шаң менен.
 Анда аларга, мындай бир сөз айтмакмын:
 “Денем алсыз, бердим бермек жанымды,
 Эркин учуп, эркин конуп тойгула.
 Бир сураныч шарап кылсаң канымды,
 Сүйүү үчүн тост көтөрүп койгула

Автор, ырда перифразалаштырып сөздөрдү колдонуу менен (кумсарган, сүрсүп, бул жалганга) лирикалык каармандын ал-абалын ары кеңири, ары көркөмдүү сүрөттөгөн. Себеби; “кумсарган” деген сөздү “сумсайган”, “сүрсүп” дегенди “какчыйып”, “бул жалганга” деген жерин “бул дүйнөгө” же “жер бетине” деген сыяктуу сөздөр менен алмаштырып жазылса, анда лирикалык каармандын айтайын деген оюу, берейин деген идеясы максатына жетпей, окурмандын дагы эмоциясын козгоочу касиетинен ажырап калмак. Ошондой эле чыгармада бирин-экин гипербола дагы катышкан. Троптун бул түрү көбүнчө эпикалык чыгармаларда кеңири катышкандыктан поэзия жанрындагы чыгармада троптун бул түрүн колдонуу көптүн колунан келе бербеген иш.

Ал эми, ырдын алгачкы саптарында метонимиялык сөз катышып, бүтүндөй чыгарманын табиятынан бир гана сөз кабар берет. Акын “үшкүрүк” деген сөздү метонимиялаштырып колдонуу менен чыгарма да баштан-аяк лирикалык каармандын өкүтү менен коштоолорунан жана сентименталдык маанайдагы чыгарма экендигинен кабар берет.

Ырдын өзүндө сүйүүдөн жапа чеккен лирикалык каармандын баяндоосундагы окуя сүрөттөлөт. Окуяда автор сүйүүдөн запкы жеген лирикалык каармандын керек болсо чымындан дагы корунуп отурганын кеңири баяндайт. Ошондой эле, не бир укмуш салыштыруулардын жардамы менен лирикалык каармандын образын жогорку чеберчилик менен ачып бере алган. Балким, бул ырга автор обон чыгарганда Элмирбектин ариясына айланган обондордун бири болмок.

Акындын бул жаатта ары ийгиликтүү, ары көркөмдүү, окурмандардын жүрөгүнөн орун алган ырларынын бири “Аруузатым”. Учурунда ырдын кимге арналып, кандай жаралганы дагы көпчүлүктүн бүйүрүн кызыткан талкууларга жем таштап жүрдү. Акындын жубайы жана досу төкмө акын Шекербек Адылов ырдын жаралуу тарыхы боюнча окшош

жана бирин-бири толуктаган гана версияны айтышат. Жубайы Нурзат Абдырашитованын маектеринин биринде журналисттин төмөндөгү суроосуна мындайча жооп берген жайы бар:

— **Элмирбек Иманалиевдин "Аруузатым" деген ыры бар эмеспи. Ошол ырын сизге арнап чыгарган деп уккандай болдум эле?**

— Жок, бул ыр мага арналган эмес. "Аруузатым" чыккан кезде Элмирбек менен жаңы эле таанышкам. Бул чыгарманы токтогулдук кызга арнап чыгарганын мага өзү айтып берген. Ал кызды көргөн жокмун, бирок Элмирбектин айтуусу боюнча ал өзүнөн бир топ жаш кичүү болчу, троллейбустан таанышыптыр. Жолдошум экөөбүз башында тааныш катары сүйлөшүп жүрдүк да. Ошол учурда Элмирбек мага бул кыз тууралуу көп айтып калчу, жакшы көрсө керек. Ал тургай Элмирбектин атынан анын ата-энесине токтогулдук байкелер да барып колун сураганын уккам. Бирок ал макул болгон-болбогонун так билбейм. [1]

*Бирде чуркап, бирде калып жөрмөлөп,
Билинбестен кайран жаштык өйдөлөп,
Баратканда балбылдаган от көрдүм...
Бакыт менден алыс эмес өңдөнөт.*

Автор ырдын башында өзү айтып тургандай эле тагдырдын ташы бирде өйдө болуп, бирде ылдый түшүп, жашы дагы өрдү карай бет алып калган мезгилде жогоруда ырдын тарыхында айтып өткөн троллейбустагы студент кыз жолуккан. Автор ал кызды же лирикалык каарманын иңир тартып турган жерге жарыгын тийгизген, балбылдаган отко салыштырып, жөө тумандын ичинде, караңгы кирип, туңгуюкта калып кеткен мезгилде мерчемдүү жерден белги берген маяк сыяктуу (бактылуулуктун маягына) нерсеге салыштырып өтүп, бакыттын анчалык алыс эмес жерде турганын айтса кийинки куплеттеринде лирикалык каарманын аруулуктун белгиси катарында карайт.

Бул ыр тууралуу Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын аспиранты Нурзада Кубанычбекова эжеке өз изилдөөсүндө мындай дейт: “Анткени, анын ар бир сабында аруулуктун учкуну чачырап турат. Чындыгында акын аруу-таза сезимди “Аруузатым” ыры аркылуу кеңири ачып берген”. [2]

Ошондой эле бул макалада Элмирбек Иманалиевдин айрыкча сүйүү ырларында “аруу” сөзүн көп колдонгондугун баса белгилөө менен автор өзүнүн жан дүйнөсүндө аруу-таза деп билген нерселердин баарын “Аруузатым” ырына сыйдыра алган деген ойду дагы камтып кеткен.

*Аруузатым, ай чырайым, аппагым!
Сени көрүп аруулана баштадым.
Карегинде жүргөн экен катылып,
Качанкы бир мен жоготкон асманым.*

Ал эми ырдын экинчи куплетинде лирикалык каарманды: “Аруузатым, ай чырайым, аппагым” – деп тазалыктын бир башкача, көркөмдүү салыштыруулары менен атап өтөт. Ошондой эле биринчи куплетте автор каарманды бактылуулуктун маягы катарында караган болсо, экинчи куплетте: “Сени көрүп аруулана баштадым” – бул сапта “аруулана” деген метафоранын жардамы менен аруулуктун, тазалыктын символу катары карайт жана

ал каармандын өзү менен кошо өзгөнү дагы тазарта ала турган башкача касиетин баса белгилеп өткөн. Дал ушул куплеттин акыркы саптарында: “Карегинде жүргөн экен катылып, качанкы бир мен жоготкон асманым” – “асман” сөзүнүн айланасында ой жүгүрткөн учурда оптимисттик маанайда ойлонгон көпчүлүк адамдын көз алдына көк мелжиген, таза мейкиндиктин элеси тартылбай койбосо керек. Дал ошондой болгон чексиз мейкиндик, аруу-тазалыкты лирикалык каарманынын карегинде катылып турганын, көпчүлүктүн арасынын ал нерсени Элмирбек акын гана байкай алганын, андай таза дүйнөнү, таза адамдар гана сезе алат деген түшүнүктү кыйытып өткөн. Элмирбек Иманалиевдин өзүнүн маектеринин биринде дагы троллейбустун ичинде өзгө адамдардан айырмаланып турган ажарлуу кызды көрүп отуруп жазылганын айтканы бар.

Буга улай эле махабат лирикаларынын оригиналдуу, өзгөчө салыштыруулар жана акындын кайталангыс стилинде жаралган “Сен жанымда болгондо” аталышындагы көлөмдүү ой толгоолодон камтылган ырын карап көрөлү.

*Сен жанымда болгондо –
айлангансыйм бүт дүйнөлүк борборго.
Сен жанымда жок кезде –
бата берем оор санаа, ойлорго
Кандай болмок? Карааныңды жоктоптой,
Сен экөөбүз бир денеде болгондо:
Айрылышпай бирибизден бирибиз;
Тең ачылып, тең жумулуп көзүбүз;
Сүйлөгөндө бирдей чыгып сөзүбүз;
Бөксөргөндө бир бөксөрүп,
Толгон кезде бирдей толуп көөнүбүз;
Бир ооз менен суу ичип;
Бир мурундан дем алып;
Экөөбүздө согуп турса бир жүрөк;
Бирдей үмүт, бирдей арман, бир тилек;
Ошондо да сени издеп,
Элесиңди сагынып,
Азап чеге берет белем, ким билет?*

Автор бул ырын дагы “Аруузатым” сыяктуу лирикалык каарман менен автордун ортосундагы байланыштын негизинде иштеп чыккан. Чыгарманын башында автор ашыгын б.а. лирикалык каармандын жанында өзүн бактылуу сезип, терисине батпай толкуп ташыйт жана ал учурун бүт дүйнөнүн борборуна салыштырат. Ал эми, тескерисинче ал жок учурда оор санаага, муң-кайгыга батаарын айтып аны менен бир денеде болгондогу т.а. эки адамдын бир денеде жайгашкан абалы жөнүндө суроо салып, ой жүгүртөт. Ырдагы: “Сен экөөбүз бир денеде болгондо” деген сапты тике мааниде түшүнүп карай турган болсок, медицинада сиама эгиздери т.а. бир денеде биригип жайгашкан тубаса деген түшүнүктү берет. Албетте, автор бул сапты өтмө мааниде колдонду жана сөздүн төркүнү лирикалык каармандардын бирге болуу туурасындагы оюу айтылып тургандыгын

түшүнсөк болот. Ал эми, автор ырда бир денеде болгондогу бир нече артыкчылыктарды атап өтүү менен:

“Ошондо да сени издеп,

Элесиңди сагынып,

Азап чеге берет белем, ким билет?” – деп бирге болгондо дагы ал адамды сагынып, издеп, кусаланаарын айтуу менен сүйүүнү адамдын акылы жеткис, бийик фантазияда, терең философияга суугарылган ой толгоолору менен болуп көрбөгөндөй деңгээлде даңазалай алган. Элмирбек Иманалиевдин жогорудагы ырына үндөштүгү даана байкалган дагы бир чыгармасын карап көрөлү:

Кантип сени унутмакмын?!

Кантип сенден бөлүнөм?!

Сенсиз көпкө жашай албайт көрүнөм.

Орун таапсың, эч ким али баса элек,

Жүрөгүмдүн эң төрүнөн-төрүнөн...

Акындын анча көлөмдүү эмес бул ырында башка акындардын чыгармалары сыяктуу куру кыйкырык, кургак баяндоолор жок. Бирок, ошого карабай эмоционалдык – экспрессивдүү мааниге ээ. Автордун жөнөкөй сөздөрдүн, көркөмдүү салыштыруулардын жардамы менен жазылган сүйүү тууралуу эң сонун ырларынын бири. Ошол үчүн ар бир окурмандын жүрөгүнө жылуу кирип, эсинде калат. Ал эми ырда лирикалык каармандын поэтикалык романтикасын элестүү берүүнү камсыз кыла алган.

Кетире албайм башка жолго!

Кетире албайм бөтөн колго!

Кечире албайм андай болсо!

Биздин жолдор бириккен.

Эч ким бизди түшүрө албас бийиктен.

Ырдын экинчи куплетинде жогорудагыдай эле көркөмдүүлүк менен жазылып, бирок автордун лирикалык каарманга болгон мамилеси бир аз башкача өңүткө бурулат. Биринчи куплетте лирикалык каарманга болгон сагынычы, жакшы көрүүсү, болгондо дагы ага жүрөгүнүн төрүнөн орун бергендигин айтса, кийинки куплетте лирикалык каарман менен бирге болуу тууралуу талаптарын коёт жана экөөнүн жолу бир экендигин айтып, өз сүйүүсүн жеңил-желпи, арзан баа сүйүү эмес бийиктеги турган сүйүү деп сыпаттайт.

Сен экөөбүз табышабыз баары бир,

Биз адамбыз – жүрөгү бир жаны бир.

Кан денемде нур зат болуп жүгүрсүн,

Кабарыңды билдирип кой дагы бир.

Албетте, бул ырды баштан-аяк окуп көрүп автордун лирикалык каарманга болгон сагынычын, кусалыгын сезип туябыз. Негизинен Элмирбек Иманалиевдин айрыкча сүйүү ырлары өзгөчө оригиналдуулукка ээ. Ал эми, сөз кылып жаткан ырдын үчүнчү куплетинде сөз болуп жаткан лирикалык каарман менен бирге болуусун жана аны менен бир денеде, жүрөгү бир адамдар экендигин айтып келип, анын кабарын билдиришин өтүнүү менен денесинде кан жөнөкөй эмес нурлуу затка айланып жүгүрүүсүн баяндап, көркөм

салыштыруу менен өз чебердигин көрсөтө алган. Элмирбек Иманалиев сүйүүнүн сүрөтүн сөз менен тарткан акын.

Ошондой эле жан кейиткен зордук - зомбулуктар, кыйноолор, жемкорлуктар, куулук - шумдуктар канчалык ачуу чындык болсо да, алар лирикалык каармандын дилин ошончолук оорутуп турса да, сатирик акын жумшак лиризм менен шөкөттөп, күлкү менен көркөм чагылдырган стилдик - поэтикалык өзгөчөлүгүнө баа берилет.[9]

Колдонулган адабияттар:

1. <http://wikipedia.org>
  2. Элмирбек Иманалиев. Аманат. Бишкек 2020-ж.
  3. <https://super/kg>
  4. <https://www.sputnik.kg>
  5. <https://www.ruhesh.kg>
  6. Н. К. Кубанычбекова. Элмирбек Иманалиевдин ырларындагы аруулук. КМКТАУнун жарчысы №3(69). Бишкек – 2020-жыл. 410-бет.
  7. М. Борбугулов. Адабият теориясы. Бишкек 1991-ж.
  8. Кадырова, А. Б. Сарногоевдин юмордук-сатиралык ырларынын стилдик-поэтикалык өзгөчөлүктөрү / А. Кадырова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 4(58). – P. 130-135. – EDN WJBJQX.
  9. Абдывасиева, З. Кыргыз элдик макал лакаптардын тарбиялык мааниси / З. Абдывасиева, А. М. Эргешова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 1(54). – P. 29-33. – EDN EEIBNS.
  10. Тойчубекова, Г. Ж. Жаштардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү / Г. Ж. Тойчубекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 4(49). – P. 208-213. – EDN MQDAHU.
-

ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

Тилекова Назира Дүйшөбаевна
МЕКТЕПТИН IX КЛАССЫНДА “ЖАҢЫЛ” ТАРЫХЫЙ ДРАМАСЫ
БОЮНЧА КӨРКӨМ ТЕКСТКЕ АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН
МЕТОДИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ
Тилекова Назира Дүйшөбаевна
МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АНАЛИЗА ПРИ ИЗУЧЕНИИ
ИСТОРИЧЕСКОЙ ДРАМЫ “ЖАҢЫЛ” В IX КЛАССЕ
Tilekova Nazira Duishobaevna
SOME QUESTIONS OF STUDYING THE DRAMA “ZHANYL” IN THE IX CLASS
OF SECONDARY SCHOOL

УДК:37.2.-265.4.(575.2)

Аннотация. Макалада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин тогузунчу класстарында “Жаңыл” тарыхый драмасын өздөштүрүүдө анын көркөм текстине карата жүргүзүлүүчү анализ аркылуу окуучулардын билим, билгичтик жана көндүм адаттарын, предметтик компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери каралды. Автор мында сабактагы мугалимдин анализинин болжолдуу текстин сунуш кылуу менен “анализ сабактын” толук үлгүсүн мугалимге методикалык көрсөтмө катары сунуш кылат. Мында айтылган пикирлер толугу менен кайталанбаса да мугалим ал жоболорду жетекчиликке алат деген ишенимди макаланын автору билдирет.

Түйүндүү сөздөр. Фольклор, баатырдык кенде эпос, тарыхый драма, сахна, анализ – сабагы, мекенчилдик, көркөм образ, каарман, драмадагы конфликт.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования знаний, умений и навыков, в целом предметных компетенций учащихся посредством анализа художественного текста при изучении исторической драмы “Жаңыл” в девярых классах кыргызских общеобразовательных школ. Автор представляет полный образец “урока анализа” в качестве ориентира для учителя, приводя примерный текст анализа урока учителем. Автор статьи выражает уверенность, что учитель будет руководствоваться данными положениями, даже если комментарии будут повторяться не полностью.

Ключевые слова. Фольклор, героический малый эпос, историческая драма, сцена, урок – анализ, патриотизм, художественный образ, герой произведения, конфликт в драме

Annotation. The article deals with the formation of knowledge, skills and abilities, in general, subject competences of students through the analysis of a literary text when studying the historical drama “Zhanyl” in the ninth grade of Kyrgyz secondary schools. The author presents a complete sample of the “lesson of analysis” as a guide for the teacher, giving an approximate text of the analysis of the lesson by the teacher. The author of the article expresses confidence that the teacher will be guided by these provisions, even if the comments are not repeated in full.

Key words. *Folklore, heroic epic, historical drama, scene, lesson-analysis, patriotism, artistic image, hero of the work, conflict in drama.*

Киришүү:

Негизи акын жана драматург Кубанычбек Маликовдун А.Куттубаев менен авторлошуп жазган бул драмалык чыгармасынын аталышы “Жаңыл” эле, муну кыргыз адабиятынын программасына “Жаңыл мырза” деген аталыш менен киргизилдендигинин себеби – бул чыгармада (элдик эпосто) сүрөттөлгөн окуя, анын каармандары тарыхый негизи бар турмуштук окуялар экендигинде. Жаңыл мырза аялдардан чыккан элдик баатыр катары тарыхта калган инсан. Мунун баатырдык кенже эпос катары варианты да бар, К.Тыныстановдун “Жаңыл мырза” деген аталыштагы поэмасы да бар, эми минтип К.Маликов менен А.Куттубаев тарыхый драма жазып олтурушат.

Тарыхый драманы өздөштүрүүдө кыргыз адабиятынын программасы буга төрт саат убакыт караган, карап көрөлү, мында төмөнкүдөй талап – аннотация берилет: Элдик поэманын сюжети кайрылуу. Уруулук мамилелер үстөмдүк кылган доордо баатыр кыздын карама – каршылыктуу, драмалуу тагдырын, эли – жеринин азаттыгы үчүн, жеке аялдык намысы, золобосу үчүн каармандык менен күрөшүүсүн көркөм чагылдыруу. Жаңыл менен Түлкү, алардын махабаты, шарт – жагдайга мамилеси, трагедиялуу тагдырлары. Катаал кара күчтөрдүн үстүнөн болгон элдин жеңишин даңазалоо, бийик патриотизмге ширелген дух, өткөн доордун жалпы колорити. Чыгарманын чыңалган драматизминин булагы – адилеттүүлүк менен кара өзгөйлүктүн тирешүүсү. Драманын сахнадагы өмүрү [1, 27 б.].

Мугалим сабактагы анализинде мына ушуларды негизги багыт катары караманышы керек.

1. Мугалимдин кириш аңгемеси: К. Маликов А. Куттубаев менен бирге эл оозунда айтылып жүргөн эпостун (айрымдар мунун элдик дастан деп да жүрүшөт) негизинде “Жаңыл” аттуу драманы жазышты. Чыгарманын негизги идеясы – Ата Мекенге болгон берилүүнү, мекенчилдик сезим менен ыйык сүйүүнү керсөтүү жана аны душмандардан коргоп, эркиндик үчүн күрөшкөн эл баатырын даңктоо. Демек, “Жаңыл” – эл бактысы, эл эркиндиги үчүн күрөшүп, анын эркиндигин баарынан жогору койгон баатыр кыздын тагдыры жөнүндөгү тарыхый баян.

2. Анализдин биринчи этабы: Алгачкы көшөгө (көрүнүш). Уруу башчылары Түлкү, Үчүкөнүн алдында ырчы нойгут элинен чыккан кыз Жаңылдын сулуулугун, баатырдыгын мактап ырдап олтурат. Буга Түлкүнүн ичи күйүп: “Сен оозуңду ачсаң эле Жаңылдан баштоочу болдуң”, -деп ачууланат. Бирок өзү Жаңылды жакшы көрчү, жактырчу, ага жетсем деп эңсечү. Ошентсе да куру намыска чиренип, өзүнүн бул ыйык сезимин жашырып келген. Бүгүн Үчүкө бул сырды ачык айтып, Түлкү Жаңыл кызга барат деген кабар элге тарап кетти. Айрыкча Үчүкөнүн: “Эгер барбасаң, Жаңылдын сулуулугунан корунуп, баатырдыгынан коркту деген сөзгө каласың”, - дегени аны ого бетер ойлонтту. “Мен анын алдына жүгүнүп барбайм, элин чаап, малын талап, Жаңылды жүгүндүрөм”, деп Түлкү баатыр болочок колуктусуна дал ушундай жаман ой менен жөнөйт.

Баатыр кыз бул учурда эч нерседен капарсыз жаштар менен үлпөт куруп жаткан. Аңгыча Түлкү келиптир деп эл дүрбөп калат. Жаңыл жарык маанай, жакшы санаа менен кабыл алса да, кыңыр ойлуу Түлкү текебер кирет: “Жуучу жиберсем, жооп бербейсиң. Акыры өзүм келүүгө аргасыз болдум. Мени менен кетесиңби, жокпу? Жообун азыр бергин”, - деп Жаңылды демитип, каада-салтты бузат. Жаңыл болсо: “Жолдун боюнда, кыз-жигиттин тобунда ойлонбой ант бере салыш кызга уят, жигитке кырсык болор”, - дейт. Бул сөз Түлкүнүн кур намысын ого бетер күчөтүп, “конок болуп кет” дегенге көнбөй түнөрүп, кектүү аттанат. Көп өтпөй эле Түлкү даярдыксыз жаткан нойгут элине бүлүк салып, малын олжолоп, элин туткундайт. Эр жигиттен мындай адепсиздикти күтпөгөн баатыр кыздын ачуусу келип, элин коргоо үчүн жоого каршы аттанат.

3. Анализдин экинчи этабы: Экинчи көрүнүш. Тынч жаткан элди чаап алганына мактанышып, Түлкү менен анын жан-жөкөрлөрү Чатыр-Көлдүн кылаасында тойлоп жатышканда, аларды кубалап Жаңыл келет. Манчыркашкан уруу башчылары аял затына шек келтиришкенге чейин барышат. Эл намысын жана өзүнүн адамдык касиетин ыйык туткан Жаңыл мындай шылдыңга чыдай албай, согуш башталат. Кандуу кагылышта Түлкү, Үчүкө, Атакозу Жаңылдын колунан жаздым болуп, туткундар бошотулат,

“Жаңылды чаап, Түлкүнүн өчүн алам”, - деп эми Калматай бай жулуна баштайт. Бул иш өзүнүн колунан келбесине түшүнүп, ал калмак ханы Манжыны жардамга чакырат. Эгерде Жаңылды жеңүүгө жардамдашса, айтканына көнүп, баарын аткараары жөнүндө убада берет. Калматайдын да, Манжынын да бири – биринен жашырган өз максаттары бар. Ал эми Манжынын мурда эле Жаңылда ала албай жүргөн өчү бар болчу. Баатыр кызды аялдыкка алууну ал көптөн бери эңсеп жүргөн. Ошентип, калмак хан Калматайдын айтканына макул болот. Алар ачык кармашта Жаңылды туткундай албастыгын түшүнүшүп, Түлкүнүн мүрзөсүнүн жанында аңдып жатышат. Жаңыл мырза мүрзөгө келип, эч даярдыксыз турганда, колго түшүрүшөт. Аны менен бирге Жаркын, Акыбек туткундалат.

4. Анализдин үчүнчү этабы: Калматай Жаңылды, Манжы Жаңылды алабыз деп оолугуп, буга көнбөгөнү үчүн кыздарды орго (зынданга) салышат. Бирок кыздар бардык кыйноого чыдап, Калматай менен Манжынын зордугуна макул болушпайт. Анткени Жаңыл эл колдооруна, чыккынчылардан өч аларына терең ишенет. Драманын акырында элдин жардамы менен Жаңыл туткундан бошотулуп, чыккынчылар жазасын алышат. Драманын башкы каарманы Жаңылды ырчы: “Тепкенин жазбас тынар бар, кыздан чыккан кыраан бар”, - деп сүрөттөйт. Чындыгында Жаңыл ашкан баатыр, ары сулуу. Бирок аны журт сүймөнчүлүгүнө бөлөп, атак – даңкка жеткирген баатырдыгы гана эмес. Андагы эң жогорку касиет – элге болгон берилүү, тунук сүйүү жана таза адамгерчилик. Эл бактысы үчүн ал бардык кыйынчылыкка каршы турууга даяр: “Журтумдан чырпык кыйдырсам, Жаңыл болбой өлөйүн”, - деген антын ал өмүр бою ыйык тутту. “Демек, - деп жазат, педагогика илимдеринин доктору, профессор Б.Алымов, - Жаңыл үчүн эң кымбат нерсе – эл бактысы. Эли эзилип кыйноодо жатса, аны элес албай керт башынын баатырдыгына чиренип сайран курган киши эч качан бактылуу болбойт. Журт алдындагы милдетти сезбеген адам элдин эң коркунучтуу душманына айланат. Жаңылдын мындай оюн Түлкүнү өлтүргөндөгү көрүнүштөн ачык байкайбыз. Жаңылга жуучу жиберип, ары баатыр, ары

сулуу кызга баш кошсок деп эңсегендер көп болгон. Ошолордун ичинен Жаңылдын жактырганы жалгыз Түлкү эле. Бирок ал өз сүйгөнүн да аябады, анткени Түлкү нойгут элин талоонго учуратты. Жаңыл Түлкүнү өлтүрүп жатып: “Өрттөй албырган жаштыктан, жүрөктү жандырган сүйүүдөн эл башына келген намыс күчтүүлүк кылды. Намысымды коргогонума күнөөкөр эмесмин. Кош, текеберчиликке курман чалынган, Түлкү мырза! Тирүүндө сүйүп калгандыгым үчүн, мүрзөңдүн жанынан өткөндө эстей жүрөмүн!” - деп зээни кейип, каңырыгы түтөйт. Мындай сөздөр Жаңылдын намыска бектигин дагы бир жолу ырастайт” [5, 167 б.].

5. Мугалимдин лирикалык чегинүүсү. Жаңыл – адамды баалай билген, андагы жакшы касиеттерди ардактай да алган акылман. Ал үчүн адамдын тагдыры - эл тагдырынын ажырагыс бөлүгү, экөөнү бөлүп кароого болбойт. Андагы бул салатты кең пейилдүүлүк, ынтымакка чакыруу толуктап турат. “Мырзалар, алыскы жерден келипсиздер, чарчаган чыгарсыздар... Мынча келгенден кийин биздин айылда өрүүн алып кетиңиздер. Бул элден жакасы алтын тон кийип, дубандан чыккан ат минип кетүүгө ылайык адамдар көрүнөсүздөр”, - деп теңине албай кергиштеп, камчысын сүйрөп кирген Түлкүгө, анын жан-жөкөрлөрүнө да адамгерчиликтүү мамиле кылат, алардын текеберчилигин да кечире билет. Жаңыл үчүн эл – жери кандай ыйык болсо, таза махабат да ошондой ыйык, кымбат. Ал сүйгөнү да эл – журттун камын ойлогон баатыр да, акылман да киши болсо экен деп эңсеген. Бирок Түлкү баатыр болсо да, уруучулук коомго таандык болгон куру намыстан ажырай албай, өзүнүн сүйгөнүнүн колунан каза тапты. Жаңыл аны өмүр бою унута алган жок, ыйык сүйүү үчүн Түлкүнүн бейитине келип, ар дайым таазим кылчу.

Ошентип, Жаңыл – нукура элдик баатыр. Ал элди бардык күч – кайраттын булагы, жашоонун негизги жана бакыттын кенчи катары карайт. Ошондуктан ал колго түшүп, кыйноодо жатканда да: “Оо, чиркин, эл, кайдасың?! Өх, мөңгүдөн эрип чууруган, күзгүдөй тунук агын суу! Керме тоонун алтын булагы, мен сени сагындым”, - деп арман кылат. Бул сөздө анын эл күчүнө болгон чексиз ишеними жатат. Чындыгында да Жаңылды туткундан эл куткарат жана Төлөк сыяктуу баатырлар да эл тарабына өтөт, анткени чыныгы эл баатырын элден бөлүп кароого болбойт. Туткундан кутулган Жаңыл элинин туусун жыкпаска ант берет.

6. Анализдин төртүнчү этабы: Драмадагы экинчи бир негизги каармандардын бири Түлкү баатырды Жаңылдан ажыратып кароого мүмкүн эмес. Түлкү да Жаңыл сыяктуу эле баатыр, дайыма элдин атынан сүйлөйт. Бирок ал Жаңылга окшобойт. Анткени ал уруучулук коомдогу тескери көз караштын тепсендисинде тебеленип, эл ишеничинен ажырап калган жалгыз баатыр. Анын ою боюнча бул дүйнөдө ким кара күчтөн артыкчылык кылса, байлыгы көп болсо, ошол адам гана бийлик жүргүзүшү керек. Ал эми эл буйрукту аткаруу үчүн гана жаралган топураган жандар. Түлкү өзүн ааламда жок баатыр, көзү жок эр санаган, дүйнөдө өзүнөн башка киши жок деп эсептеген өзүмчүл. Ошондуктан ал Жаңылдагы ашкан асыл сапаттарды кадырлап, баалай албайт. “Жаңыл кыздын жылкысын тийип, желесин кыйып, бет алыша келгенде, өзүн аттан оодара тартып, майданда багын басып, мүңкүрөтүп туруп, анан кийин аны аялдыкка алам”, - деген ойго түбөлүк кул болуп калган. Жаңыл анын алдында бөйпөңдөп жүгүнүп турууга тийиш,

анткени анын башындагы даражасы төрө, кайсы бектикинен кем экен. Демек, ал үчүн эрдик – башка элди багындыруу, адамды коркутуу, кың дегизбей бийлөө. Эгер анте албаса, намысынан ажырап калышы мүмкүн. “Намыс!.. Жаңылга көп күйөөнүн бириндей болуп барыш мен үчүн намыс! Жылкысын тийип, өзү менен ашуунун белинде, аттын жалында гана көрүшөмүн”, - деп эрдемсинет. Ошентип, Түлкү намысты өтө тар мааниде түшүнөт. Эгер Жаңыл үчүн эл – жерин коргоп, алардын эркиндиги үчүн күрөшүүдөн артык намыс жок болсо, Түлкү үчүн намыс башкаларды басынтып, өзүнүн жеке бийлигин чыңдоо. Түлкүнүн мындай “намыскөйлүгү” аны өз бактысынан ажыратууга алып келди, ал куру намыстын курманы болуп кала берди. “Жаңылжан, мен сага чын көңүлүмдү берген элем. Бирок сүйүүгө жеткирбеди куру намыс!”, - деп өлүп баратканда гана өзүнүн кемчилигин мойнуна алды.

7. Анализдин жыйынтыктоочу этабы: Драмада элдин үмүт – тилеги, адилеттүүлүк үчүн болгон күрөшү Жаңыл менен ырчы аркылуу берилген. Элдик идея, асыл тилектер мына ушул өкөөнүн образдарында толук камтылган. Ошондуктан чыгармадагы ырчы дайым Жаңылдын эрдигин эл атынан ырдайт.

Көркөм чыгарманын текстине карата жүргүзүлгөн мындай анализден кийин мугалим окуучуларына бир катар суроолор менен кайрылып, үйгө тапшырма берет. Суроо – тапшырмалардын болжолдуу варианттары булар:

1. Өзүңөрдүн көңүлүңөргө жаккан тема коюп, “Жаңыл” драмасы боюнча сочинение же эссе жазгыла. Азыркы кыздардын Жаңылдан айырмачылыгы эмнеде? Классташ кыздарыңды мындан кырк - элүү жылдан кийин кандайча элестетесиң?

2. Автордук ремарка, диалог, реплика, монолог деген эмне? Бул драмада монолог барбы? Аны таап, маанисине ылайык үн менен жатка окуп бергиле.

3. Драманын бир көшөгөсү боюнча сахна – сабак даярдагыла. Бүт клас-сыңар менен драманы мектеп сахнасында коюп, экиден ашпаган мыкты аткаруучуга өзүңөр каалаган драматург же артисттин атындагы лауреат деген наам бергиле.

4. Оозеки адабияттагы “Жаңыл Мырза” дастанынан бул драманын кандай айырмачылыктары бар? Бул драманын кандай айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн байкадыңар?

5. К. Маликовдун дагы кандай драмасын окуп, сахнадан көрүп же “Театр микрофондо” деген радио берүүдөн уккансыңар? Жазуучу, акын жана драматургдун “Бийик жерде”, “Осмонкул” деген драмаларын өз алдыңарча окуп чыгып же радио берүүдөн угуп, алар боюнча класстан тышкары убакта бири – бириңер менен пикир алмашкыла.

Колдонуучу адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V - XI класстары үчүн. Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Бишкек, 2017. 48 – 49 беттер.

2. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр: Ж.Шериев менен А.Муратов. [Текст] // Ж.Шериев, А.Муратов. – Бишкек: КЭБР, 2004. – 195 б.

3. Абдыгулова А. Сахна сабактары. [Текст]: Мектептин мугалимдери үчүн методикалык колдонмо. /А.Абыгулова. – Б.: Турар, 2012. – 72 б.

4. Адабият энциклопедиясы. Түз. А.Джапанов. –Бишкек, 2018. 1-8 томдор[Текст]//Джапанов А.
5. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Экинчи китеп. [Текст] // Б.Алымов. – Фрунзе: Мектеп, 1984. -240 б.
6. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. [Текст] // К.Артыкбаев. –Бишкек: ТАС, 2004. -656 б.
7. Батаканова С.Т. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. [Текст]//С.Батаканова. - Бишкек, 2010. 288 б.
8. Джоошбекова, З. Р. Окуу тарбия процессинде студенттерди кесиптик жактан калыптандырууда көп маданияттуу толеранттуулукка тарбиялоонун педагогикалык шарттары / З. Р. Джоошбекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 1(54). – P. 92-98. – EDN QMRYNU.
9. Абдулахамидова, Б. Н. Педагогические основы формирования здорового образа жизни у детей / Б. Н. Абдулахамидова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 1(54). – С. 15-20. – EDN КМСТУУ.

---

*Акишова Гулзина Толоновна, Сеитбекова Нургуль Абибиллаевна, Курбаналиева
Жыпаргул Раимбердиевна*

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРДЫ
КОЛДОНУУ**

*Акишова Гулзина Толоновна, Сеитбекова Нургуль Абибиллаевна, Курбаналиева
Жыпаргул Раимбердиевна*

**ИСПОЛЬЗОВАТЬ ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ
КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

*Akishova Gulzina Tolonovna, Seitbekova Nurgul Abibillaevna, Kurbanalieva Gypargul
Raimberdievna*

USE INNOVATIVE METHODS IN TEACHING KYRGYZ LITERATURE

УДК: 37.091.3.

Аннотация. Макалада Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасын инновациялык процесстердин өзгөчөлүктөрүн камтып окутуунун жолдору талкууга алынды. Азыркы мезгилде окутууда жаңы технологиялар тынымсыз өсүп, өзгөрүлүп, сабакта колдонулуп, сапаттуу билим берүүнүн максаты болуп турат. Билим берүүдөгү инновациялык процесстер жаңыча окутууну, жаратууну, кабылдоону, баалоону жана педагогикалык жаңылыкты кабыл алууну башкаруу болуп эсептелет. “Кут алчу билим” поэмасын окутууда да инновациялык усулдар аркылуу сапаттык абалга өтүү процесси талдоого алынат.

Поэманын баалуулугу муундан-муунга өтүп, окурмандардын арасында кызыгууну жараткан түбөлүктүү идеялары бар чыгарма. Бул инсандын жеке жана руханий

өнүгүүсүндө интеллектуалдык кызыгуунун, чыгармадагы ойлордун тарбиялык таасиринин тереңдигин, аны үзгүлтүксүз окуунун маанисин эскертип турат. Макалада айрым инновациялык усулдардын колдонулушу берилди.

Түйүндү сөздөр. “Кут алчу билим” поэмасы, окутуунун жаңы технологиялары, инновациялык усулдар, билим берүү, тарбиялык маани, окутуу усулдары.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности инновационных процессов в обучении на примере поэмы Жусупа Баласагына “Кут алчу билим”. В современном обучении новые технологии постоянно развиваются, изменяются и внедряются, с целью предоставления качественного образования. Инновационные процессы в образовании включают в себя новые подходы к обучению, созданию, восприятию, оценке и внедрению педагогических новшеств. В статье анализируется процесс перехода к качественному обучению с применением инновационных методов на примере поэмы “Кут алчу билим”.

Ценность поэмы заключается в том, что её идеи, передаваемые из поколения в поколение, вызывают интерес у читателей. Она содержит глубокие мысли о личностном и духовном развитии человека, интеллектуальном поиске, воспитательном воздействии произведения, а также о значении его непрерывного чтения. В статье также приведены примеры применения некоторых инновационных методов в обучении.

Ключевые слова. Поэма “Кут алчу билим”, новые технологии образования, инновационные методы, образование, образовательная ценность, методы обучения.

Annotation. The article examines the features of innovative processes in education through the example of the poem *Kut alchu bilim* by Jusup Balasaghuni. In modern education, new technologies are constantly evolving, changing, and being implemented with the goal of providing high-quality education. Innovative processes in education include new approaches to teaching, creation, perception, evaluation, and the adoption of pedagogical innovations. The article analyzes the process of transitioning to quality education through the application of innovative methods using the example of “*Kut alchu bilim*”.

The value of the poem lies in the fact that its ideas, passed down from generation to generation, continue to engage readers. It contains profound thoughts on personal and spiritual development, intellectual exploration, the educational impact of the work, and the importance of its continuous reading. The article also provides examples of the application of certain innovative methods in teaching.

Keywords: poem *Kut alchu bilim*, new education technologies, innovative methods, education, educational value, teaching methods

Киришүү:

Азыркы мезгилде дүйнө тынымсыз өнүгүү абалында болгондуктан, билим берүүдө да улам жаңылануу, өнүгүү болуп жатат. Окутууда жаңы технологияларды колдонуу менен сапаттуу билим берүү – мезгилдин талабы. Билим берүү системасындагы инновациялык процесстер жаңыча окутууну, жаратууну, кабылдоону, баалоону жана педагогикалык жаңылыкты кабыл алуунун башкарууну билдирет. “Инновация” түшүнүгү латын тилинен которгондо “жаңылык киргизүү” дегенди билдирет. Бул илимий адабиятта кээ бир

процессти жүргүзүүнүн жаңыча жолу катары түшүндүрүлөт. Ошондуктан инновация аркылуу кайсы бир системада сапаттык абалга өтүү процесси жүрөт десе туура болот [4].

Биз да бул макалабызда Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасын инновациялык процесстердин өзгөчөлүктөрүн камтып окутуунун жолдорун талкууга алдык. Чыгарманы окуучуларга, студенттерге окутууда инновациялык усулдарды жаратууну, өздөштүрүүнү иш-аракеттер катары колдонсок гана ал инновациялык окутууга жатат. “Кут алчу билим” поэмасын окутууда андагы өзөктүк окуяларды, каармандарды, чыгарманын мазмунун берүүдө жаңыча иш-аракеттерди тарбиялык ишке, өстүрүүгө байланыштырсак, анда инновациялык тарбиялоонун талаптарын аткарабыз.

Кыргыз адабиятында өзгөчө тарбиялык мааниге ээ болгон Ж.Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасын мектеп окуучуларына, орто кесиптик билим берүү окуу жайларынын студенттерине окутуу менен алардын гумандуулугун, адилеттүүлүгүн, чынчылдыгын билим берүүдөгү түрдүү ыкмалар менен ишке ашырабыз. Албетте, окуучуга, студентке чыгарманы таасирдүү жеткирүүдө сабакка ылайыктуу усулдарды колдонуу, сабакта койгон максатка жетүү – ар бир окутуучудан көз каранды.

Сабак – белгилүү концептуалдуулукту көздөгөн, окуу планынын өлчөмүнө жараша, окуу программасына ылайык, окуу китебинин негизинде, белгилүү бир методдорго таянуу менен, мугалимдин ишмердүүлүгү аркасында ыраттуу жана максаттуу уюштурулган окуу-тарбия ишинин негизги формасы [5:11]. Ар бир сабак окуучунун дүйнөгө болгон көз карашына, айлана-чөйрөсүнө болгон мамилесине таасир этет. Жакшы сабак адамдын инсан катары калыптанышына өбөлгө түзөт. Албетте, мындай деңгээлге жетүү үчүн сабактын сапаты, уюштурулушу мыкты болуусу шарт. Макалада билим берүүнүн, замандын талабына ылайыктуу, сабак өтүү үчүн окутуучунун жаңы технологиялар менен иштөөсүнө айрым усулдарды сунуштайбыз.

Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасын жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков белгилегендей, ата-бабаларыбыздын куттуу, касиеттүү сөздөрдөн тарбияланып, таалим алганы, ал жагымдуу жана таасирдүү таалимдердин бүгүнкү күнгө жеткендигинде. Дастандын автору Жусуп Баласагын өзү аныктагандай, бул китепти төрт өзөк түзгөн:

1. Адилет – Күнтууду өкүм бийликти ак өтөөгө милдеттүү, ак жолду жаза баспас адил, өкүмдар аким ысмы.
2. Айтолду – өкүмдар акимге ырыс, дөөлөт берер башкы вазир ысмы.
3. Акдилмиш – ак-караны айра билген, дили ак таза адам.
4. Өткүрмүш – байлыкка, мансапка кызыкпас, кумарга алданбас каниет ысмы [2:4].

“Кут алчу билим” поэмасын окутууда алгач чыгарманын аталышы эмне себептен ушундай аталгандыгы тууралуу окуучуларга, студенттерге суроо берип, жообун алсак болот. Анткени “Куттуу билим” сөзүнүн маанисин ачуу менен үйрөнүүчүлөргө кеңири маалымат берүү, сабакка багыттоо, темага көңүл буруу иш-аракеттерин жүргүзөбүз. Окумуштуу Аскар Абдыбек Бекбо белгилегендей, “Билим – турмуш куту. Китептин аты да кокусунан «Куттуу билим» деп аталбаса керек. Бул кыска сөз айкашынан турган китептин аталышынын эки маанисине учкай токтоло кетели. Кут, бакытка, гармониялуу турмушка жетүүнүн бирден-бир жолу билимдердин зарыл системасына ээ болуу керек. Экинчиден, кылымдарды карыткан көптөгөн муундардын акыл-эсинен ныкталган билимдердин

системасын өзүнүн табияты, маңыз-мазмуну боюнча Кут, Бакыт болуп эсептелет. Билим кут, бакытка жетүүнүн каражаты гана эмес, ал өзү да чоң кут, чоң бакыт” [2:21].

Кут деген эмне? Билим деген эмне? Куттуу билим дегенди кандай түшүнөсүң? Кут конгон жер. Кут консун! Кут келсин! ж.б.у.с. суроолорду берүү менен окуучулардан, студенттерден жооп алсак болот. Бул “Кут”, “Куттуу билим” түшүнүгүн чечмелөө аларга да кызыктуу болот. Окутуучу бул суроону сабактын киришүү бөлүгүндө интерактивдүү усулдардын негизинде жупта, топто иштетсе да болот. Окумуштуу С.Рысбаевдин белгилөөсүндөй, интерактивдүү методдорго таянып окутууда окуучулар арасында көп жактуу коммуникативдүүлүк, сабакта жагымдуу психологиялык кырдаал, окуп-үйрөнүүгө атайын ыңгайлуу педагогикалык шарттар түзүлөт, тактап айтканда: өз алдынча иштөө, жуп менен, топ менен иштөө, проблемалуу талкуулар, жаңы билимдин презентациялары ж.б. жүзөгө ашат [5:154].

Чындыгында интерактивдүү методдор аркылуу, өз алдынча, жупта иштөө менен презентацияга даярданган убакта тартынчаак, уялчаак, чечкинсиз окуучулар жана студенттер өз ойлорун айтууга кеңири мүмкүнчүлүк алышат. Мында “Куттуу билим” жөнүндөгү өз ойлорун алгач жупта, андан кийинки кадамда өз пикирлерин топто талкуулашат. Сабактын бул бөлүгүндө топто талкуулагандан кийин сабак-дискуссия, же болбосо презентация катары окутуучунун көзөмөлүндө чагылдырса болот.

Бирок окумуштуу С.Рыспаев интерактивдүү методдордун кемчиликтери катары топто иштөөдөгү бир катар түшүндүрмөлөрдү берген. Анда топто иштөөдөгү “ар бир пикир баалуу” деген көз караш дайыма жакшы натыйжа бербестигин белгилейт. Анткени бала ойлонбой, ой жүгүртпөй, аналитикалык жалпылоо чыгарбай туруп оюн каалагандай айтып, жообуна болгон жоопкерчиликсиз мамилеге тарбиялайт деген пикирди колдонот. Чындыгында, мында начар окуган окуучу же студент топ менен биргеликте болуп, өз алдынча пикирин билдирүүгө жетишпейт жана жекече чыгармачылык иши өнүкпөйт.

Ошондуктан сабактын кайсы бөлүгү болбосун окутуу усулдарынын арасынан эч качан эскирбеген метод *сократтык метод* бар. *Сократтык метод* – бул суроо берүү аркылуу окутуу. Окутуучу балдарга, студенттерге суроо бергенди үйрөтүү керек. Билбегенин билүүгө, чаласын толуктоого, билимин тереңдетүүгө дилгир болгон адам дайыма суроо берет [6:70]. Мисалы, автор эмне үчүн китепке ушундай ат берген? Бакубат дөөлөт, өкүмдар, адилеттүүлүк, акыл, каниет кылуу деген сөздөрдү кандай түшүнөсүңөр? Ушул сыяктуу суроолорду берүү менен окуучунун, студенттин ой жүгүртүүсүн өзгөртүп, өнүктүрсө болот.

Ал эми сабактын кийинки бөлүгүндө жаңы тема түшүндүрүлөт. Бул бөлүктө Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасы жөнүндө кеңири маалымат берилет. Мисалга поэмадан үзүндү алып, “*Акыл чабуулу*” интерактивдүү методу аркылуу беребиз.

АДАМ БАЛАСЫНЫН ЭҢ ЖАКШЫ САПАТТАРЫ БИЛИМИ МЕНЕН АКЫЛЫНДА
ЭКИНДИГИ БАЯНДАЛАТ

Адамзатты жаратты жандан артык,
Акыл, билим, өнөрдү берди калпып.
Ак пейил тилди, ойду кошо берди,
Жаркын жүз, жакшынакай келбет, өңдү.

Билим берди – адамзат улуу болду,
 Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.
 Кудайым акыл, билим кимге берсе,
 Ак жолун ачып турар миң-сан эсе.
 Билим бийик түгөнбөс окуу – улук,
 Адамда ушул эки артыкчылык.
 Окугандар акылдуу, улук болор,
 Билимдүүгө түгөнбөс байлык конор.
 Окуу-билим, акылдуу акыл курап,
 Билимдүү ойдогусун кабыл кылат [2:160].

Акыл чабуулу – бул идеяларды иштеп чыгуучу жана проблемаларды чечүүчү адамдар тобуна эсептелген, процедуралардын спецификалык жыйнамы. Класста акыл чабуулун жүргүзүү проблемаларды чечүүнүн, идеяларды иштеп чыгуунун, тизмелерди түзүүнүн жана мүмкүн болгон суроо-жоопторду аныктоонун эң мыкты жол-жобосу болуп саналат. Кайсы гана предмет боюнча, кандай суроо болбосун, акыл чабуулу методу аркылуу каралышы мүмкүн.

Кантип аткарылат? Акыл чабуулун жүргүзүүнүн кадамдарында сабакта окутуучу «фасилитатор» сыпатында иш-аракет жүргүзүлөт.

1. *Даярдоо.* Сабактын башталышына чейин кароого коюлуучу суроону же проблеманы талкуулоо. Окуучуларга бул жөнүндө ойлонууга жана бул суроого «тереңдөөгө» бир аз убакыт берүү керек. Мында алгач билим жөнүндө суроо-жооп жүргүзүлөт. Чыгармадагы билимдин берилиши жөнүндө, билимдин турмуштагы пайдасы, билимдүү адамдардын жашоосу, турмуштагы жетишкендиктери боюнча кыскача талкуу жүргүзүүгө болот.

2. *Фактыларды табуу.* Окутуучу чечүүнү талап кылган проблеманы, суроону же маселени так белгилейт. Суроо түшүнүктүү болуш керек. Талкууга коюлуучу суроолор доскага жазылат. Окуучулардын кыялдануусун курчутуу максатында темага тиешелүү кандай суроолор болбосун талкуулаңыз. “Кут алчу билимден” өздөрү таасирленген, ынанган билим жөнүндөгү саптарды табышат:

1. *Жусуп Баласагын “Билимдүүгө түгөнбөс байлык конор” деген сөзү менен эмнени айткысы келген?*

2. *“Окуган жан өзү көрөр жемишин,*

Тоскоолдук жок акыл-эстүү эр үчүн!” деген ыр саптарына түшүндүрмө бергиле.

3. *Билимдүү адамдардын жетишкен ийгиликтерин атагыла.*

4. *“Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,*

Билим бекти муратына жеткирет” деген саптардын маанисин чечмелейбиз. Мына ушул сыяктуу конкреттүү суроолордун негизинде чыгарманын ичинен жоопторду табуу менен сабактын бул бөлүгүн алып барабыз.

3. *Машыгуу.* Акыл чабуулун жүргүзүү техникасын машыктыруу үчүн жөнөкөй, мүмкүн күлкүлүү суроо алып чыгылат. Ал сунуш кылынган темага байланышпаган суроо болушу керек. Сабакта окуучулардын, студенттердин көңүлүн буруу, сабакты

жандандыруу максатында кызыктуу суроолорду беребиз. Мисалы, төмөнкүдөй суроолорду берүүгө болот:

1. *Окумуштуулары эң көп мамлекет?*
2. *Футурология дегенди кандай түшүнөсүңөр?*
3. *Окуучуларынын билим сапаты жогору кайсы мамлекет?*
4. *Гүл сатып байыган мамлекет?*

Суроолор бир же бир нече болуусу мүмкүн, бирок убакытты белгилеп, машыгуу бөлүгүндө сабакка пассивдүү катышып жаткан окуучуларды, студенттерди да сүйлөтүүгө болот.

4. *Идеяларды иштеп чыгуу.* Сабактын бул этабында “Кут алчу билим” поэмасынын негизинде берилген суроолор боюнча акыл чабуулунан башталат. Окуучуларды, студенттерди чыгармадан үзүндүнү окуп бүткөндөн кийин идея сунуштоого шыктандырат. Мында кимиси болбосун ар кайсы убакта сүйлөй алат, өз оюн эркин айтууга көнүгүшөт. Окутуучу доскага мына ушул этаптын төмөнкү эрежелерин жазып коюуга болот:

Сындабагыла баалабагыла (башка бирөө тарабынан айтылгандарды сөз кылбашы, баа бербешти же сындабашы керек).

Туура эмес жооптор болбойт (оюңузга эмне келсе, баарын айтыңыз. Башыңызда сактабаңыз. Баары өтөт. «Акылсыз» жана колдонуудан алыс идеялар кээде өзүнүн артынан пайдалуу идеяларды алып келет).

Идеялар канча көп болсо, ошончолук жакшы (кыска тизмени узарткандан көрө, узунун кыскарткан жеңил).

Комбинацияны өзгөртүңүз, алмаштырыңыз, жакшыртыңыз (башка адамдардын идеялары менен бөлүшүңүз, көбөйтүңүз, алмаштырыңыз, жакшыртыңыз).

Өзүңүздү бош коюңуз, ойноңуз жана ырахаттаныңыз (акыл чабуулунун сессиясы оюнкаралык жана релаксация маанайында болууга тийиш). Ал жакшы жүргүзүлөт, сабак оюн-зооктой жеңил өтөт. Мындай достук жарыш менен өз ара жардам чырмалышкан атмосфераны түзөт.

Унчукпай коюу туура (адамдар унчукпай турганда, мүмкүн алар ойлонушат. Адатта, унчукпай коюудан кийин жакшы идеялар пайда болот).

Фасилитатор катары окуучуларга ушул эрежелерди эскертип коюңуз.

5. *Чечимдерди табуу.* Сиз зарыл учурду сезсеңиз, акыркы фазага өтүп жатканыңызды жарыя кылыңыз. Бул учурга доскада жазылган ойлор сын көз караш менен бааланат. Кандай идеянын мааниси же жок? Алардын кээ бирлери өтө эле жөнөкөй, башкалары өтө эле татаал көрүнбөйбү? Алардын кайсынысын турмушта колдонобуз, кайсынысын колдоно албайбыз? Ар бир идеянын жыйынтыгы же натыйжасы кандай болмокчу? Тизмени керек эмес идеяларды өчүрүү менен акырындап азайтыңыз. Бир канча мыкты идеяларды тандоого аракеттениңиз. Акыл чабуулунун ушул бөлүгүнөн кийин бир аз убакытты жыйынтыктарды талкуулоого жумшайбыз [1].

Жыйынтыктап айтканда, Жусуп Баласагындын сөз болуп жаткан чыгармасында таанып-билүү жагдайында да бир топ алгылыктуу идеялар бар. Баласагындын пикири боюнча акыл-эсти өркүндөтүүнүн ишенимдүү жолу – билим алуу. Акыл-эске ээ адам – накта адам, ал эми билимге эгедер адам эл бийлейт деп, ойчул билим адам баласынын жан-

дүйнөсүнүн бийиктигин, руханий маңызын аныктаган маанилүү компонент экендигин таасын белгилейт [2:20]. Чындыгында, билим алуу адам баласынын акыл-эсинин өнүгүшүнө, инсан катары калыптанышына, айлана-чөрөгө болгон мамилесине, алардын жашоо-шартынын жакшырышына абдан зарыл. Ошондуктан инсан жаралгандан тартып билим алууга, окуп-үйрөнүүгө аракет кылат.

Элибиздин чыгаан жазуучусу жана акыны Жусуп Баласагындын акылмандыкка, билимге, чындыкка, адилеттикке умтулууга үндөгөн “Кут алчу билим” поэмасы кооз, тарбиялык мааниси терең, таасирдүү метафоралар менен берилиши, чыгармадагы берилген баалуу ойлор бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой, түбөлүктүүлүгүн айгинелеп турат.

Колдонулган дабияттар:

1. Курманалиев К.А. Алгачкы коомдун тарыхы (окуу-методикалык куралы).-Бишкек, 2015.
2. Кут билим. Жусуп Баласагын /Байыркы түрк тилинен котор. Т.Козубеков.-Бишкек, 1993.
3. Мадаминов Г., Батыров К. Ой өрүшү - кругозор.-Бишкек, 2017.
4. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Педагогика (энциклопедия окуу куралы).-Бишкек, 2004.
5. Рысбаев С.К. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш.- Бишкек, 2013.
6. Шаматов Д. Билим - бакыт канаты.-Бишкек, 2022.
7. Джоошбекова, З. Р. Окуу тарбия процессинде студенттерди кесиптик жактан калыптандырууда көп маданияттуу толеранттуулукка тарбиялоонун педагогикалык шарттары / З. Р. Джоошбекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 1(54). – P. 92-98. – EDN QMRYNU.
8. Абдулахамидова, Б. Н. Педагогические основы формирования здорового образа жизни у детей / Б. Н. Абдулахамидова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 1(54). – С. 15-20. – EDN KMCTUY.
9. Дөөлөтбекова, Г. С. Көркөм чыгармалардагы диалектизмдердин колдонулуу зарылчылыктары жана өзгөчөлүктөрү / Г. С. Дөөлөтбекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 156-163. – EDN KSJEFU.
10. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.

Адышева Назгул Кабылбековна
**САЛТТУУ БААЛУУЛУКТАРДЫ ЗАМАНБАП ОКУТУУГА ШАЙКЕШ
КЕЛТИРҮҮ**

Адышева Назгул Кабылбековна
**АДАПТАЦИЯ ТРАДИЦИОННЫХ ЦЕННОСТЕЙ К СОВРЕМЕННОМУ
ОБРАЗОВАНИЮ**

Adysheva Nazgul Kabylbekovna
ADAPTATION OF TRADITIONAL VALUES TO MODERN EDUCATION

УДК (015.3.316)

Аннотация. Бул макалада салттуу баалуулуктарды заманбап окутуу системасына шайкеш келтирүүнүн мааниси жана усулдары каралды. Улуттук дөөлөттөрдү билим берүү процессине интеграциялоо жаш муундардын руханий, маданий жана адеп-ахлактык тарбиясын чыңдоого өбөлгө түзөт. Ошондой эле технологиянын өнүгүшү менен окутуунун жаңы ыкмаларын колдонуу салттуу нарк-насилдерди сактоого жана аларды жаштарга жеткирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Макалада билим берүүчү чөйрөдө улуттук баалуулуктарды колдонуу ыкмалары жана алардын коомдук өнүгүүгө тийгизген таасири талдоого алынды. Коомдун өнүгүшү жана ааламдашуу шарттарында улуттук нарк-насилдерди сактоо жана жаңы муунга жеткирүү билим берүүнүн маанилүү багыттарынын бири болуп саналат. Окутуунун инновациялык ыкмалары аркылуу салттуу баалуулуктарды жаштардын аң-сезимине сиңирүү алардын маданий иденттүүлүгүн бекемдөөгө жана адеп-ахлактык тарбиясын өркүндөтүүгө жардам берет.

Түйүндү сөздөр. улуттук баалуулуктар, билим берүү, интеграция, стратегиялар, окутуу, окуу программалары, социалдык маданий контекст, натыйжалуулук, адаптация, баа.

Аннотация. В статье рассматриваются важность и методы интеграции традиционных ценностей в современную систему образования. Интеграция национальных традиций в образовательный процесс способствует укреплению духовного, культурного и нравственного воспитания подрастающего поколения. Также использование новых методов обучения с развитием технологий дает возможность сохранять традиционные ценности и традиции и передавать их молодежи. В статье анализируются методы использования национальных ценностей в образовательной среде и их влияние на общественное развитие. В условиях общественного развития и глобализации сохранение национальных ценностей и традиций и передача их новому поколению является одним из важнейших направлений образования. Формирование традиционных ценностей в сознании молодежи с помощью инновационных методов обучения способствует укреплению их культурной самобытности и повышению их нравственного воспитания.

Ключевые слова. Национальные ценности, образование, интеграция, стратегии, преподавание, учебные программы, социокультурный контекст, эффективность, адаптация, оценка.

Abstract. The article discusses the importance and methods of integrating traditional values into the modern education system. Integration of national traditions into the educational process

helps to strengthen the spiritual, cultural and moral education of the younger generation. Also, the use of new teaching methods with the development of technology makes it possible to preserve traditional values and traditions and pass them on to young people. The article analyzes the methods of using national values in the educational environment and their impact on social development. In the context of social development and globalization, preserving national values and traditions and passing them on to the new generation is one of the most important areas of education. Formation of traditional values in the minds of young people with the help of innovative teaching methods helps to strengthen their cultural identity and improve their moral education.

Keywords: national values, education, integration, strategies, teaching, curricula, sociocultural context, effectiveness, adaptation, evaluation.

Киришүү. Илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, улуттук баалуулуктар билим берүү контекстинде маданий жана жарандык иденттүүлүктүн калыптанышында негизги ролду ойнойт. Заманбап теориялык мамилелер улуттук баалуулуктарды билим берүү процессине интеграциялоонун негизи катары улуттук өзгөчөлүк жана маданий мурас түшүнүктөрүн талдоого алдык.

Окуучулардын инсандыгын калыптандыруунун негизги элементи катары билим берүү контекстинде улуттук өзгөчөлүктүн мааниси баса белгиленет. Улуттук иденттүүлүк – бул тигил же бул улутка же этностук топко таандык кылуунун субъективдүү сезими, ошондой эле өзүнүн маданий, тарыхый жана тилдик тиешелүүлүгүн сезүү жана таануу болуп эсептелет. Улуттук өзгөчөлүктү билим берүү процессине интеграциялоо окуучулардын өз элинин маданий салттары жана баалуулуктары менен байланышын чыңдоого жардам берет, ошондой эле маданияттардын көп түрдүүлүгүн сыйлоо сезимин өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Маданий баалуулуктарды сактоого жана улантууга умтулуу, ошондой эле коомдогу өзүнүн ролун андап билүү билим берүү аркылуу улуттук өзгөчөлүктү калыптандыруунун негизги аспектилери болуп саналат [1, 56-72].

Билим берүү аркылуу улуттук өзгөчөлүктү калыптандыруу процесси өз элинин тарыхын, адабиятын, тилин жана маданиятын үйрөнүүнү, ошондой эле студенттердин маданий иш-чараларга активдүү катышуусун, адамдын өз тарыхын тереңирээк түшүнүүгө жана кабыл алууга көмөктөшүүчү пикир алмашууларды жана талкууларды камтышы бул улуттук өзгөчөлүгү.

Ошентип, улуттук иденттүүлүктүн билим берүү процессине интеграциясы студенттердин гармониялуу жана бирдиктүү инсанын калыптандыруунун маанилүү аспектиси болуп саналат, алардын заманбап көп улуттуу коомдо ийгиликтүү адаптацияланышына көмөктөшөт.

Маданий мурас элдердин каада-салттарын, үрп-адаттарын, искусствосун, тилин, тарыхын жана маданияттын башка аспектилерин камтыган сөз жеткис байлыгын билдирет. Билим берүү тармагында маданий мурастарды изилдөө маанилүү, анткени ал баалуулуктарды сактоого жана өткөрүп берүүгө, ошондой эле окуучулардын маданий инсандыгын калыптандырууга шарт түзөт [2, 81].

Маданий мурастарды билим берүү процессине интеграциялоо элдин маданиятынын ар түрдүү аспектилерин, анын ичинде, тарыхын, каада-салтын, ырым-жырымдарын, музыкасын, бийин, адабиятын жана искусствонун башка түрлөрүн изилдөөнү жана талдоону камтыйт. Бул студенттерге алардын тамырын түшүнүүгө, өз элинин дүйнөлүк маданиятка кошкон салымын баалоого жана маданий көп түрдүүлүккө урмат көрсөтүүнү өнүктүрүүгө жардам берет.

Маданий мураска багытталган билим берүү программалары көбүнчө музейлерге баруу, маданий иш-чаралар, экскурсиялар жана долбоор иштери сыяктуу интерактивдүү окутуу ыкмаларын камтыйт. Бул студенттерге практикалык тажрыйба алууга жана маданий мурастын өз эли жана бүткүл адамзат үчүн маанисин тереңирээк түшүнүүгө болот [3].

Ошентип, маданий мурастарды изилдөөнүн билим берүү процессине интеграциясы маданий баалуулуктарды сактоо жана жайылтуу, ошондой эле заманбап коомдо маданий көп түрдүүлүккө толеранттуу жана сый мамилени калыптандыруу боюнча маанилүү кадам болуп саналат. Макалада балдардын сергек жашоо образын калыптандыруу боюнча эксперименталдык иштердин жыйынтыгынын психологиялык - педагогикалык негиздери ачылган.[8]

Инновациялык технологиялар тармагындагы жетишкендиктерге карабастан, жаңы жетишкендиктер бардык илимий багыттар боюнча XXI кылым коомду руханий кризистин абалына алып келди [4, 123]. Натыйжада, технологиялык прогресстин бийиктиктерине жетип жана материалдык жыргалчылык дүйнөлүк коомчулукта башкача өңүттө болуп жатат. Тактап айтканда, руханий жана моралдык баалуулуктардын жетишсиздиги байкалууда. Бул ажырымды жоюу көбүнчө руханий жана адеп-ахлактык чагылдырууга көз каранды.

Азыркы педагогикадагы адеп-ахлак, ошондой эле билим берүү программаларынын мазмуну, класстык жана класстан тышкаркы иштерди уюштуруу зарыл [5, 230].

Окутуунун программаларынын мазмунун түзүүдө, ошондой эле уюштурууда класстан тышкаркы иштердин алкагында окуучулардын бош убактысын эске алуу керек. Жогорку интеллигенттүү жана жогорку адептүү инсанды калыптандыруунун негизги фактору болуп саналат. Окуучулардын рухий жана адептик маданиятын тарбиялоо, жогоруда айтылгандардын баары бул логикалык чынжырдын пайдубалынын түптөлүшү керектигин көрсөтүп турат. [6]. Келечектеги мугалимдерди жана жер-жерлерде жумушчуларды даярдаган жогорку окуу жайларынын скамейкаларынан баалуулуктарды сактоону ишке ашыруудагы актуалдуу көйгөй болуп саналган билим берүү рухий-нравалык маданият. Баалуулуктар билим берүүдө дагы деле маанилүү жана актуалдуу болуп саналат. Окуу процесси ар тараптан өнүктүрүлүшү керек, анткени бир тараптуу үйрөнүү толук эмес окуу болуп саналат.

Интеграция жүрүп жатат ар бир сабакта. Мугалимдин өзүнүн бир жактуу гана көз карашы болсо, анда окуучулардын алган билими пассивдүү билим менен гана чектелет жана жашоодо эч кандай колдоно албайт. Жогорку этикалык жана моралдык баалуулуктарга ээ адистерди даярдоону мектептен башташ керек. Заманбап мугалим

ушундай турмуштук чындыктарды персоналдаштырууга тийиш. Тарбиялык иш-чараларды, конкурстарды, мелдештерди уюштуруу абзел [7,44-48]

Корутунду:

Заманбап билим берүүдөгү улуттук баалуулуктарды интеграциялоо боюнча бир катар илимий изилдөөлөрдү изилдеп чыгып, төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

Улуттук баалуулуктардын мааниси: Улуттук баалуулуктар коомдун жана анын мүчөлөрүнүн инсандыгын калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Алар билим берүүнүн маданий жана социалдык контекстинин өнүгүшүнүн негизи болуп саналат.

Маданий мурастарды сактоо жана өткөрүп берүү: Билим берүүдө улуттук баалуулуктарды интеграциялоо маданий мурастарды сактоого жана муундан муунга өткөрүп берүүгө өбөлгө түзөт. Бул маданий көп түрдүүлүктүн уникалдуулугун жана көп кырдуулугун сактоого мүмкүндүк берет.

Жарандык иденттүүлүктү калыптандыруу: Улуттук баалуулуктарга негизделген билим берүү жарандык иденттүүлүктүн калыптанышына жана өз өлкөсүнө, анын тарыхына, каада-салттарына жана баалуулуктарына берилгендикке салым кошот.

Социалдык интеграция жана тилектештик: Билим берүүдө улуттук баалуулуктарды интеграциялоо коомдо социалдык интеграцияга жана тилектештиктин калыптанышына өбөлгө түзөт. Бул коомдук байланыштарды чыңдоого жана ар түрдүү маданий жана этникалык топтордун ортосундагы өз ара түшүнүшүүнү жогорулатууга жардам берет.

Кыйынчылыктар жана перспективалар: Бирок билим берүүдөгү улуттук баалуулуктарды интеграциялоонун маанилүүлүгүнө карабастан, ар түрдүүлүктү жана ар түрдүү маданияттарды сыйлоо принцибин кубаттоо зарылчылыгы сыяктуу көйгөйлөр бар. Демек, социалдык жана маданий контексттердин көп түрдүүлүгүн эске алуу менен, баалуулуктарды интеграциялоодо ийкемдүү жана адаптивдүү ыкмаларды иштеп чыгуу маанилүү.

Ошентип, улуттук баалуулуктарды заманбап билим берүүгө интеграциялоо жарандык иденттүүлүктүн калыптанышында, маданий мурастарды сактоодо жана маданияттардын, баалуулуктардын көп түрдүүлүгүн урматтоо менен социалдык инклюзияны илгерилетүүдө негизги ролду ойнойт.

Колдонулган адабияттар:

1. Гудзик, Я.И. "Научно-практическое значение идентичности в современной психологии." Психологическая наука и образование.-2018., с. 56-72.
2. Столярова, Е.М. Национальная идентичность и ее формирование в современной образовательной среде.-Москва.: Издательский дом "Новое знание", 2020. – с.130
3. Российская академия наук. "Культурное наследие." Электронная библиотека РАН. [Онлайн]. Доступно: <http://www.ras.ru/publishing/ebooks.aspx?ID=134A0D6B-2858-488C-9F8B-6DD015E63A0E>.
4. Иванова, Е. Н. Роль культурного наследия в образовании // Вестник Московского университета. Серия 8: История, №. 4, 2017, с. 123.
5. Вульфсон Б.Л. Сравнительная педагогика.-М., 2003. – 230 с.
6. Майбуrow И. Высшее образование в развитых странах // Высшее образование в России.-2003, №2.

7. Клепиков В. Н. Аксиологическая интеграция как современная образовательная технология по этическому воспитанию школьников // Инновационные проекты и программы в образовании.-2011.- № 6.- С. 44-48.

8. Абдулахамидова, Б. Н. Педагогические основы формирования здорового образа жизни у детей / Б. Н. Абдулахамидова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 1(54). – С. 15-20. – EDN КМСТУУ.

9. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.

Алиева Роза Абдусабировна

**БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН ШАРТЫНДА
МУГАЛИМДЕРДИН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУНУН УЧУРДАГЫ
БАГЫТТАРЫ**

Алиева Роза Абдусабировна

**СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ
ПЕДАГОГИ В УСЛОВИЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ**

Alieva Roza Abdusabirovna

**MODERN DIRECTIONS FOR IMPROVING QUALIFICATIONS OF TEACHERS
IN THE CONDITIONS OF REFORMING THE EDUCATION SYSTEM**

УДК 37.01

Аннотация: Макалада билим берүү системасындагы жана коомдогу өзгөрүүлөр мугалимдик кесипке жаңы талаптарды коюп жаткандыгы жөнүндө сөз болот. Квалификацияны жогорулатуу системасынын ролу натыйжалуу окутууну камсыз кылуудан турат. Жаңы шарттар мугалимдик билим берүүнүн жаңы ыкмаларын, окууга индивидуалдык мамилени камсыз кыла ала турган заманбап технологиялар сунуш кылган бардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууну талап кылат. Бул изилдөө Ош облустук билим берүү институтундагы квалификацияны жогорулатуу системасынын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган. Негизги маалымат булагы 2022-2023-жылдардагы окутуу программалары боюнча сурамжылоонун жыйынтыгы болду. Респонденттерге квалификацияны жогорулатуу программалары алардын жеке муктаждыктарына ылайыктуулугуна баа берип, артыкчылыктуу багыттарды бөлүп көрсөтүүгө жана кесиптик компетенцияларды өнүктүрүү боюнча өздөрүнүн суроо-талаптарын көрсөтүшү керек болчу. Квалификацияны жогорулатуунун региондук системасын өркүндөтүү боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Ачкыч сөздөр: Респонденттер, региондук, структурасы, тенденциялар, стандарттар, дистанттык, коммуникациялык, компетенциялар, мотивациялар, моделдери.

Аннотация: В статье говорится об изменениях в системе образования и обществе, которые предъявляют новые требования к профессии учителя. Роль системы профессионального развития заключается в обеспечении эффективного обучения. Новые условия требуют новых методов педагогического образования, использования всех возможностей, предоставляемых современными технологиями, способными обеспечить индивидуальный подход к обучению. Данное исследование направлено на повышение эффективности системы повышения квалификации в Ошском областном образовательном институте. Основным источником информации стали результаты опроса по программам обучения на 2022-2023 годы. Респондентам было предложено оценить соответствие программ профессионального развития их личным потребностям, определить приоритеты и указать свои запросы на развитие профессиональных компетенций. Разработаны предложения по совершенствованию региональной системы повышения квалификации.

Ключевые слова: Респонденты, регион, структура, тенденции, стандарты, дистанция, общение, компетенции, мотивация, модели.

Annotation: The article talks about changes in the education system and society, which place new demands on the teaching profession. The role of the professional development system is to provide effective learning. New conditions require new methods of teacher education, the use of all the opportunities provided by modern technologies that can provide an individual approach to learning. This study is aimed at improving the efficiency of the advanced training system at the Osh Regional Educational Institute. The main source of information was the results of a survey on training programs for 2022-2023. Respondents were asked to assess the relevance of professional development programs to their personal needs, identify priorities and indicate their requests for the development of professional competencies. Proposals have been developed to improve the regional system of advanced training.

Keywords: Respondents, region, structure, trends, standards, distance, communication, competencies, motivation, models.

Киришүү

Мугалимдердин квалификациясын эффективдүү жогорулатуу - өзгөрүп жаткан социалдык-экономикалык шарттарда мектептердин ийгиликтүү өнүгүүсүнүн шарттарынын бири. Акыркы жылдары мектептерге бир катар жаңы талаптар коюлуп, алардын аткарылышы мугалимдерди даярдоонун сапатына түздөн-түз байланыштуу. Ушуга байланыштуу мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу үчүн шарттарды, биринчи кезекте квалификациясын жогорулатуу системасын өркүндөтүү зарылчылыгы өсүүдө.

Квалификацияны жогорулатуу системасы салттуу түрдө белгилүү бир кесиптин чөйрөсүндө мурда алынган жана калыптанган билимдерди жана көндүмдөрдү өркүндөтүүгө, тереңдетүүгө жана жаңылоого багытталган кошумча кесиптик билим берүү катары каралат [1, 23-266.]. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында педагогдордун адистик чеберчилигин жогорулатуунун структурасы төмөндөгүдөй болуп түзүлгөн:

- Республикалык педагогикалык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо институту;
- Ош облустук билим берүү институту;

- Ыссык-Көл билим берүү институту;
- Баткен, Джалал-Абад, Талас, Нарын шаарларындагы методикалык борборлор.

Мыйзамга ылайык, ар бир мугалим беш жылда бир курстан өтүп турушу керек. Бирок беш жылда бир курстан өтөт дегендин өзү да бүгүнкү заманга ылайык келбейт, себеби бул аралыкта заман бир топ өзгөрүп жатат. Мугалим дайыма өзүн-өзү өнүктүрүп турушу керек.

Изилдөө бөлүгү. Азыркы квалификацияны жогорулатуу системасы мугалимдердин кесиптик ишмердүүлүгүндө туш болгон жаңы чакырыктарга: компетенттүүлүккө негизделген мамилеге, ачык билим берүүнүн принциптерин киргизүүгө, заманбап маалыматты жана билим берүү натыйжаларына жетишүүдө коммуникация технологиялары, аралыктан окутуу технологиялары жана башкалар. Бул системаны модернизациялоо зарылчылыгы квалификацияны жогорулатууну күнүмдүк окутуу практикасына, билим берүү кызматын керектөөчүгө жакындатуу жана мугалимдин билим берүү талабы менен аны ишке ашыруунун ортосундагы аралыкты кыскартуу зарылчылыгынан келип чыгат.

Бул макаланын максаты Ош облустук билим берүү институтунун анализинин негизинде мугалимдердин квалификациясын жогорулатуунун негизги багыттарын бөлүп көрсөтүү, алардын мазмунун актуалдуулугунун жана талаптарга ылайык келүүсүнүн контекстинде кароо, билим берүүнүн бул тармагын өнүктүрүүнүн негизги тенденциялары каралды.

Квалификацияны жогорулатуунун учурдагы багыттары мугалимдин кесиптик ишмердигине тышкы жана ички талаптардын таасири астында калыптанат [2, 125б.].

Тышкы талаптар дүйнөлүк тенденцияларды жана коомдун өнүгүүсүнүн объективдүү шарттарын эске алуу менен мамлекет тарабынан түзүлөт. Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан жалпы билим берүү уюмдарынын педагогикалык курамы үчүн атайын иштелип чыккан жаңы кесиптик стандарттын долбооруна ылайык, мугалимдин негизги компетенцияларынын ичинен төмөнкүлөр биринчи орунга чыкты:

1. Билим берүү процессинде маалыматтык- коммуникациялык технологияларды колдоно билүү.

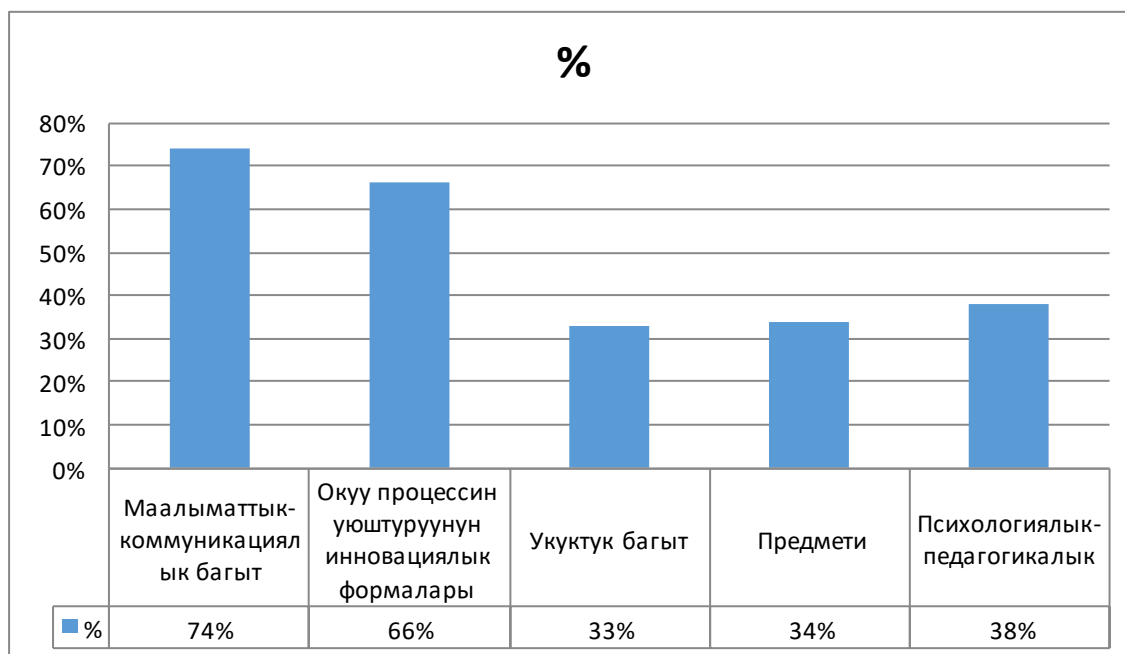
2. Билим берүүнү башкаруунун жаңы формаларын өздөштүрүү.

3. Жаңы мамлекеттик билим берүү стандартына өтүү.

Изилдөөнүн биринчи этабында Ош облустук билим берүү институтунда 2023-жылда өткөрүлгөн типтүү 72 сааттык мугалимдер үчүн курстардын темалары изилденген. 2022-2023-жылдары “Кыргыз тили жана адабияты предметин экинчи тил катары окутууда PISAнын коммуникативдик-функционалдык сабаттуулуктарын калыптандыруу”, “Жогорку кесиптик ББС жана окутуунун жаңы технологиялары”, “Педагогдордун MKT сабаттуулугу жана компетенттүүлүгү”, “Билим берүүнүн STEM технологияларын пландаштыруу жана уюштуруу”, “Кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн туруктуу өнүгүү”, “PISA программасынын талаптарына ылайык окутуу жана функционалдык сабаттуулукту калыптандыруу”, “Окутуунун заманбап технологияларын окуу процессинде колдонуу”, “Модернизацияланган стандарттарды PISAнын талаптарына негиздеп окутуу, баалоо, сабакты пландоо”, “Компетенттүүлүккө багытталган окутуу

технологиялары”, “Жаңы стандарт, глобалдык компетенттүүлүк функционалдык сабаттуулук катары”, “Билим берүү процессиндеги санариптик технологиялар”, “Көндүмдөрдү өстүрүү сабактары: пландоо, уюштуруу”, “Көп тилдүү билим берүү”, “Негизги компетенттүүлүктөрдү калыптоо үчүн деңгээлдик тапшырмаларды түзүү”, “Тилдерди окутуудагы коммуникативдик методиканын негиздери”, “Предметти жана тилди интеграциялап окутуу”, “Көндүмдөрдү өстүрүү сабактары: пландоо, уюштуруу”, “Насаатчылык жана усулдук иштерди жүргүзүү”, “Окуучулардын чыгармачыл жана сынчыл ойломдорун өнүктүрүү” деген темаларда курстар өткөрүлгөн. Алардын билим берүү ишмердүүлүгүн изилдөөнүн натыйжасында мугалимдердин квалификациясын жогорулатуунун 5 негизги багыттары аныкталды:

1. Маалыматтык-коммуникациялык багыт (дистанттык окутуу, e-learning, электрондук документ жүгүртүү);
2. Окуу процессин уюштуруунун инновациялык формалары (изилдөө иштерин уюштуруу, долбоордук методология);
3. Укуктук багыт (билим берүү мейкиндигинде укуктук сабаттуулук, КР мамлекеттик билим берүү стандартынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө);
4. Предмети (илимий изилдөөлөрдү жана иштеп чыгууларды өздөштүрүү, жаңы каражаттарды өздөштүрүү);
5. Психологиялык- педагогикалык (окуучулар менен иштөөнүн илим берүү программаларын, технологияларын, теорияларын жана методдорун иштеп

чыгуу).

Бул багыттардын мугалимдердин реалдуу муктаждыктарына дал келүүсүн изилдөө үчүн сурамжылоо жүргүзүлгөн. Анкета бир нече варианттуу жооптор менен 5 суроодон турат. Респондент аны кызыктырган багытты (же бир нечесин) белгилеп, берилген формага курстун атайын түзүлгөн темасы менен суроо-талапты териши керек болчу. Ага шаардагы жана райондук билим берүү мекемелеринен жалпы 160 мугалим жана административдик кызматкерлер катышты.

Респонденттердин жооптору төмөнкүдөй бөлүштүрүлдү:

1. Респонденттердин эң көп саны (74%га жакыны) маалыматтык-коммуникациялык чөйрөнү өнүктүрүү зарылдыгын көрсөтүштү, анын алкагында катышуучулардын 21%ы окутуунун конкреттүү тартибин түзүштү, атап айтканда:

- Интернетте издөө иштери (көйгөйлүү маселе боюнча маалыматты издөө, билим берүүчү интернет булактары);

- онлайн окутуу жамааттарына натыйжалуу катышуу үчүн зарыл болгон технологиялар;

- электрондук документ жүгүртүүнүн негиздери (электрондук журнал, күндөлүк, электрондук документ архиви);

- интерактивдүү доска менен иштөө жана башкалар.

Мектептик билим берүү системасын маалыматташтыруунун жүрүп жаткан процессинин шартында мугалимдердин көпчүлүгүнүн ушул конкреттүү багытты тандоосу абдан логикалуу. Учурдагы системада мугалимдердин маалыматтык-коммуникациялык технологиялар компетенттүүлүгүн жогорулатуу боюнча окутуу программалары басымдуулук кылып келген жана ошол бойдон калууда жана окутуунун ар кандай деңгээлин жана предметтик өзгөчөлүктү эске алуу менен көп сандагы билим берүү модулдары менен берилген.

2. Билим берүү процессин уюштуруунун жаңы формаларына окутуунун зарылдыгын респонденттердин 66% көрсөтүшкөн. Ар кайсы тармактагы мугалимдерге “Долбоордук окутуу”, “Дистанттык окутуу системасы”, “Мектеп окуучуларынын окуу жана илимий ишмердүүлүгүн уюштуруу” сыяктуу курстар сунушталды.

3. Квалификацияны жогорулатуу боюнча укуктук багыт респонденттердин 33%ы тарабынан тандалган. Бул багыттагы курстар билим берүүнүн жаңы мамлекеттик стандарттарын, ошондой эле “Кыргыз Республикасында билим берүү жөнүндө” жаңы мыйзамды изилдөөгө арналган программаларды камтыган. Мисалы, “Негизги жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттары: мазмуну жана ишке ашыруу технологиялары”.

Мындай төмөн кызыгуу билим берүү мейкиндигинде укуктук сабаттуулуктун ролун түшүнбөгөндүктөн кабар берет. Ошол эле учурда, заманбап коом, өзгөргөн билим берүү парадигмасынын контекстинде (“өмүр бою билим берүүдөн” “өмүр бою билим берүүгө” өтүү), билим берүүдөгү жаңы артыкчылыктар, ошондой эле бул чөйрөдөгү мыйзамдар дайыма өзгөрүп, мугалимдерди мыйзамдуу болууга милдеттендирет, сабаттуу жана укуктун социалдык баалуулугун түшүнүү; бир жагынан баланын укуктарын урматтоо, экинчи жагынан мамлекеттин келечектеги мыйзамды сыйлаган жаранын тарбиялоо болуп эсептелет.

4. Алынган маалыматтар боюнча респонденттердин 34%ы өздөрүнүн предметтик тармагын өнүктүрүүгө муктаж. Бирок, суроо-талапка карабастан, билим берүү программаларынын жалпы массасындагы мындай курстардын саны кошумча билим берүүнүн окуу жайларында жогорку адистештирилген усулчулардын санынын чектелүүлүгү өтө төмөн бойдон калууда.

5. Мугалимдердин 38% психологиялык-педагогикалык багытты уюштуруу зарылдыгын көрүшөт. Мугалимдердин гана эмес, социалдык педагогдордун арасында да абдан популярдуу. Ал ар түрдүү курстар менен көрсөтүлөт: “Рухий-адептик маданият жана билим берүү маселелери” (Ош), “Окутуу процессин уюштуруунун жаңы ыкмалары” (Кара-Суу) ж.б.

Бул чөйрөгө болгон жогорку кызыгуу билим берүү процессин уюштуруу жаңы муундун мамлекеттик билим берүү стандарттарынын маанилүү бөлүгү экендигине байланыштуу. Социалдык заказ мугалимдин кесиптик ишмердигине карата тышкы талаптардын бири катары мугалимдерди окуу-тарбия иштеринин заманбап технологияларына даярдоого, окуу-тарбия процессинин тарбиялык функциясын күчөтүүгө багытталган тийиштүү квалификацияны жогорулатуу программаларын түзөт [7, 174б.].

Изилдөөнүн экинчи этабында 72 сааттык типтүү программалар түрүндөгү мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу курстарынын мазмуну, ошондой эле колдонулган окутуунун формалары жана методдору кароонун объектиси болгон. Бизге жеткен материалдарды талдоо билим берүү институтунун азыркы системасынын төмөнкүдөй мүнөздүү белгилерин аныктоого мүмкүндүк берди:

1. Билим берүү программалары бүгүнкү күндүн талаптарына шайкеш келиши жагынан актуалдуу. Алар кесиптик билимдерди жана көндүмдөрдү жаңылоого багытталган жана ошондуктан компенсациялык мүнөзгө ээ. Заманбап мектептерде талап кылынган мугалимдердин жаңы компетенцияларын өнүктүрүү, мисалы, ачык билим берүү технологияларын өздөштүрүү, окуучулардын жеке билим берүү траекториясын колдоо үчүн окуу процессин уюштуруу, көп тармактуу адистер менен иштөө милдеттерин койгон программалары билим берүүнүн деңгээлин жогорулатат.

2. Квалификацияны жогорулатуу курстарында окуу ишинин салттуу формалары да (класстык сабактар) да, жаңылары да (дистанттык технологиялар) колдонулат. Мугалимдердин буга чейин ээ болгон негизги компетенцияларын консолидациялоо (маалымат менен иштөө, көйгөйлөрдү чечүү, баарлашуу ж.б.) мастер-класстар жана тажрыйба алмашуунун башка формалары түрүндө ишке ашырылат. Бирок, бул компетенциялар натыйжаларга жетүү, башкача айтканда, ишмердүүлүктүн жаңы ыкмаларын өздөштүрүү максатын көздөбөйт.

3. Билим берүү программалары МКТ модулдарын камтыйт, алар негизинен ар кандай программалык куралдарды жана көндүмдөрдү өздөштүрүүгө, мугалимдерде негизги деңгээлде колдонуучу көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган [5, 87б.].

4. Квалификацияны жогорулатуунун салттуу программалары педагогдорго өз алдынча билим алуу, кесиптик темалар боюнча коммуникацияларды куруу, профессионалдык өзүн-өзү ишке ашыруу жана инсандык өсүү үчүн Интернет-социалдык кызматтар сунуштаган уникалдуу мүмкүнчүлүктөрдү көрсөтпөй тургандыгын белгилей кетүү керек.

Жогоруда саналып өткөндөрдөн тышкары, Кара-Суу районундагы мугалимдердин арасында жүргүзүлгөн сурамжылоодо кошумча билим берүү системасынын натыйжалуулугун төмөндөтүүчү башка кемчиликтер да аныкталган:

1. Мугалимдин квалификациясын жогорулатуу курстарына жиберүүдө ыктыярдуулук принциби көп бузулат. Ошол эле учурда, мугалимдер окуу иш-чараларынын пайдалуулугун түшүнүшсө да, алардын “милдеттүү мүнөзү” мотивацияны төмөндөтөт.

2. Көпчүлүк учурларда сунушталып жаткан курстар мугалимдин жеке муктаждыктары жана каалоолору менен дал келбейт, анткени алардын темалары көбүнчө алардын ой-пикирин эске алуунун негизинде эмес, квалификацияны жогорулатуу институттарынын кызматкерлеринин мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде түзүлөт.

3. Мектеп жетекчилери, эреже катары, мугалимдердин квалификациясын жогорулатууга кызыкдар эмес, анткени аларды даярдоо күндүзгү формада, башкача айтканда, негизги ишинен тыныгуу менен өтөт, бул мектептеги окуу-тарбия процессин үзгүлтүккө учуратат (мугалимдерди алмаштыруу, сабактарды кайра пландаштыруу ж.б.).

Ошентип, мугалимдердин квалификациясын жогорулатуунун азыркы системасы программалардын ар кандай ийкемдүүлүгүн жокко чыгарат, окуучулардын предметтик модулдарды тандоосунун негизинде билим берүү системасын жекелештирүү үчүн шарттарды түзбөйт, ошону менен мугалимдердин квалификациясын үзгүлтүксүз жогорулатууну ишке ашырууну камсыз кылбайт.

Илимий жана кесиптик коомчулук билим берүү мекемелеринин системасын өркүндөтүү маселесин чечүүнүн ар кандай жолдорун сунуштады, анын ичинде:

1. Квалификацияны жогорулатуу курстарынын тематикасын иштеп чыгуу процессине мугалимдерди кошуу.

2. Квалификацияны жогорулатуу процессинин дискреттик мүнөзүнөн өмүр бою билим берүүгө өтүүгө мүмкүндүк берүүчү тармактык кесипкөй жамааттардын педагогикалык потенциалын камтыган заманбап маалыматтык технологиялар индустриясынын жетишкендиктеринин максималдуу санын пайдалануу [6, 231б.]. Башкача айтканда, билим берүү парадигмасы мугалимди өмүр бою камсыз кылган даяр көлөмдөгү билимди жана негизги компетенциялардын жыйындысын өздөштүрүү эмес, ага аң-сезимдүү түрдө мүмкүнчүлүк бере турган ушундай компетенцияларды жана мотивацияларды калыптандырууга негизделиши керек. Кесиптик жана жеке өнүгүү муктаждыктарына ылайык өмүр бою жеке билим берүү траекториясын куруу.

3. Мугалимдерди маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен мугалим өзү түзгөн жана кесипкөй инсан катары калыптанган сайын өнүккөн инсандык билим берүү чөйрөсүн түзүү технологиясына окутуу. Жеке билим берүү чөйрөсү мугалимдин болуп жаткан өзгөрүүлөргө ыңгайлашуу механизми жана ошону менен бирге маалыматка бай билим берүү чөйрөсүндө окуучулардын билим берүү жана таанып-билүү иш-аракеттерин уюштуруунун каражаты [7, 174б.].

4. Аралыктан окутуунун усулчуларын, предметтик чөйрөнүн методисттерин жана тармактык өз ара аракеттенүү боюнча адистерди даярдоо учурдагы багыттар боюнча билим берүү программаларынын темаларын кеңейтет жана мугалимдердин квалификациясын жогорулатуунун бардык популярдуу багыттары боюнча программаларды ишке ашырат.

Жыйынтык. Райондогу мугалимдердин квалификацияны жогорулатуунун учурдагы системасынын темаларын жана мазмунун талдоо, жалпысынан мугалимдердин керектөөлөрү квалификацияны жогорулатуу программалары менен канааттандырылат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Бирок коммуникация куралдарынын жана технологияларынын өнүгүүсүнүн жогорку темптери, мугалимдердин аларды өздөштүрүүгө болгон туруктуу муктаждыгы, азыркы система билим берүүнүн башка моделдери менен интеграциясыз жакынкы келечекте мугалимдердин үзгүлтүксүз өнүгүүсүн камсыз кыла албастыгын көрсөтүп турат.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөнүн натыйжалары райондордогу мугалимдердин квалификациясын жогорулатуунун эффективдүү иштеп жаткан системасын курууга пайдалуу болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Назарматова, Г.А. Квалификацияны жогорулатуу процессиндеги ЖОЖдун окутуучуларынын компетенттүүлүгүн жакшыртуу [Текст] / Г.А. Назарматова // Вестник БГУ. – 2020. – №2-3 (52-53) – С. -23-26.
2. Абдураимова, З.С. Мугалимдин кеби жана анын педагогикалык процесстеги ролу. [Текст] / З.С. Абдураимова// ЖАМУнун жарчысы –2023. –№ 1 (54) С. – 20-24.
3. Синенко, В.Я. Система повышения квалификации работников образования - от кризиса в сознании до реальных перспектив // Сибирский учитель. 2010. №2. -125с.
4. Болтаева, З.З. Подготовка педагогов профессионального обучения с учетом требований современной системы образования. [Текст] ISSN 2072-0297 // Молодой ученый. 2016. № 2. 72–74с.
5. Жалилова, С.Б. Педагогдорго коюлуп жаткан заманбап суроо-талаптар жана педагогикалык билим берүүдөгү милдеттер. [Текст] / С.Б. Жалилова// ЖАМУнун жарчысы –2023. –№ 1 (54) С. – 102-107.
6. 2021-2030-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы. Бишкек. 2021ж.
7. Игнатович, Е.В. Актуальные направления повышения квалификации научно-педагогических работников вузов // Современные проблемы науки и образования. 2013. №1. -174 с.
8. Рыбаков, Д.С. Информатизация процесса повышения квалификации педагогов // Вестник РУДН. 2010. №1. -87 с.
9. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – E
10. Осмонова, Н. Т. Исследовательская деятельность в информатике-как творческое развитие обучающихся / Н. Т. Осмонова, Г. А. Абдималикова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 56-60. – EDN LVNSYI.DN OSRHFH.

Айбашова Тазагул Матраимовна, Тахирова Назгул Исраиловна
КЫРГЫЗ ТИЛИН КОММУНИКАТИВДИК НЕГИЗДЕ ОКУТУУНУН
ЗАМАНБАП ТАЛАПТАРЫ

Айбашова Тазагуль Матраимовна, Тахирова Назгуль Исраиловна
СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ НА
КОММУНИКАТИВНОЙ ОСНОВЕ

Aibashova Tazagul Matraimovna, Takhirova Nazgul Israilova
MODERN REQUIREMENTS FOR TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE ON A
COMMUNICATIVE BASIS

УДК: 372.881.1 (575.2)

Аннотация. КРдин мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасынын талабына ылайык окутуунун концепциясы, стандарттарынын кыргыз тилин окутуунун заманбап талаптары актуалдуу маселе боюнча калууда. Макалада кыргыз тилин үйрөтүүнүн деңгээлдери, окутууну жалпы дидактикалык принциптердин негизинде эне тили катары билим берүүдөгү талаптар, усулдар, ыкмалар жөнүндө сөз болот. Салттуу жана инновациялык билим берүүнүн алкагында факты, аргументтер көрсөтүлөт. Сөздүн кудурет-күчү психологиялык жактан адамга таасир этет, адамдагы ишенимди жаратуучу, дымагын бекемдөөчү касиети, адам турмушундагы барк-баасы, орду, элдик уламыштардагы ишеним, сөздүн магиялык күчү тууралуу мыкты ойлор айтылат. Ошол нарктуу журттун урпактарын тарбиялоодо ХХI кылымдын көйгөйлүү маселеси катары урпактарга эне тилин коммуникативдик негизде окутуу болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: концепция, улуттук менталитет, руханий байлык, жан дили, акыл азыгы, кеп ишмердүүлүгү, тил кудурети, сөздүн функционалдык мааниси, улуттук көз караш, этнопедагогика, табигый шарт, талап, келечек муун, улуттун уңгусу

Аннотация: концепция обучения в соответствии с требованиями программы развития государственного языка и совершенствования языковой политики Кыргызской Республики, современными требованиями стандартов преподавания кыргызского языка – остается актуальным вопросом. В статье говорится об уровнях преподавания кыргызского языка, требованиях, методах и методах преподавания кыргызского языка как родного на основе общих дидактических принципов. Факты и аргументы представлены в рамках традиционного и инновационного образования. Сила слова психологически воздействует на человека, о свойствах, порождающих в человеке веру, укрепляющих его амбиции, о достоинстве, месте в жизни человека в народных легендах говорится о вере, о магической силе слова. Проблемной проблемой ХХI века в воспитании потомков этой ценной семьи является обучение потомков родному языку на коммуникативной основе.

Ключевые слова. Концепт, национальный менталитет, духовное богатство, душа, духовная пища, речевая деятельность, языковая способность, функциональное значение слов, национальная перспектива, этнопедагогика, природное состояние, спрос, будущее поколение, происхождение нации.

Abstract: *The concept of teaching in accordance with the requirements of the program for the development of the state language and improvement of the language policy of the Kyrgyz Republic, modern requirements of the standards of teaching the Kyrgyz language - remains a pressing issue. The article discusses the levels of teaching the Kyrgyz language, requirements, methods and ways of teaching the Kyrgyz language as a native language based on general didactic principles. Facts and arguments are provided within the framework of traditional and innovative education. The power of the word psychologically affects a person, about the properties that generate faith in a person, strengthen his ambitions, about dignity, a place in a person's life in folk legends it is said about faith, about the magical power of the word. A problematic issue of the 21st century in the upbringing of the descendants of this valuable family is teaching the descendants their native language on a communicative basis.*

Key words: *Concept, national mentality, spiritual wealth, soul, spiritual food, speech activity, language ability, functional meaning of words, national perspective, ethnopedagogy, natural state, demand, future generation, origin of the nation.*

Кыргыз Республикасында 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасын ишке ашыруу боюнча Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2021-жылга карата иш-чаралар планынын №131 жана 5-пунктунда Мамлекеттик тилди эне тили, экинчи жана чет тил катары окутуунун өзгөчөлүгүн эске алуу менен, кыргыз тили жана адабиятын окутуу концепциясын өркүндөтүү каралган.

Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун негизги максаты – окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн (сүйлөө, окуу, жазуу, угуу) жакшыртуу жана өркүндөтүү, б.а. окуучу, өспүрүм жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилинен билим алуу процесстеринде «...улуттук менталитеттин базасында мыкты, маданияттуу сүйлөй билүүгө жана өз оюн мыкты жаза билүүгө үйрөнүшү зарыл. Эне тили сабагы окуучуга ар кандай турмуштук чөйрөлөрдө, жагдай-шарттарда кимдер менен кандай сүйлөшүүнүн стандарттуу жана стандарттуу эмес негиздерин, маалымат алмашуунун түрдүү жагдайларын, этномаданий баалуулуктарды туюндурулган тексти толук түшүнүүнүн жана түзө билүүнүн ыкмаларын үйрөнүшү зарыл» деп көрсөтүлгөн [1].

Эл тарыхында кыргыз тилинин пайда болуп, кылымдар бою жашап келиши да бирдей болбой, ички жана сырткы таасирлердин натыйжасында өзүнүн негизги грамматикалык белгилерин сактап калуу менен бирге лексикалык байлыгы улам арбып, грамматикалык айрым бир кубулуштары өзгөрүүгө дуушарланган.

«Тил – ойдун тикеден-тике чындыгы. Ойлогон ой канчалык курчпу, мококпу тил аркылуу чагылат. Тилдин сөөгү жок болгону менен, ойду дилде бышырып, эрк, кайрат, мээрим, уят, сезим, мүнөз, тааным, тажрыйба деген адамзаттык ички сезим казынасынын тоскоолдуктарынан эленип өтүп, анан тил аркылуу айтылат. Эленбей айтылгандан «Ойлобой сүйлөгөн оорубай өлөт», «Тил – арстан, босогодо комдонгон, байкабасаң өзүңдү да жеп койгон» сыяктуу этнопедагогиканын нарктуу табияты менен эскертилип, сүйлөө алдындагы даярдыкты «Кептин алдында кароолу, артында чындоолу бар» же кепти ордунда айта билүүнү «кеп келгенде айтпаса, кеп атасы өлөт» деген учкул ойлор менен не

деген акыл-туюмдан чыккан накыл кептер бүт адамзаттын дүйнө таанымынын сыйкырдуу табиятын калыптаган, сөзгө үйүр кылып, дилин сезген, баамын ашырып, сезимин байыткан. Ушул кептерди сезимине жеткире түшүндүрүү менен баланы муш менен эмес, кеп менен тарбиялаган. Жаштайынан кептин маанисин түшүнүп, салмагын баалай алган адам сезимтал, тил билги, баамчыл болуп өскөн. Кепти түгөл түшүнбөгөн, маанисине жете албагандарга ар кандай кемсинтүү маанисиндеги: «Тил билбеген жаманга, акыл сөздөн муш жакшы» деген кыска аныктама беришкен.

Жогорудагы ойлордо сөзгө чакап, ойго мокоп турганда капилеттен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан акылмандыктын психологиялык туюму, философиялык ой-чабыты дилинен, тилинен таанылып, акылы менен жоону жеңген журттун көсөмдөрүнүн ою, тили менен эл сактаган. Ошол нарктуу журттун урпактарын тарбиялоодо ХХI кылымдын көйгөйлүү маселеси катары урпактарга эне тилин коммуникативдик негизде окутуу болуп саналат.

ХХ кылымдын 30-жылдарынын башында «Тилди окутуунун негизин грамматика түзөт» деген жобонун жаралышы, кыргыз тилин окутуунун мазмунун, анын методикасын толугу менен грамматикага, тилди изилдөөнүн батыштык принцибине баш ийдирип бергендиктен, кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык методологиялык негизин батыштык грамматика түзүп келген. Натыйжада, кыргыз тилинин грамматикасын окутуу методикасына арналган илимий-методикалык эмгектер, кандидаттык, докторлук диссертациялардын 95 пайызга жакынын жалаң тилдин түзүлүшүн, тилдин илимий теориялык маселесин (фонетика, лексика, грамматика) окутууга арналып, тилдин кызматы, өнүмү четте калган.

Тил баарлашуунун негизги каражаты катары маанисин жогото баштаганда гана кыргыз тилин окутуу методикасынын лингвистикалык методологиялык негизин аныктоо актуалдуу маселелерден экендиги анык көрүндү. Заман талабына шайкеш тилди изилдөө батыштык принципке эмес, тескерисинче, чыгыштык принципке таянып, б.а. эне тилин окутуу сүйлөө жана сүйлөшүү маданиятын, кеп этикетин жогорулатууга багытталып, негизги максат окуучулардын эне тилинин адабий тил нормасында туура сүйлөп, сабаттуу жазууга, тилдин функционалдык касиетин жогорку деңгээлде колдоно алуусуна жетишүү зарылдыгы келип чыкты. Ар бир инсандын кеп ишмердигинде грамматикалык сабаттуулук максатка жетүүнүн, жеткирүүнүн каражаты катары кызмат кылат. Мындай олуттуу маселени чечүү иштери эне тилин окутуунун мазмунун өзгөртүүдөн башталышы зарыл [5].

Адамдын психикасына таасир этип, анын инсан катары калыптануусуна, өнүгүшүнө өбөлгө болгон булактар, каражаттар өтө көп, бирок алардын бири да адамга кеп, сөз сыяктуу таасир эте албашы – чындык. Ааламдашкан мезгилдеги санарип билим берүү, мобилдик технологиянын билим берүүдөгү орду дүйнө таанымдын артыкчылыктары деп белгилегенибиз менен, өспүрүмдөрдүн кебин чектеп, ойлоосун аксатып, акылын тушап, сезимин жетелеп алган кез. Балдар – келечек ээлери. Аларды кооптуу учурдун көйгөйлүү көрүнүштөрүнөн арылтуу бир гана эне тилин тереңдетип, коммуникативдик негизде, сөздүн кудурети, кептин күчүнө ынандырып үйрөтүү менен улутубузду бүтүн, урпагыбызды таза сактап калуу мүмкүнчүлүгүнө жетишебиз. Муну эне тилинен башка тилди, жаңы технологияны, заманбап жаңыланууну кабыл алдырбайлы деген эмес, эне

тилин толук, жеткиликтүү билген инсан кандай өнүгүүнүн чордонунда жүрбөсүн улутун, элин, мамлекетинин баалуулуктарын баалап, сактап, улут уңгусун, улуттук дөөлөттөрдү урпактарга өткөрүп бере алат деген ойду айтып жатат.

Кыргыз тилин окутуудагы мажбурлоонун маанисин танууга болбойт. Окуучуну тилдин теориялык аныктамаларын механикалык жаттоого мажбурлоого болбойт. Баланы туура, так, түшүнүктүү, жыйынтыктуу сүйлөөгө үйрөтүү, өз пикирин сабаттуу, жаза билүүгө мажбурлоо милдети болуш керек [5].

Адамдагы билим алуу, ойлоо, умтулуунун дагы бир фактору – ишеним. Ишенимди ыйык сактоого, ишеним аркылуу өспүрүмдүн турмуштук максатын аныктоого эне тилден өткөн каражат жок. Ошондуктан кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздерин аныктоодо «өспүрүм–тил–ишеним» түшүнүк категориялары бирге каралышы зарыл [5].

Кыргыз тили сабагында ар бир сөздүн адамдын психикасына тийгизген таасири иликтенүүсү маанилүү. Элибизде: «Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет» деген улуу накыл бар. Жан эргиткен жакшы сөз иммунитетти көтөрөт, мамилени жакшыртат, аураны тазалайт, жакшы иштерге себепчи болот, ынтымактын ордосун курат. Бул тууралуу сөз, сөздүн көп кырдуу касиет-күчү, сөздүн адам турмушуна тийгизген таасири тууралуу атайын изилдөө иштерин жүргүзүп келе жаткан белгилүү практик психолог В.В.Синельников: «Биздин ден соолугубуз, бакыт-таалайыбыз жана психикалык тең салмактуулугубуз кантип сүйлөгөнүбүздөн жана эмнени ойлогонубуздан көз каранды»- деген тыянакка келген (В.В.Синельников, 2006, 5).

Сөздүн кудурет-күчү психологиялык жактан адамга таасир этет, адамдагы ишенимди жаратуучу, дымагын бекемдөөчү касиети тууралуу, адам турмушундагы барк-баасы, орду жана элдик уламыштарда ишеним, сөздүн магиялык күчү тууралуу мыкты ойлор айтылат. «Эрте менен жаман сөз сүйлөбө», «Пенденин оозунда болсо, кудайдын кулагында болот» дешип, жакшы ниет – жарым ырыс деген ишенимдер менен бала тарбиялап келишкен. Ушундай этнопедагогиканын салттуу ыкмаларын карманып, кыргыз тилин окутуунун методологиясында негизделген деңгээлдерге таянып окутуу – учурдун талабы.

Баланын дүйнө таанымы, кабылдоосу пайда боло баштагандан тартып сөз маанисин туюнтуу – маалыматтык деңгээл. Бул адам баласы үчүн – инстинг. Кептин маанисин али толук түшүнө элек бала жакшы сөз менен жаман сөздү ажыратат, капа болуп же кубанып, ойлонуп сүйлөп жатканыңды сезет. Сөзгө болгон таанымы ачылып, чөйрөсү менен сүйлөшө баштайт, ылайыгын туура колдоно албаганы менен, тапкан сөзүн пайдаланып, оюн түшүндүрүүдө үй ичин базар кылган балалыктын таттуулугу баарына маалым. Ошентип угат, көрөт, сүйлөшөт, сурайт, дүйнө таанымы ачылат, маалыматтык деңгээли жогорулайт.

Жогорудагы деңгээлдер – балага табиятынан берилген шык менен бирге өнүгүп, мектепке чейин калыптандырылуучу көндүм-аракеттер. Азыркы табигый шыкты тушаган онлайн оюндар, даяр шарттар болууда. Бири-бирин кубалап, талашып, бекинип, издеп, чуркап, атаандашып, намыстанып, тердеп-чарчап ойногон баланын жашоосу сергек, акылы тунук, ойлоосу бийик болорун буга чейин турмуш тастыктаган, психологдор изилдеген, андай көрүнүштөр бүгүн биздин чөйрөгө жат.

Турмуштук кырдаалга ой жүгүртүү менен ылайыгына жараша так, туура жооп берүүгө же баарлашууга көнүү – проблеманы чечүү деңгээли. Буга кеп маанисин ар тараптуу терең түшүнүп, жагдайга ылайык психологиялык абалды талдап, кептин стилистикалык маанисине жеткилең түшүнүп, туура сүйлөө талабы коюлат.

Баланын ой-чабытын өнүктүрүү, кырдаалды көркөм, илимий негизде далилдүү, ой жүгүртүү менен баяндоо, элестүү чагылдыруу жана анын технологиясы сунуш кылган деңгээл – чыгармачыл деңгээлдер. Мында баланын чөйрөсү кеңейет, кыска, жөнөкөй сүйлөөгө же жооп берүүгө жетишет, адаптацияланат, кебин образдуу, эмоционалдуу, модалдык маанилер менен чагылдыра билүүсү өсөт, үйрөнгөнүн практикада колдоно билүүгө машыгат. Бул – балдардын кеп байлыгын, аң-сезим, ойлоо, эске тутуу, саресеп салуу өзгөчөлүктөрүн өстүрүүчү же акыл-эси жагынан өнүгүүнүн салттуу кадамдары.

Жашоо-шарттын мындай деңгээлде өнүгүүсүнө учурдагы көрүнүштөр туура багыт бербегендей. Аны мындай шарттар менен түшүндүрүүгө туура келет: телефон же телевизорго кадалуу; жандуу баарлашуунун аздыгы; түрдүү чөйрөнүн, кызыктуу диалогдун жоктугу; тиркемедеги даяр оюндар; балдардын бири-бири менен жомок, табышмак, жаңылмач сыяктуу улуттук баалуулуктардын үлгүлөрүнөн четте калганы, жан дүйнөсүнүн жардылыгы себепчи болууда. Балдардын акылы өсүп, эс тутуму калыптанып, кабыл алуусу күчөп турган учурдагы мындай мүмкүнчүлүктөн кур калышы, улуттук социомаданий баалуулуктарынын, улуттук колориттин жоголушуна кептөөдө. Ааламдашуу доорундагы технологиялык, экономикалык өнүгүү мыкты болгону менен, эне тилинин келечегин күнүрттөтүп, Z муундун улуттук нукуралыгын тайыздатууда.

Элдин тарыхы, мамлекеттик тилдин келечеги үчүн кам көрүп, балдарга улуттук идеологияны, аң-сезимди эне тили аркылуу жеткире билим берүү – кыргыз тили мугалиминин, мекенчил кыргыз жаранынын милдети. Учурдагы бардык маселе акчага келип кептелген экономикалык шартта адамга руханий азык, ыйман кымбат болуп турган кезде, материалдык байлыкка көз карандылыгынан ажыратып, духовный байлыктын үрөнүн өндүрүү, аны өстүрүп чыгуунун жолун табуу маанилүү маселелерден. Ошол көйгөйлөрдү чечүү маселесинде мамлекеттик билим берүү мыйзамдарын, концепцияларын, стандарттарын иштеп чыгуу, аны ишке ашыруу жалпы агартуу кызматкерлерине жүктөлөт.

Кыргыз тилин окутууда жалпы дидактикалык принциптердин негизинде иш алып баруу – улуттук нарк, тилдин нукуралыгы, эне тил катары өнүгүшү, коомдук-социалдык кызматына (функциясына) жараша жүргүзүү. Мында тарыхый окуялар, улуттук салттуу үрп-адаттарда сүйлөнгөн сөздөр, берилген баталар, улуттук көрүнүштөрдөгү намыс, уят, нарк сактаган элдик баалуулуктардын жазылбаган кептерин сиңирип окутууга туура келет. Бул **табигыйлык, аң-сезимдүүлүк принциптери** деп аталып, улуттун улуулугун каткан, тарыхын сактаган эл оозеки, көркөм, тарыхый чыгармалардын тили, окуясы, баяны менен окутууну талап кылат. Мисалы, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы Нүзүптүн тагдыры, намыс, наркка байланышкан социалдык абалы, анын бир сөзү, ой-чабыты, өз чөйрөсүнө, учуруна таандык көз карашы уккан жанды түйшөлтпөй койбойт. Ушул психологиялык абалды этнопедагогика менен жуурулуштуруп, турмуштук мисалдар менен жеткирүү балдарды кайдыгер калтырбайт.

Аң-сезимдүүлүк принциби окуучунун эне тилин окуп үйрөнүү турмуштук-социалдык зарылдыктан келип чыккандыгын толук аңдап-билүүсүнө, жеке аракеттенүүсүн ойготууга, билим алуу технологиясын калыптандырууга, өркүндөтүүгө багытталышын шарттайт [4]. Окуучуну кайдыгер калтырбай турган деталдарын бөлүп алып, окуянын кырдаалына коштоп, улам жетелеп, сөз, кептин маанисин учур, тарых, нарк, улуулук менен айкалышта талдап, баланын сезимине жеткире түшүндүрүү – негизги аракет.

Азыр 21-кылым. «Тил – коомдук көрүнүш», коом өнүккөн сайын тил, жашоо шарт, көз караш бирге өнүгөт, тарых өзгөрөт. Тилибизге жаңы сөздөр кирип, улам эски сөздөр колдонуудан чыгып, хронизм, архаизм, тарыхый сөздөр пайда болуп турат. Улуу жазуучу Ч. Айтматовдун: «... коом өнүгө берсин, жазганыңар космос боло берсин, бирок тарыхыбызды унутпайлы, себеби элдин тамыры тарыхында», - деген омоктуу оюн унутпайлы.

Тил – абстрактуу көрүнүш, жандуулардан айырмалаган эң негизги мүмкүнчүлүк. Мамиле, чыныгы инсандык касиет, намыс, туруктуулук, чынчылдык, адамгерчилик менен көркүнө чыгат. Ошондон «Жигиттин өзүнөн тааныбай, сөзүнөн тааны», «Ойлонбой сүйлөгөн оорубай өлөт» сыяктуу ой корутундулары менен сөзүн танган, алакчылап, алмаштырып сүйлөгөн адамды илгертен эле жаман атоолор менен атап, кадыр-барктан куржалак калтырышкан. Кеп маанисин тарыхка, салт-наркка, учурга, адилеттүүлүккө, боорукерликке, деги эле адамзаттын жашоосун коштогон ыйман маселесине байланыштырып, кичүүнү шыктандырган, улууларга эл баасын берип, эл оозунда жашап келген. Ушул улуулукка жеткирген адеп-ахлак, ыйман маселелери жашоодон байма-бай жолугуп турат. Тил – бардык ишмердүүлүк менен биримдикте адамга акыл-эс, аң-сезим, ойлонуу касиет жөндөмүн берген, таалим менен тарбия берүүнүн эң ийкемдүү, эң таасирдүү куралы катары **тарбиялык принцибинде негизги орунду ээлейт**. Ошондон “Кылычынан кан тамганды тилинен бал тамган жеңет” дешет.

Тилди улуттук нарк, аң-сезим, парасат, элдин руху, духуна сугарылган тарбияга таянып окутуу учурда жетишсиздик кылат. Ааламдашкан, технологиянын өнүгүү учурундагы кыргыз тилин **илимийлүүлүк принциби менен айкалышта окутуу учур жаштарын дүйнөлүк цивилизациянын тенденциясына даярдоо деп түшүнсө болот**. **Тилди үйрөтүүдө** этнопедагогиканын, психологиянын жана илимий педагогиканын олуттуу жана келечектүү жоболоруна таянып, **эне тилинин функциясын илимдер менен интеграциялап окутуу** тил кудуретин, касиетин, наркын, дөөлөттөрүн сактайт жана өнүктүрөт.

Тил сулуулуку, көркөмдүктү, сезимди, образдуулукту, таасир этүүнү алып жүрөт, кубаныч тартуулайт, эрк жаратат, үмүт отун жандырат. Саламдашуудан, эрктик малмилени, жагымдуу маанай тартуулаган (кайырлуу кеч) сөздөрдөн баштап, маданияттуу кеп этикеттерине чейин таасир этүүчү сөздөр күндөлүк жашообузду кооздойт, мамилени бекемдейт, ниеттерди (иденттүүлүктү) билдирет. Адамдын жашоодогу маданий деңгээлин, билимин, акыл-эсин көрсөтөт. Кыргыз тилинде баарлашуунун мыкты үлгүлөрүн сабак процессинде өздөштүрүүсү, угууга жана мыкты сүйлөөгө көнүгүүлөрү **көрсөтмөлүүлүк принциби менен ишке ашырылат**. Теориялык түшүнүктөрдү турмушта орду менен колдоно билүүсү, апробацияланышы – **өзүнчө чеберчилик, жөндөм**.

Тил үйрөнүүнүн дагы, тилди үйрөтүүнүн дагы негизги булагы – элдик педагогика, тил менен маданияттын биримдиги принциби. Кыргыз тили сабагы аркылуу окуучу кыргыздын маданиятын үйрөнөт, тил аркылуу бала өз улутунун иденттүүлүгүн, улутунун рухий маданий байлыгын алып жүрөт, өрнөк кылып көрсөтөт, далилдейт, сактайт жана башкаларга өткөрөт. Ар бир кыргыз баласы өз тилинде сүйлөө менен өзүнүн улуттук рух маданиятын, тилине жасаган мамилесин жана өзүнүн жеке маданиятынын деңгээлин көрсөтөт.

Сүйлөө, угуу ишмердүүлүгү нукура турмуш-тиричиликтеги оозеки баарлашуу, аңгемелешүү, пикир алышуу, коммуникация менен байланышып, баланын дүйнө таанымын, кеп байлыгын арттырат. Туура, көркөм, түшүнүп, элестетип, ой жүгүртүп окуу билим алууга, аны колдоно билүүгө, өркүндөтүүгө багытталат. Ал эми сабаттуу, туура жазуу грамматикалык сабаттуулукту көрсөтсө, мазмундуу, көркөм, так, логикалуу, кыска, түшүнүктүү жазуу стилистикалык билиминин көрсөткүчүн айгинелейт. Ойлоонун жогорулугун, тилдин чеберчилигин, б.а. ойдун сыйымдуу, угумдуу, жеткилең, табышмактуу, тамашалуу, какшык, кыйытуу, жымсалдоо маанилерин жагдай-чөйрөгө ылайыктап ыңгайын таап сүйлөөнүн баскычын аныктайт.

Кыргыз тилинин программасы окутуунун моделдерин эки концентрде карайт: 5-9-класстарга «грамматикадан-кепке», 10-11-класстарга «кептен-грамматикага» деген концентрде окутуу модели сунушталат [3]. Грамматиканын ар бир сабагы кеп маданиятына машыктыруу сабагы катары бааланып, «байланыштуу кеп, кеп маданияты жана стилистика» деп аталган курс менен жыйынтыкталат. Анда мектепте окутулган кептин материалдары системалуу түрдө практикалык негизде тереңдетилет жана кептин (тексттин) материалдарынын өзөгүндө нормативдик грамматика өзөк катары берилип, грамматика логикалык түрдө кептин курулуш материалы катары өздөштүрүлөт. Бул концентрде окутуу процесси – талапка ылайык.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун концепциясы.-Б., 2021. <https://edu.gov.kg/organizations/19/pages/255/>
2. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун концепциясы.-Б., 2021.
3. Кыргыз тили предмети боюнча окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдары үчүн окуу программасы. V-XI класс.-Бишкек, 2023.
4. Окутуунун принциптери. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>
5. Чыманов, Ж. А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы.-Б., 2015.

**Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Байиева Бегайым Абдугапаровна,
Кубанычбек кызы Буфатима**
**АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ПОЭМАЛАРЫН ОКУТУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ**
**Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Байиева Бегайым Абдугапаровна,
Кубанычбек кызы Буфатима**
**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ПРЕПОДАВАНИИ СТИХОТВОРЕНИЙ АЛИКУЛА ОСМОНОВА**
**Sakieva Sayipzhamal Salaidinovna, Bayieva Begayim Abdugaparovna, Kubanychbek
kyzy Bufatima**
**USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING POEMS BY ALIKUL
OSMONOV**

УДК: 82.0:37.01

***Аннотация.** Илимий макалада Алыкул Осмоновдун поэмаларын окутуу темасы тандалып алынып, анын чыгармаларын жаш муундарга үйрөтүүнүн теориялык жана практикалык шарттары, инсандык сапаттары илимий талдоодон өткөрүлдү. Аталган теманы тандап алуудагы негизги максат – жаш муундарга акындын чыгармаларынын актуалдуулугун, аларды түрдүү методикалык ыкмалар менен окуп-үйрөнүүгө боло тургандыгын ачып берүү менен илимге салым кошуу. Ал эми изилдөө объектиси катары акындын чыгармаларын окуп-үйрөнүүнүн актуалдуулугу белгиленет. Иште фактылар катары акындын жазган поэмалары, ырлары жана башка педагогикалык жана методикалык материалдар колдонулду. Алыкул Осмоновдун чыгармаларын окутуу темасындагы илимий макаланы даярдоодо көп тараптуу жана жеке окутуунун методикасы илиминде колдонулуучу илимий ыкмалар пайдаланылды. Алыкул Осмоновдун чыгармаларын окутуу темасынын алкагындагы илимий маалыматтар топтоштурулуп, теориялык анализ, практикалык иштер жүргүзүлдү. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн, педагогикалык байкоолордун жыйынтыгында акындын чыгармаларын окуп-үйрөнүүдө инновациялык технологияларды колдонууга боло тургандыгын биздин изилдөө дагы бир ирет тастыктады. Акындын чыгармаларын окуп-үйрөнүү зарыл жана керек экендиги белгиленди. Макаланы даярдоодо объективдүүлүк, системалуулук, жалпы байланыш, жеткиликтүүлүк, көрсөтмөлүүлүк принциптери толук сакталып, маалыматтарды иргөө, аларды колдонуу, салыштыруу ыкмасынын натыйжасында инновациялык технологияларды Алыкул Осмоновдун чыгармаларында колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Акындын чыгармаларында окутуунун интерактивдүү методдорун колдонууга болот деген жыйынтык чыгарылды. Ошондой эле анализ жана синтез, индукция жана дедукция, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү ыкмалары колдонулуп, жалпы жыйынтык чыгарылды.*

***Негизги сөздөр:** окутуунун технологиялары, класстан сырткаркы иштер, окутуу процесси, мультимедия жана визуалдык технологиялар*

***Аннотация.** В научной статье выбрана тема Алыкула Осмонова и проведен научный анализ его трудов, теоретических и практических условий преподавания их подрастающему поколению, личностных качеств. Основная цель выбора данной темы – внести вклад в науку, открыв подрастающему поколению актуальность произведений*

поэта и возможность их изучения с использованием различных методологических подходов. И отмечает, что изучение творчества поэта как объекта исследования всегда актуально. В качестве исторических фактов использовались стихотворения, песни и другие педагогические и методические материалы, написанные поэтом. При подготовке научной статьи на тему преподавания произведений Алыкула Осмонова были использованы научные методы, применяемые в науке многогранной и индивидуальной методики преподавания. Собраны научные данные в рамках темы преподавания произведений Алыкула Осмонова, проведен теоретический анализ и практическая работа. Наше исследование, основанное на результатах проведенных исследований и педагогических наблюдений, еще раз подтвердило возможность использования инновационных технологий при изучении творчества поэта. Было отмечено, что необходимо и желательно читать и изучать произведения поэта. При подготовке статьи в полной мере соблюдены принципы объективности, системности, общекommunikaбельности, системности, доступности и иллюстративности, а метод анализа, использования и сопоставления данных позволил использовать инновационные технологии в работах Алыкула Осмонова. Сделан вывод о возможности использования интерактивных методов обучения в творчестве поэта. Также для выведения общего вывода использовались методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, перехода от абстракции к конкретности.

Ключевые слова: образовательные технологии, внеклассная работа, процесс обучения, мультимедийные и визуальные технологии.

Annotation: The scientific article selects the topic of Alykul Osmonov and conducts a scientific analysis of his works, theoretical and practical conditions for teaching them to the younger generation, personal qualities. The main purpose of choosing this topic is to contribute to science by revealing to the younger generation the relevance of the poet's works and the possibility of studying them using various methodological approaches. And notes that the study of the poet's work as an object of research is always relevant. Poems, songs and other pedagogical and methodological materials written by the poet were used as historical facts. In preparing a scientific article on the topic of teaching the works of Alykul Osmonov, scientific methods used in the science of multifaceted and individual teaching methods were used. Scientific data were collected within the framework of the topic of teaching the works of Alykul Osmonov, a theoretical analysis and practical work were carried out. Our study, based on the results of the research and pedagogical observations, once again confirmed the possibility of using innovative technologies in the study of the poet's work. It was noted that it is necessary and desirable to read and study the works of the poet. In preparing the article, the principles of objectivity, systemicity, general communication, systemicity, accessibility and illustrativeness were fully observed, and the method of analysis, use and comparison of data allowed the use of innovative technologies in the works of Alykul Osmonov. A conclusion was made about the possibility of using interactive teaching methods in the poet's work. Also, to draw a general conclusion, the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, the transition from abstraction to concreteness were used.

Key words: *educational technologies, extracurricular activities, learning process, multimedia and visual technologies.*

Киришүү. Макаланын мазмуну кыргыз адабиятынын классиги Алыкул Осмоновдун окуу программадагы класстан тышкаркы окууга сунуш кылынган чыгармаларын окутуу, алар менен иш жүргүзүүгө арналат. Алыкул Осмоновдун класстан тышкаркы окууга сунуш кылынган поэмаларын окутууда мультимедия жана визуалдык технологияларды колдонуу окуучулардын кызыгуусун арттырып, негизги темалары жана идеялары жөнүндө тереңирээк түшүнүк алууга жардам берет. Мындай окутуунун технологиялары убакытты үнөмдөп, окуу процессин жандандырып, ар бир окуучунун сабакка болгон кызыгуусун арттырат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Кыргыз адабиятынын классик акыны Алыкул Осмоновдун мектеп окуучуларына класстан тышкаркы окуу үчүн сунушталган чыгармалары окуп-үйрөнүүгө арналган окуу программасынын, окуу китептеринин материалдарында камтылат. Негизги материалдар катары окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары, пикирлери, сунуштары, архивдик маалыматтар, ошол мезгилди изилдөөгө алган авторлордун эмгектери, акындын чыгармаларын окутууга арналган изилдөөлөр, илимий тарыхый адабияттар, диссертациялар жана интернет сайттарынан алынган маалыматтар эсептелет. Алыкул Осмонов темасын изилдөөдө тарыхый объективдүүлүк, тарыхыйлуулук, системалуулук, изденүүчүлүк, жеткиликтүүлүк сыяктуу принциптерге таяндык. Негизи эле илимий эмгек жазууда илимий методологиянын объективдүү принциптерине таянган учурда гана окутуу жараяны туура изилденет. Ошондуктан Алыкул Осмоновдун чыгармаларын окутуу темасын изилдөөдө анализдөө, сынчыл ой жүгүртүү, туура талдоо, жалпылоо, салыштыруу, аналогия, индукция, дедукция, логикалык бүтүм, окутуунун инновациялык методдору пайдаланылды.

Талкуулар жана жыйынтыктар. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында Алыкул Осмоновдун чыгармаларын окуп-үйрөнүүгө өзгөчө басым жасалат. Макаланын мазмунунун чечмелешинде биз акындын класстан тышкаркы окууга сунушталган чыгармалары, аларды окутууда инновациялык технологияларды колдонуу, аларды тажрыйбада өркүндөтүүгө басым жасадык. Класстан тышкаркы окуу үчүн сунуш кылынган чыгармалар окуу программасында 6-класстан “Карагул” поэмасын, 9-класстан “Махабат” поэмасын тандап алдык [1,45-6.].

«Махабат» поэмасы махабат, анын адамдын жашоосундагы мааниси жана ошол сүйүүнүн ар тараптуу көрүнүштөрү жөнүндө баяндалат. Бул поэмада махабаттын таза, бийик жана ыйык табияты сүрөттөлөт. Поэманын башкы идеясы – махабаттын жогорку күч экендиги, анын адамды бийик, жомоктогудай дүйнөгө жетелеген күчү, ошону менен катар махабаттын ачуусу, сыны да бар экендигин көрсөтөт.

Алыкул Осмоновдун «Карагул» поэмасы **жашоо, өлүм, жаратылыш, ата-эне, бала тарбиясы, кайгы жана өкүнүү жөнүндө баяндалат.** Поэмада уулунун эрке, кежирдик жана каармандык менен коштолгон тагдыры сүрөттөлөт. Башкы каарман Тумаш мергендин жана жалгыз уулу Карагул, ата жолун жолдоп, мергенчиликке кызыгат. Бирок

жаш Карагулдун кежирдиги жана ата-энесинин эскертүүлөрүнө көңүл бурбагандыгы ага трагедия алып келет [2,265-6].

Анда төмөндө Алыкул Осмоновдун «**Карагул**», «**Махабат**» поэмаларын окутууда мультимедия жана визуалдык технологияларын ишке ашыруудагы эффективдүү ыкмаларын колдонуу, алар менен иштөөнүн жолдору, формалары жана методдору жөнүндө сөз болот.

1. **Визуалдык контент түзүү** – бул маалыматты визуалдык түрдө, сүрөттөр, инфографика анимациялар аркылуу көрсөтүү ыкмасы. Визуалдык контент окуучуларга татаал маалыматты жеңил жана тез түшүнүүгө жардам берет [3, 20-21-б].

2. **Электрондук интерактивдүү оюндардын топтомдору** – бул билим берүү процессинде билим берүү мазмунундагы оюндар. Алар интерактивдүү түрдө ойнолуп, колдонуучуларга маалыматты үйрөнүү жана түшүнүү үчүн кызыктуу жана натыйжалуу шарттарды түзөт. Мисалы, [umaigra. learningapps.org/](http://umaigra.learningapps.org/) ж.б.

3. **Онлайн талкуулар жана форумдарды уюштуруу** – бул заманбап окутуу ыкмаларын колдонуп, окуучулар бири-бири менен өз ойлорун, тажрыйбасын алмашып, креативдүү идеяларды таба алышат. Онлайн талкуулар жана форумдар окуучуларга өз ой-пикирлерин билдирүүгө, адабий чыгармаларга баа берүүгө жана алардын тексттерди түшүнүүсүн кеңейтүүгө жардам берет.

VI класста Алыкул Осмоновдун «Карагул» поэмасын алды менен инфографиканы түзүүдө кайсы маалыматтарды жана элементтерди көрсөтүү керектигин аныктоо керек. Анда Алыкул Осмоновдун «Карагул» поэмасы боюнча негизги темалар, каармандар жана символдор каралат.

1. Поэманы жалпы сүрөттөө

Автор: Алыкул Осмонов

Поэманын аты: «Карагул»

Тема: Өмүр, сүйүү, кайгы, жоготуу жана өлүм.

Сюжет: Ата менен уулдун ортосундагы байланыш, сүйүктүү уулун жоготкон ата Тумаштын кайгысын жана анын трагедиясын чагылдырат.

2. Инфографикада көрсөтүү үчүн негизги элементтер:

- поэманын негизги темалары;
- каармандар жана алардын өзгөчөлүктөрү;
- символдор жана метафоралар;
- поэманын структурасы;

3. Инфографика түзүүнүн этаптары:

1-этап. Поэманы жана анын маанисин визуалдаштыруу.

Инфографикада «Карагул» поэмасын түшүндүрүү үчүн төмөнкү элементтерди көрсөтүүгө болот:

Негизги тема: Өмүр жана өлүм, бала тарбиясы, табият менен адамдын байланышы. Муну сүрөттөп берүү үчүн жаратылыш элементтерин (кайберен, тоо-таш, токой) колдонсо болот.

Каармандар: Тумаш мергенчи – кайгыдан азап тарткан, уулун жоготкону үчүн кайгыланган каарман. Карагул – Тумаштын жалгыз уулу, жаш, эрке, мергенчиликке

кызыккан, атасына окшоп мерген болууну каалаган. Эне – Карагулдун энеси, уулунун жүрүм-турумун байкап, кайберендин каргышы менен уулун сактап калууга аракет кылган.

Поэманын негизги тема жана символдор:

Өлүм жана өмүр: Поэманын идеясында өмүр менен өлүмдүн ортосундагы күрөш турат.

Карагул: Карагулдун аты менен байланыштырып, атанын балага болгон сүйүүсү жана трагедия символу катары колдонулат.

Кийик жана жаратылыш: Табияттагы кадимки кайберендердин, кийиктин жана мергенчилик аркылуу Тумаштын жолундагы тоскоолдуктар.

4. Поэманы бөлүп көрсөтүү (инфографика структурасы)

1-бөлүк: Тумаштын өмүрү жана мергенчилиги

Тема: Тумаш, мергенчиликке болгон кумары жана анын жашоосундагы кайгылуу өтө турган учурлар.

Символдор: Мылтык, кийик, жаратылыш (токой, тоо).

Маалымат: Тумаш өзүнүн жашоо жолун, сүйгөн уулунун келечегин көрүп, мергенчилик менен алектенүүдө.

2-бөлүк: Карагулдун жашоосунун башталышы

Тема: Карагулдун уулу, атасы менен таттуулукта, аны эркелеткен жана жаратылыш менен байланышкан.

Каармандар: Карагул (сүрөттө жаш уул, эрке бала), Тумаш (ата, таалим берүүчү).

Маалымат: Карагулдун жашоосунун жакшы башталышы, атасынын окшоштугу менен жашоосу.

3-бөлүк: Сүйүү жана кайгы

Тема: Карагулдун катуу сүйүүсү жана анын атасы менен болгон мамилеси, кайгыга түшкөн ыйман.

Символдор: Гүл (Карагулдун аты), бийик тоо.

Маалымат: Карагул чындыгында жаш балдардай ойноп, атасына ыйык сүйүү менен караган. Бирок убакыт өтүп, табигый трагедия келип жетти.

4-бөлүк: Тумаштын кайгысы жана уулун жоготуу

Тема: Уулун жоготкон Тумаштын кайгысы жана өтө көп азап.

Символдор: Боз тоо, сары көк, өксүк, кайгы.

Маалымат: Тумаш уулунун өлүмүн сезип, бардык арманын өткөзүүдө, кайгыдагы атанын түйшүгү.

4. Инфографикадагы визуалдык элементтер

Элементтер:

Тумаш: Каргыштуу, жашыл чапан кийген, ак милте кармаган мергенчи.

Карагул: Эрке бала, кийик терисин кийип, атасына окшоп мерген болууга аракет кылган.

Эне: Карагулдун энеси, көз жашын төккөн, уулун сактап калуу үчүн аракет кылган.

Табият: Жашыл тоолор, токойлор, бийик тоолор, жаш өсүмдүктөр жана кайберендер (табияттын дагы бир символу).

5. Инфографика түзүү куралдары

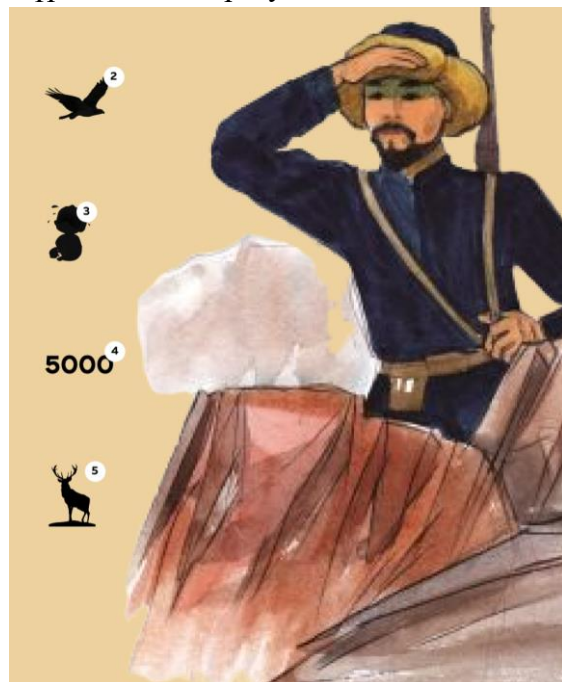
Canva, Piktochart, Venngage

6. Инфографикадагы графиктер жана диаграммалар

Тема боюнча диаграмма: Өлүм жана сүйүү темаларын график түрүндө чагылдыруу. Бул жерде Карагулдун атасы менен болгон мамилеси, өмүр менен өлүмдүн ортосундагы күрөш.

Каармандардын аттары: Тумаш, Карагул, Эне, жаратылыш жана аларды байланыштырган символдор.

Сүрөт 3.1.— «Карагул» поэмасы боюнча түзүлгөн инфографика

Тумаш мерген кийик-кайберендерге аң улоодон сырткары, сейрек кездешкен канаттууларга тоо аралап жүрүп мергенчилик кылган.

2. Тумаш мергендин Карагул баласынын тап дегенин таап, айтканын аткарып, аябай эрке өстүргөн.

3. Тумаш мерген аңчылыкта жүрүп эне кайберендин жаш улагын көзгө илбей атып салат. Мергенчи өз баласы Карагулду байкоосуздан атып алганда ошол эне кайберендин каргышы деп андан кайра өч алууну ойлойт.

4. **5000** Карагул атасына чүкөмдү 5000ге жеткирип бересиң дегени үчүн Тумаш мерген тоо-таш, токойдогу кийик аттуунун баарын атып түгөтөт.

LearningApps.org, umaigra – бул билим берүү үчүн иштелип чыккан онлайн платформалар, аудиторияны кеңири камтыганга мүмкүндүк берет. Бул программа мугалимдерге жана окуучуларга билимди ырааттуу жана кызыктуу түрдө үйрөнүүгө жардам берет. Биз төмөндө «Карагул», «Махабат» поэмаларын LearningApps.org, umaigra онлайн интерактивдүү платформалар менен иштелген үлгүлөрүн сунуштадык.

Umaigra - Алыкул Осмонов «Карагул» поэмасы. Мында биз платформадан 6-класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө туура келген «Аба саякаты» интерактивдүү оюндун үлгүсүн тандап алдык. Оюн учак менен саякаттоонун бардык этаптарын өз ичине камтыйт: билет сатып алуу, каттоо, бажы көзөмөлү, учуу, келүү.

Оюндун бир этабынан экинчи этабына өтүү үчүн эң аз дегенде 50% туура жооп берүү керек. «Билет» баскычында студент кассирдин суроолоруна жооп берип билет сатып алат. Каттоо этабында окуучу жүк аэробекетинен баштыктардын ичинен туура баштыктарды тандап алып, жүктөрүн текшерет. «Тесттен өтүү» баскычында окуучу туура эмес жооптору бар бардык объектилерди себетке сүйрөп салып тесттен өтөт. Учуу фазасында окуучу туура жооп менен булуттун арасынан учуу үчүн учакты башкарууга аракет кылат. Ар бир туура жооп учактын ылдамдыгын бир аз жогорулатат. Келүү баскычында окуучу конвейерден арабага туура баштыктарды сүйрөп, жүктөрүн алат. Же болбосо окуучулар саякат үчүн багыт тандай алышат. «Аба саякаты» интерактивдүү оюнда берилген тапшырмаларды жайгаштырууга Ооба/Жок, бир жоопту тандаңыз көнүгүүсү каралган. Анын ичинен биз «Карагул» поэмасы боюнча түзүлгөн тапшырманы Ооба/Жок үлгүсүнө салдык.

1. «Карагул» поэмасынын башкы каарманы Тумаш мерген болгон.

Ооба +

Жок

2.Калыгул Тумаш мергендин жалгыз уулу болгон.

Ооба +

Жок

3. Тумаш мерген аңчылык кылып жүргөндө жолуккан белгисиз кемпирдин сөзүнө кулак салып, аңчылык кылууну токтотот.

Ооба

Жок +

4. Карагул атасына чүкөм үч миң эмес, беш миң болсун деп ыйлайт.

Ооба +

Жок

5. Тумаш мерген өз баласын кийиктин баласына окшоштуруп атып алгандан кийин мергенчиликти токтотот.

Ооба

Жок+

6. Тумаш мерген өз баласын кийиктин баласына окшоштуруп атып алат.

Ооба +

Жок

6. Поэмада Карагул 15 жашта деп айтылат.

Ооба

Жок+

8. Тумаш мерген эне кийиктин баласына боору ачып атпай коет.

Ооба

Жок+

9. Поэмада Тумаш мерген 85ке чыкканда мергенчилигин таштайт.

Ооба

Жок+

«Аба саякаты» интерактивдүү оюндун шилтемеси:

<https://www.umapalata.com/zexpo/game.html?LANG=RU&idGames=132461>

LearningApps.org электрондук платформадан «Сөздөрдү туура» интерактивдүү оюнун тандап алдык. Колдонмо талаасы (2ден 4 топко чейин) фон сүрөттөр же текст болушу мүмкүн. Ар бир элемент тиешелүү талаага берилиши керек.

Алыкул Осмоновдун «Махабат» поэмасы жана «Майдын түнү» поэмаларындагы каармандар, темалар, таяныч сөздөрдү алып, окуучуларга туура жайгаштыруу интерактивдүү доска аркылуу жалпы берилди. Мугалим алгач окуучуларга акындын эки поэмасына тиешелүү негизги темаларды каармандардын аттарын экранга чыгарып, колдонмо талаасында жайгашкан тиешелүү акындын поэмаларына туура жайгаштырууну айтат.

«Махабат» поэмасы

камчы

махабаттын күчү

канжар

Касым

Күлшайы

«Майдын түнү» поэмасы

кызганыч

мекенге кызмат кылуу

Баян

Бүбүшжан

жарадар болуу

«Сөздөрдү туура жайгаштыруу» оюнунун шилтемеси:

<https://learningapps.org/watch?v=pf2fx1ipk24>

Алыкул Осмоновдун класстан сырткаркы окууга сунуш кылынган VI класста «Карагул» поэмасы, IX класста «Махабат» поэмалары боюнча түзүлгөн тапшырмалар «Аба саякаты», «Ооба/Жок» үлгүсүнө салынып жасалган соң, мугалим интерактивдүү доска аркылуу жалпы аткаруудан сырткары, интерактивдүү көнүгүүнүн шилтемесин окуучуларга үй тапшырма катары жөнөтүп коет [4,94-101-б].

Орто мектептерде класстан сырткаркы окутууга сунуш кылынган чыгармалардын мазмунуна негизделип, окуу фильмдерин тартуу, мультимедия жана визуалдык технологиялары аркылуу түзүлгөн интерактивдүү тапшырмалардын топтомун ютуб ж.б. интернет айдыңына жайгаштыруу керек. Азыркы техниканын өнүккөн заманында булардын мааниси, бала турмушундагы ролу күндөн күнгө өсүп баратканы ар кимибиз үчүн түшүнүктүү. Акын-жазуучулардын портреттерине, өмүр баянын чагылдырган сүрөт альбомдоруна, слайддарга, адабий чыгармалар боюнча иллюстрацияларга адабият мугалими жана азыркы мектеп муктаж болуп турат. Демек, жогорудагы биз сунуштаган технологияларды сабакта колдонуу, аларды мектеп тажрыйбасында пайдалануу – учурдун талабы.

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын программасы: Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдарынын V–XI класстары үчүн [Текст] /-Б., 2018. 45-б.
2. Түзүүчү: Кожомбердиев Т. Көл толкуну: тандалган ырлар жана поэмалар [Текст]: / Түзүүчү: Т. Кожомбердиев.-Б., 2010. – 265-266-б.
3. Муратов А. Окутуунун жаңы технологиялары [Текст]: /А.Муратов, К.Акматов.-Б., 2019. – 20-21-бб.
4. Сакиева С.С., Байиева, Б. А., Алиева Р.А. Адабий окууда окуу жана түшүүнүн үйрөтүүнүн технологиялары / ЖАМУнун жарчысы.-№2(51).-2022. – 94-101-бб.
5. Сакиева, С. С. Адабий окууда окуу жана түшүүнүн үйрөтүүнүн технологиялары / С. С. Сакиева, Р. А. Алиева, Б. А. Байиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 2(51). – Р. 94-101. – EDN JLDFWP.

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ
ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Карымшакова Айша Талгаровна - К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент, 0777920208. talgarovna@gmail.com

Карымшакова Айша Талгаровна - Бишкекский государственный университет им. К.Карасаева, город Бишкек, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент. 0777920208. talgarovna@gmail.com

Karymshakova Aisha Talgarovna - The Bishkek State University named after Karasaev K , Bishkek city, Kyrgyz Republic, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. 0777920208. talgarovna@gmail.com

Осмонова Наргул Ыманалиевна - Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент. 0700317548. onargul@mail.ru

Осмонова Наргул Ыманалиевна - Кыргызский национальный университет им.Ж.Баласагына, город Бишкек, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент. 0700317548. onargul@mail.ru

Osmonova Nargul Ymanalievna - Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek city, Kyrgyz Republic, associate professor, candidate of philological sciences. 0700317548. onargul@mail.ru

Абдувалиев Ибраим - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин доктору, профессор. 0708534021. ibraim.abduvaliev@gmail.com

Абдувалиев Ибраим - Джалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, город Джалал-Абад, Кыргызская Республика, доктор филологических наук, профессор. 0708534021. ibraim.abduvaliev@gmail.com

Abduvaliev Ibaim - B.Osmonov Jalal-Abad State University, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Doctor of Philology Sciences, Professor. 0708534021. ibraim.abduvaliev@gmail.com

Пазилова Тунукай Жамолдиновна - Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу. 0553084055. tunuk@mail.ru

Пазилова Тунукай Жамолдиновна - Кыргызско-Узбекский Международный университет им. Б.Сыдыкова, г. Ош, Кыргызская Республика, старший преподаватель. 0553084055. tunuk@mail.ru

Pazilova Tunukai Zhamoldinovna - Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykova, Osh, Kyrgyz Republic, Senior lecturer. 0553084055. tunuk@mail.ru

Муратов Толкунбек Рахманбердиевич - Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу. 0773259648 t.muratov_73@mail.ru

Муратов Толкунбек Рахманбердиевич - Кыргызско-Узбекский Международный университет им Б.Сыдыкова, г. Ош, Кыргызская Республика, преподаватель. 0773259648 t.muratov_73@mail.ru

Muratov Tolkunbek Rakhmanberdievich - Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykova, Osh, Kyrgyz Republic, teacher. 0773259648 t.muratov_73@mail.ru

Хурибаева Элмира Гайдаровна - К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, профессор. 0773406575. huribaevaelmira@gmail.com

Хурибаева Элмира Гайдаровна – Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, профессор. 0773406575. huribaevaelmira@gmail.com

Khuribayeva Elmira Gaydarovna – International University named K.Sh.Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Philological Sciences, Professor, 0773406575. huribaevaelmira@gmail.com

Асанова Нурзия Куттубековна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-абад шаары, Кыргыз Республикасы, магистрант. 0706042128.

Асанова Нурзия Куттубековна – Джалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, магистрант. 0706042128.

Asanova Nurzia Kuttubekovna - B.Osmonov Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, Master's student. 0706042128.

Каленбекова Гүлбарчын Тайырбековна - Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу. 0772689617 barchyn825@gmail.com

Каленбекова Гүлбарчын Тайырбековна - Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика, старший преподаватель, 0772689617, barchyn825@gmail.com

Kalenbekova Gulbarchyn Taiyrbekovna - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Senior teacher, 0772689617, barchyn825@gmail.com

Исмаилова Зина Алмасбековна - КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун жетектөөчү илимий кызматкери. Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы. 0705700208. zina.ismailova.1970@mail.ru

Исмаилова Зина Алмасбековна - Ведущий научный сотрудник Института языка и литературы им. Ч. Айтматова НАН КР., г. Бишкек, Кыргызская Республика, 0705700208 zina.ismailova.1970@mail.ru

Ismailova Zina Almasbekovna - National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic Ch. Aitmatov Language & literature Institute Leading Researcher , Bishkek city, Kyrgyz Republic. 0705700208 zina.ismailova.1970@mail.ru

Акылбекова Гулнара Шадымановна - Ош мамлекеттик-педагогикалык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, , улук окутуучу, изденүүчү, 0772898077. gulnara.shadymanovna@internet.ru

Акылбекова Гулнара Шадымановна - Ошский государственный педагогический университет, город Ош, Кыргызская Республика, старший преподаватель, соискатель. 0772898077. gulnara.shadymanovna@internet.ru

Akylbekova Gulnara Shadymanovna - Osh state pedagogical university, Osh, Kyrgyz Republic, senior lecturer, candidate for a degree . 0772898077. gulnara.shadymanovna@internet.ru

Омурзакова Уулкан Тагайбековна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу. 0779388766. uku1990kg@mail.ru

Омурзакова Уулкан Тагайбековна - Джалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Джалал-Абад, Кыргызская Республика, старший преподаватель. 0779388766. uku1990kg@mail.ru

Omurzakova Uulkan Tagaybekovna - B.Osmonov Jalal-Abad State University, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Senior teacher. 0779388766. uku1990kg@mail.ru

Асранкулова Фарида Абдимомуновна – Б.осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, магистрант. 0702072587. asrankulovafarida51@gmail.com

Асранкулова Фарида Абдимомуновна - Джалал-Абадский государственный университет имени Бекмамата Осмонова, город Джалал-Абад, Кыргызская Республика, магистрант. 0702072587. asrankulovafarida51@gmail.com

Asrankulova Farida Abdimomunovna - Bekmamat Osmonov Jalal-Abad State University, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Master's student. 0702072587. asrankulovafarida51@gmail.com

Кочкоралы кызы Жийдегүл - Б.Осмонов атындагы Жалла-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, магистрант. 0755010673. zideglkockoralykyzy@gmail.com

Кочкоралы кызы Жийдегуль - Джалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Джалал-Абад, Кыргызская Республика, магистрант. 0755010673. zideglkockoralykyzy@gmail.com

Kochkoraly kyzy Jiydegul - B.Osmonov Jalal-Abad State University, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Master's student. 0755010673. zideglkockoralykyzy@gmail.com

Кадырова Анара - Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент. 0770507053. anarakadyrova53@gmail.com

Кадырова Анара - Джалал-Абадский государственный университет имени Бекмамат Осмонова, г. Жалал-Абад Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент 0770507053. anarakadyrova53@gmail.com

Kadyrova Anara - Jalal-Abad State University named after Bekmamat Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, candidate of Philology, associate Professor. 0770507053. anarakadyrova53@gmail.com

Эгембердиева Аида Абдижапаровна. - И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин доктору, доцент. 0999909563. aidaegem@rambler.ru

Эгембердиева Аида Абдижапаровна - Кыргызский Государственный университет имени И.Арабаева, г. Бишкек, Кыргызская Республика, доктор филологических наук, доцент. 0999909563. aidaegem@rambler.ru

Egemberdieva Aida Abdijaparova - Kyrgyz State University named after I.Arabaev, Bishkek city, Kyrgyz Republic, Doctor of Philology, associate professor. 0999909563. aidaegem@rambler.ru

Жамгырчиева Гулина Төлөбаевна - Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин доктору, профессор. 0777565637. gulina65@inbox.ru

Жамгырчиева Гулина Толобаевна - Ошского государственного университета, доктор филологических наук, профессор, г.Ош. Кыргызская Республика. 0777565637. gulina65@inbox.ru

Zhamgyrchieva Gulina Tolobaevna - JState University, Kyrgyz Republic, Doctor of Philology, Professor. 0777565637. gulina65@inbox.ru

Мирзахидова Муяссар Инамжановна - Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, филол. и. докт., профессор. 0550821841. m.mirzahidova@mail.ru

Мирзахидова Муяссар Инамжановна - Жалал-Абадский государственный университет, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, докт. филол н., профессор. 0550821841. m.mirzahidova@mail.ru

Mirzakhidova Muyassar Inamzhanovna -Jalal-Abad State University, JalalAbad, Kyrgyz Republic, Doctor of Philology, Professor. 0550821841. m.mirzahidova@mail.ru

Абдиназарова Бибинур - Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, магистр. 0222324252. bibinurabdinazarova24@gmail.com

Абдиназарова Бибинур - Джалал-Абадский государственный университет, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, магистр. 0222324252. bibinurabdinazarova24@gmail.com

Abdinazarova Bibinur - Jalal-Abad State University, JalalAbad, Kyrgyz Republic, master. 0222324252. bibinurabdinazarova24@gmail.com

Мурзаев Низамидин Токтобекович - И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Бишкек шаары. Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент. 0778967630. nizamimurza58@gmail.com

Мурзаев Низамидин Токтобекович - Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева, г. Бишкек, Кыргызская Республика, кандидат педагогических наук, доцент. 0778967630. nizamimurza58@gmail.com

Murzaev Nizamidin Toktobekovich - Kyrgyz State University named after I.Arabaev, Bishkek city, Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. 0778967630. nizamimurza58@gmail.com

Толубаева Чолпон Дерденбаевна - Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл Мамлекеттик Университети, Каракол шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент. 0702712354. tolubaevacolpon@gmail.com

Толубаева Чолпон Дерденбаевна - Иссык-Кульский Государственный Университет имени Касыма Тыныстанова, Город Каракол, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент. 0702712354 tolubaevacolpon@gmail.com

Tolubaeva Cholpon Derdenbaevna - Issyk-Kul State University named after Kasym Tynystanov, Karakol city, Kyrgyz Republic, candidate of philological sciences, associate professor. 0702712354 tolubaevacolpon@gmail.com

Исмаилова Бактыгул Таштемировна - Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент. 0557178819. bismailova60@gmail.com

Исмаилова Бактыгуль Таштемировна - Кыргызско-Узбекский университет им. Б.Сыдыкова, г.Ош, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент.0557178819. bismailova60@gmail.com

Ismailova Baktygul Tashtemirovna – Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykov, Osh city, Kyrgyz Republic, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. 0557178819. bismailova60@gmail.com

Орозалиева Жүрсүн Муханбетовна - Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент. 0707131890. orozalieva00@mail.ru

Орозалиева Жүрсүн Муханбетовна - Кыргызский национальный университет им.Ж.Баласагына, город Бишкек, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент. 0707131890. orozalieva00@mail.ru

Orozalieva Zhursun Mukhanbetovna - Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek city, Kyrgyz Republic, associate professor, candidate of philological sciences. 0707131890. orozalieva00@mail.ru

Исмаилова Ибадат Мусаевна - Баткен мамлекеттик университети М.М.Тайилов атындагы Кызыл-Кыя гуманитардык – педагогикалык институтунун гуманитардык факультетинин окутуучусу. 0772859684. ismailovaibadat51@gmail.com

Исмаилова Ибадат Мусаевна - Баткенский государственный университет, преподаватель гуманитарного факультета Кызыл-Кийского гуманитарно-педагогического института имени М.М.Тайирова. 0772859684. ismailovaibadat51@gmail.com

Ismailova Ibadat Musaevna - Batken State University, teacher of the Faculty of Humanities, Kyzyl-Kia Humanitarian and Pedagogical Institute named after M.M.Tayirov. 0772859684. ismailovaibadat51@gmail.com

Рысбаева Акмарал Абдилатовна - Кызыл-Кыя шаарындагы Кыргызстандын 50 жылдыгы атындагы №2 орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими. 0773113338. akmaralrysbaeva79@gmail.com

Рысбаева Акмарал Абдилатовна - Учитель кыргызского языка и литературы средней школы №2 имени 50-летия Кыргызстана города Кызыл-Кия. 0773113338. akmaralrysbaeva79@gmail.com

Rysbaeva Akmaral Abdilatovna - Teacher of Kyrgyz language and literature at secondary school No. 2 named after the 50th anniversary of Kyrgyzstan in Kyzyl-Kiya. 0773113338. akmaralrysbaeva79@gmail.com

Алиева Фарида Эсеновна - Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент. 0772648433. falieva62@mail.ru

Алиева Фарида.Эсеновна - Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент. 0772648433. falieva62@mail.ru

Alieva Farida Esenovna - Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic Candidate of Sciences, Associate Professor. 0772648433. falieva62@mail.ru

Токтогулова Венера Калбаевна - К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети (ЭАУ). Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу. 0778524272 Vtoktogulova85@gmail.com

Токтогулова Венера Калбаевна - Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова (МНУ), г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, преподаватель. 0778524272. Vtoktogulova85@gmail.com

Toktogulova Venera Kalbaevna - International University named after K.Sh. Toktomamatov. Jalal-Abad city. Kyrgyz Republic. Teacher. 0778524272 . Vtoktogulova85@gmail.com

Жоодарбек уулу Бекзак – Курманжан Датка атындагы эл аралык Сапат лицейи, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, мугалим. 0770634587. Bekzak.zhoodarbekuulu@mail.ru

Жоодарбек уулу Бекзак – Международный лицей Сапата имени Курманжан Датки, город Ош, Кыргызская Республика, преподаватель. 0770634587. Bekzak.zhoodarbekuulu@mail.ru

Zhoodarbek uulu Bekzak – Sapat International Lyceum named after Kurmanzhan Datka, Osh city, Kyrgyz Republic, teacher. 0770634587. Bekzak.zhoodarbekuulu@mail.ru

Тилекова Назира Дүйшөбаевна - Б.Сыдыков ат. Кыргыз-Өзбек эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент. 0779534148. tilekova74@inbox.ru

Тилекова Назира Дүйшөбаевна - Кыргызско-Узбекский международный университет им. Б.Сыдыкова, к.п.н., доцент. 0779534148. tilekova74@inbox.ru

Tilekova Nazira Duishobaevna - Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Candidate of pedagogical Sciences, Associate Professor. 0779534148. tilekova74@inbox.ru

Акишова Гулзина Толоновна - Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, магистр, улук окутуучу. 0778070760. akishovagulzina@gmail.com

Акишова Гулзина Толоновна - Ошский Государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика, магистр , старший преподаватель, 0778070760. akishovagulzina@gmail.com

Akishova Gulzina Tolonovna - Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic, magistr, senior lecturer, 0778070760. akishovagulzina@gmail.com

Сеитбекова Нургүль Абибиллаевна - Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу, 0778036175. nurgul777700kg@gmail.com

Сеитбекова Нургүль Абибиллаевна - Ошский Государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика, преподаватель, 0778036175. nurgul777700kg@gmail.com

Seitbekova Nurgul Abibillaevna - Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic, teacher, 0778036175. nurgul777700kg@gmail.com

Курбаналиева Жыпаргүл Раимбердиевна - Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу, 0774746864. jyparkurbanalieva@gmail.com

Курбаналиева Жыпаргул Раимбердиевна - Ошский Государственный университет, г Ош, Кыргызская Республика, преподаватель, 0774746864. jiparkurbanalieva@gmail.com

Kurbanalieva Zhypargul Raimberdievna - Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic, teacher, 0774746874. jyparkurbanalieva@gmail.com

Адышева Назгул Кабылбековна - Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, ага окутуучу, 0559315044. n_adysheva@mail.ru

Адышева Назгул Кабылбековна – Кыргызско-Узбекский Международный университет им. Б.Сыдыкова, город Ош, Кыргызская Республика, старший преподаватель. 0559315044. n_adysheva@mail.ru

Adysheva Nazgul Kabylbekovna - Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykova, Osh, Kyrgyz Republic, Senior lecturer. 0559315044. n_adysheva@mail.ru

Алиева Роза Абдусабириевна - Ош технологиялык университети, Ош шаары Кыргыз Республикасы, ага окутуучу. 0700985518. roza.a76@mail.ru

Алиева Роза Абдусабириевна - Ошский технологический университет, преподаватель, г. Ош, Кыргызская Республика, старший преп. 0700985518. roza.a76@mail.ru

Alieva Roza Abdusabirovna - Technological University, Osh, Kyrgyz Republic, senior lecturer departments. 0700985518. roza.a76@mail.ru

Айбашова Тазагул Матраимовна - Ош мамлекеттик университети, Ош шаары Кыргыз Республикасы, окутуучу. 0556021920. tazagul.aibashova1970@mail.ru

Айбашова Тазагуль Матраимовна - Ошский государственный университет, Ош, Кыргызская Республика, преподаватель. 0556021920. tazagul.aibashova1970@mail.ru

Aibashova Tazagul Matraimovna - Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic. Teacher. 0556021920. tazagul.aibashova1970@mail.ru

Тахирова Назгул Исраиловна - Ош мамлекеттик университети, Ош шаары Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент. 0773521674. nazgultahirova1@gmail.com

Тахирова Назгуль Исраиловна - Ошский государственный университет, Ош, Кыргызская Республика, кандидат педагогических наук, доцент. 0556021920. nazgultahirova1@gmail.com

Takhirova Nazgul Israilova - Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic. Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. 0556021920. nazgultahirova1@gmail.com

Сакиева Сайипжамал Салайдиновна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, п.и.д., профессор. 0509001160. s-sakieva@mail.ru

Сакиева Сайипжамал Салайдиновна.-Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, д.п.н., профессор 0509001160. s-sakieva@mail.ru

Sakieva Saipzhamal Salaidinovna - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, PhD, Professor. 0509001160. s-sakieva@mail.ru

Байиева Бегайым Абдугапаровна - Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу 0772877781. begin8687@mail.ru

Байиева Бегайым Абдугапаровна - Кыргызско-Узбекский Международный Университет им. Б. Сыдыкова, г. Ош, Кыргызская Республика, преподаватель. 0772877781. begin8687@mail.ru

Baiieva Begayim Abdugaparovna - Kyrgyz-Uzbek International University. B. Sydykova, Osh city, Kyrgyz Republic, teacher. 0772877781. begin8687@mail.ru

Кубанычбек кызы Буфатима.-Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу. 0772874812. fatima010694@mail.ru

Кубанычбек кызы Буфатима - Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б.Сыдыкова, г. Ош, Кыргызская Республика, преподаватель. 0772874812. fatima010694@mail.ru

Kubanychbek kyzy Bufatima-B.Sydykov - Kyrgyz-Uzbek International University, Osh city, Kyrgyz Republic, teacher 0772874812. fatima010694@mail.ru